

ΚΩΣΤΑ Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Α'

Η ΑΡΧΑΙΑ
ΡΙΘΥΜΝΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1950

ΚΩΣΤΑ Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Α'

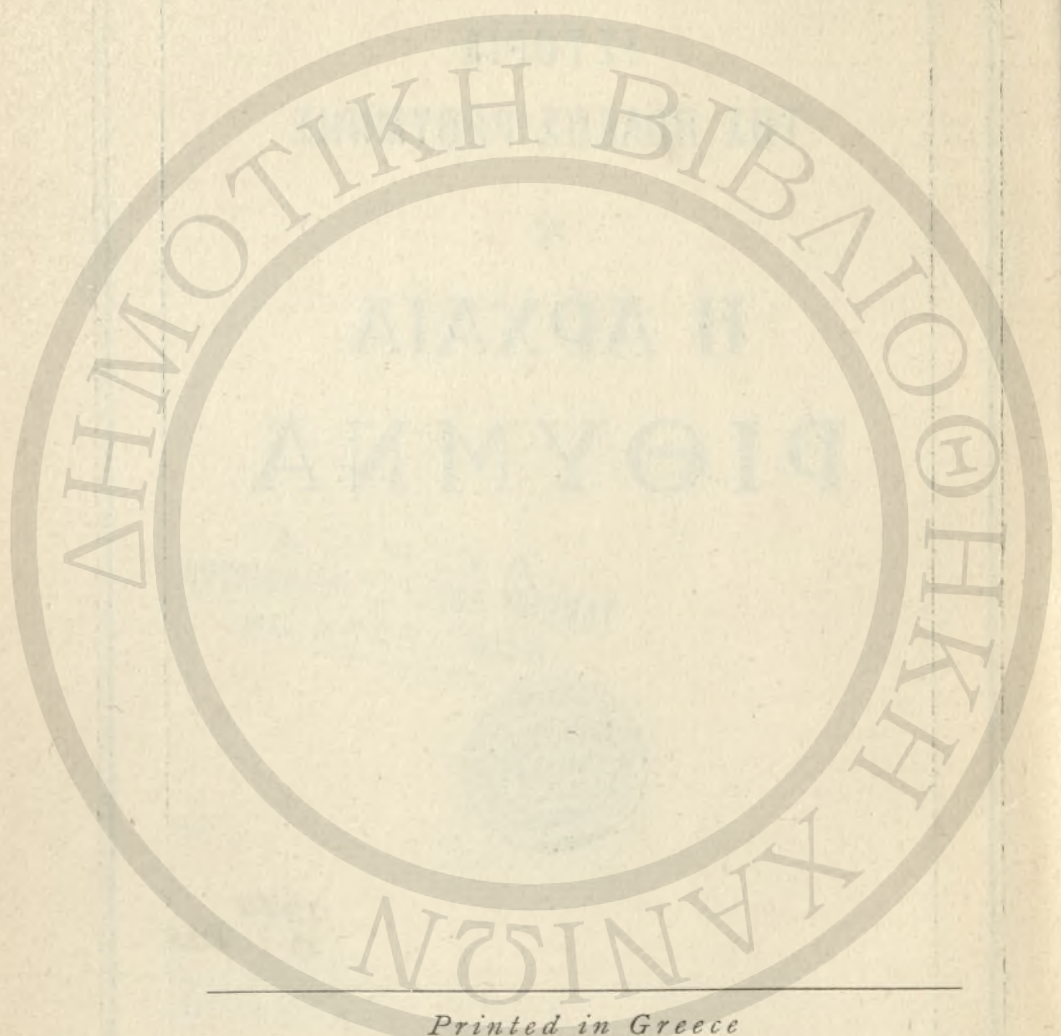
Η ΑΡΧΑΙΑ
ΡΙΘΥΜΝΑ

ΔΩΡΕΑ
ΤΑΜΕΙΟΥ ΕΦΕΔΡΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ
ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ
4974
29.3.1958
16. Αρχ. Κομμ.
Αποφ. 938.9.1.ΚΑΛ.

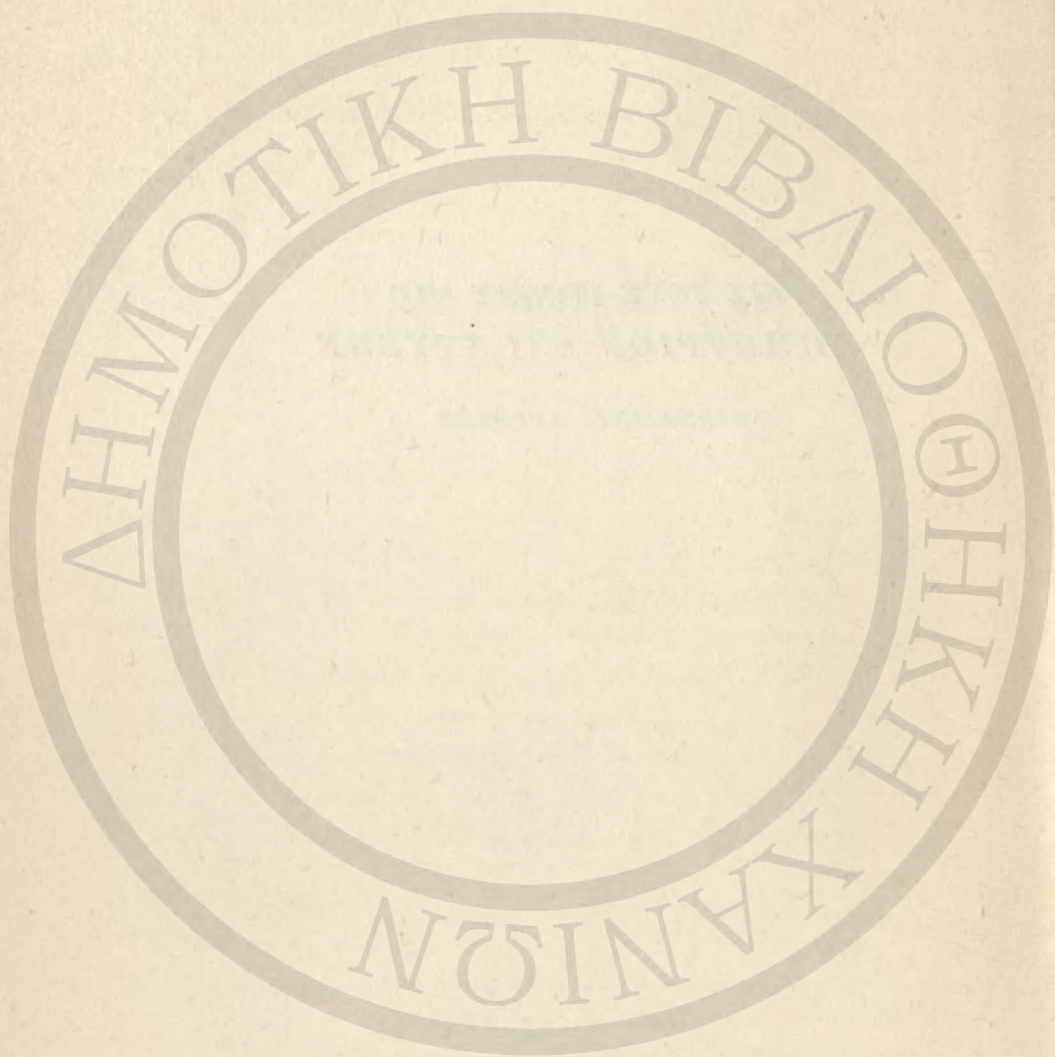
Α Θ Η Ν Α Ι 1 9 5 0

Printed in Greece
Copyright 1950 by C. D. Calokyris, Candia (Crete)

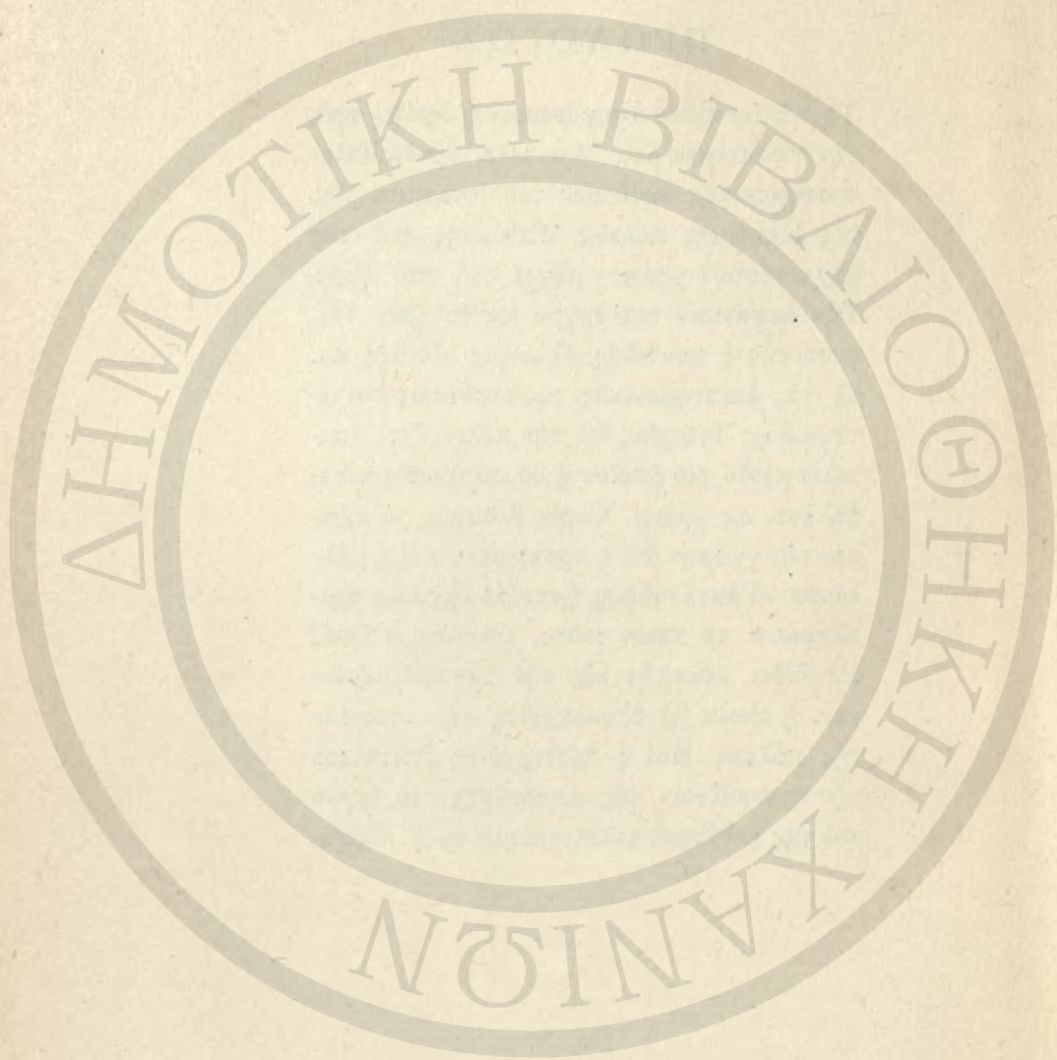
ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΜΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΚΑΙ ΧΡΥΣΗΝ

«ΧΑΛΚΕΑ ΑΝΤΙ ΧΡΥΣΕΩΝ...»

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ βιβλίον τοῦτο ὑπηγόρευσε ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν γενέτειράν μου. Ἀποτελεῖ προσπάθειαν συστηματικῆς ἐκθέσεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Κρητικῆς πόλεως Ῥεθύμνης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἔργου κατέστησεν ἐπιτακτικὴν ἡ παντελὴς ἔλλειψις εἰδικῆς καὶ μὲ τὰς ἐπιστημονικὰς προϋποθέσεις συντεταγμένης Ἱστορίας διὰ τὴν πόλιν, ἣτις ἀποτελεῖ κενὸν τοῦ ὁποίου ἡ συμπλήρωσις προεβάλλετο ὡς χρέος. Χωρὶς βεβαίως νὰ ἔχωμεν τὴν γνώμην ὅτι ἡ προκειμένη καὶ ἡ μέλλουσα νὰ ἀκολουθήσῃ ἡμετέρα ἐργασία συμπληρῶναι τὸ κενὸν τοῦτο, πιστεύομεν ὅμως ὅτι δίδει ἀφορμὴν εἰς τὴν σχετικὴν ἔρευναν, ἡ ὁποία θὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Καὶ ἡ πίστις αὕτη ἀπετέλεσε τὴν προϋπόθεσιν τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ προκειμένου Α' τόμου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ ἀνὰ χεῖρας τόμος ἐξετάζει τὴν ΑΡΧΑΙΑΝ ΡΙΘΥΜΝΑΝ, ἦτοι τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Βενετοκρατίας. Ὀλόκληρον τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα δεχόμεθα ὡς πρώτην περίοδον τῆς ἱστορίας τῆς Ῥεθύμνης. Ἀκολούθως, τὴν δευτέραν περίοδον θὰ ἀποτελέσουν οἱ ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας μέχρις ἡμῶν χρόνοι¹ — εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει τὸ νεώτερον καὶ τὸ νεώτατον Ῥέθυμνον² — τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς εἰς τὸν δεύτερον τόμον. Εἰδικώτερον εἰς τὴν ἐν τῷ παρόντι ἐρευνωμένην πρώτην περίοδον ἔχει θέσιν πᾶσα πληροφορία ἐκ τῆς προελληνικῆς, τῆς Ἑλληνικῆς,

¹ Ἀσχέτως πρὸς τὰς γνωστὰς περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, διὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ ἔργου μας δεχόμεθα ἐνταῦθα τὰς δύο αὐτὰς μεγάλας περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως. Ἐκ τῆς πλευρᾶς τῆς ἀρχαιότητος θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὴν πρώτην περίοδον καὶ ἀπωτέραν ἀρχαιότητα, ὅποτε τὴν δευτέραν θὰ δεχθῶμεν ὡς ἐγγυτέραν ἀρχαιότητα. Εἰς τὴν ἐγγυτέραν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν, μέχρις ἐνὸς ὁρίου, πρὸς τὴν Βενετικὴν, καὶ Τουρκικὴν ἀρχαιότητα.

² Νεώτερον Ῥέθυμνον ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς τὴν ἀρχαίαν (μέχρι Βενετοκρατίας) Ῥίθυμναν. Οὕτως ἐννοοῦμεν τὸ Ῥέθυμνον τῆς ἐγγυτέρας ἀρχαιότητος. Νεώτατον κατόπιν θὰ εἶναι τὸ Ῥέθυμνον ἀπὸ τῆς ἀπὸ τῶν Τούρκων ἀπελευθερώσεως (1898) μέχρις ἡμῶν. Ὅτι ἡ Ῥίθυμνα ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας γίνεται Ῥέθυμνον, θὰ εἴπωμεν ἐκ οἰκείῳ τόπῳ.

Ῥωμαϊκῆς, α' Βυζαντινῆς, Ἀραβικῆς καὶ β' Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν περίοδον κάθε πληροφορία τῶν Βενετικῶν ἢ τῶν Τουρκικῶν χρόνων καὶ ἀκόμη, ἐὰν θέλωμεν, ὅ,τι εἶναι σχετικὸν μὲ τὰ γεγονότα τὰ λαβόντα χώραν καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὸν τελευταῖον παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὴν ξενικὴν κατοχὴν.

Ἡ ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας ἐν Ῥεθύμνῳ (1210-1646), ἂν καὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ εἰς τὰς λεπτομερείας, ὅμως εἶναι γνωστὴ εἰς τὰς γενικὰς τῆς γραμμὰς, διότι αἱ πηγαὶ τῆς εἶναι ἄφθονοι καὶ τὰ μνημεῖα τῆς γνωστά — καθὼς βεβαίως καὶ τῆς διαδεχθείσης αὐτὴν Τουρκοκρατίας (1646 - 1898). Καίτοι δὲ δὲν ἐγράφησαν μελέται αἱ ὁποῖαι νὰ ἐξετάζουν ἀποκλειστικῶς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως κατὰ τούτους τοὺς χρόνους, ἐν τούτοις ἐδημοσιεύθησαν, ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ ξένων, γενικώτερα περὶ Κρήτης ἔργα, κατατοπίζοντα ἡμᾶς, ἔστω καὶ γενικῶς, καὶ διὰ τὸ Ῥεθύμνον. Πρὸς τούτοις ἀρκεταὶ μονογραφαί ἔχουν ἐμφανισθῆ, ἀφορῶσαι εἰς ζητήματα τῆς Βενετικῆς καὶ Τουρκικῆς ἐποχῆς ἐν τῇ καθόλου Νήσῳ, κώδικες καὶ ἄλλα ἔγγραφα δημοσιεύονται, καὶ εἰδικώτεροι διατριβαὶ διὰ μικρότερα τμήματα ἢ ὠρισμένα γεγονότα τῆς περιόδου ταύτης ἔρχονται κάθε τόσον εἰς φῶς. Ἐξ ὅλων τούτων τῶν στοιχείων δύναται τις νὰ ἔχῃ τὴν εἰκόνα τοῦ Ῥεθύμνον, ἔστω καὶ ἀτελῆ, κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον.

Ἀλλὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, τὰ γενικώτερα περὶ Κρήτης ἔργα ἐλάχιστα στοιχεῖα μᾶς προσφέρουν. Δυστυχῶς καὶ αἱ πηγαὶ τῆς ἀρχαίας Ῥεθύμνης εἶναι ἐλάχιστα. Ἐρείπια δὲν διεσώθησαν, ἐλάχιστα δὲ εἶναι αἱ κατὰ χώραν ἀρχαιοότητες. Ἐκτὸς τούτου, καὶ οὐδὲν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐδημοσιεύθη ἀποκλειστικὸν βι-

βλῖον περὶ αὐτῆς, ὑπὸ Ἑλληνοῦ ἢ ξένου. Διὰ τοῦτο ἡ εἰκὼν τῆς πόλεως κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον εἶναι ἀπολύτως ἀμυδρά¹.

Ταῦτα ἔχων ὑπ' ὄψιν ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐννοήσῃ ὅτι ἡ ἐργασία ἡμῶν διὰ τοὺς σκοτεινοὺς τούτους χρόνους δὲν ὑπῆρξε τόσον εὐκόλος. Καὶ ἐντεῦθεν, νομίζομεν, θὰ ἐξηγηθῇ διατὶ καὶ τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸ ὁποῖον, εἰδικῶς πλέον, ἔρχεται πρῶτον νὰ πραγματευθῇ περὶ τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης, θὰ ἔχη τὰς ἐλλείψεις τὰς ὁποίας μοιραίως ἐμφανίζει πᾶν ἀνάλογον ἔργον κατὰ πρῶτον πραγματευόμενον ἐν οἷον δήποτε θέμα. Παρὰ τὸ δύσκολον ὅμως τοῦ ἐγχειρήματος δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι κατεβλήθη πᾶσα φροντις μειώσεως τῶν ἐλλείψεων, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ὅλης οἰκονομίας τοῦ ἔργου. Οὕτω, συγκεντρώθη καὶ ἐταξινομήθη ἡ σχετικὴ ὕλη καὶ ἐξητάσθησαν εἰς πέντε κεφάλαια τὰ δυνάμενα νὰ συμβάλουν εἰς τὸ θέμα στοιχεῖα. Αἱ περὶ τῆς πόλεως πηγαὶ καὶ μαρτυρίαι ἠρευνήθησαν καὶ ἠσκήθη κριτικὸς ἔλεγχος ὅπου καὶ ὅσον ἦτο δυνατόν. Ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ κυριωτέρα βιβλιογραφία, ἡμετέρα καὶ ξένη. Κατεβλήθη πρὸς τούτοις προσπάθεια ἵνα εἰς τὸ βιβλίον περιληφθῇ πᾶν δεδομένον νεωτέρας ἐρεῦνης.

Εἰς τὴν ἀριωτέραν ἐμφάνισιν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ

¹ Ὁ ἀναγνώστης δύναται προχείρως νὰ ἀνοίξῃ τὴν Μεγ. Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν (τόμ. ΚΑ', σελ. 88, ἄρθρον Ῥέθυμνον), ἐνθα ὁ Ἐμμ. Γενεράλις πληροφορεῖ ὅτι διὰ τὴν ἀρχαίαν Ῥιθύμναν « οὐδεμίαν ἔχομεν ἀξίαν λόγου πληροφορίαν πλὴν τῶν ἀσφυρῶν καὶ χαλκῶν νομισμάτων της ». Καὶ πράγματι, χαρακτηριστικὰ ταῦτα, οὐδεμίαν ἄλλην λέξιν προσθέτει διὰ τὴν ἀρχαίαν (προβενετικὴν) πόλιν.

αναγνώστου ἀποβλέποντες, παραθέτομεν ἀξιολόγους πίνακας τῆς πόλεως, ἐξ ὧν μάλιστα ὁ τοῦ *Basilicata* διὰ πρώτην φοράν δημοσιεύεται ἐκ τοῦ ἀρχαιότερον καὶ πρωτοτύπου χειρογράφου. Ὁμοίως τὸ πρῶτον, ἐκ φωτογραφίας ἡμετέρας, λαμβάνει γνῶσιν ὁ ἀναγνώστης τῶν πρώτων εὐρημάτων ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης Ῥιδύμνης, ἥτοι ἀγρείων ὑστερομινωικοῦ τάφου, ὅπως προσφάτως ἐν Ῥεδύμνῳ ἀνακαλυφθέντος. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα νέα στοιχεῖα διὰ τὴν πόλιν προσφέρονται καὶ ἀνασκευάζονται ἐσφαλμένοι ἀντιλήψεις αἵτινες ἐπεκράτησαν περὶ αὐτῆς. (Ὡς λ.χ. ὅτι ἡ πόλις δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπιγραφάς, ὅτι ὑπῆρξε λίαν ἄσημος κλπ.)

Εἰς τὸν ἐξάαιρετον ἐπιστήμονα καὶ φίλον κ. Νικόλαον Πλάτωνα, Ῥεφορον Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, ὅστις μὲ πολλὴν προθυμίαν ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, αἰσθάνομαι τὸ χρέος καὶ ἐνταῦθα νὰ ἐκφράσω τὰς θερμότερας τῶν εὐχαριστιῶν μου. Ὁμοίως χάριτας ὀφείλει ἡ παροῦσα ἔκδοσις εἰς τοὺς χορηγήσαντας προφρόνως Δῆμον Ῥεδύμνης καὶ Ταμεῖον Ἐφένδρων Πολεμιστῶν Ῥεδύμνης, ὡς καὶ εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Συμβούλιον πόλεως Ῥεδύμνης καὶ τὰς Ἱερὰς Μονὰς Προέβελη καὶ Μυριοκεφάλων.

Κ. Δ. Κ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Aeliani Claud., De natura animalium, ἔκδοσις Λευφίας
MDCCLXIV.

Βυζαντίου Στεφ., Ἐθνικά.

Bulletin de Correspondance Hellénique, XLV, Paris 1921.

Bursian C., Geographie von Griechenland, I - II, Leipzig
1862.

Cornelii Fl., Creta Sacra, I - II, Venetiis 1755.

Dapper D'O., Description exacte des Isles de l'Archipel
et de quelques autres adjacentes, Amsterdam 1703.

Falkener Ed., A Description of some important theatres
and other remains in Crete, London 1856.

Fick A., Vorgriechische Ortsnamen, Göttingen 1905.

Forster E., Terracotas from Boeotia and Crete (Ἐπέθυμνον),
J. H. S. XXVII, London 1907.

Geographi Graeci Minores, ἔκδ. C. Müller, Paris 1882.

Gerola G., Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, τόμ.
I - IV, Venezia 1905 - 1932.

Guarducci Marg., Inscriptiones Creticae, opera et con-
silio Friderici Halbherr collectae, vol. I - II, Roma 1939.

Head B. V., Ἱστορία τῶν νομισμάτων, τόμ. 1 - 2, μετάφρ. Ἰ. Ν.
Σβορώνου, Ἀθήναι 1898.

Hestsberg G., Geschichte der Byzantiner und des Osma-
nischen Reiches, Berlin 1883.

Hæck R., Kreta, I - III, Göttingen 1823, 1828.

Ἱεροκλέους, Συνέκδημος, ἔκδ. A. Burckhard, Lipsiae 1893.

Καββαδία Π., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης, Ἀθήναι 1916.

* Ἡ βιβλιογραφία ἀφορᾷ μόνον τὸν παρόντα τόμον.

Καλομενοπούλου Ν.Θ., Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἐν Ἐπετηρίδι Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν (ΕΕΚΣ), τόμ. Α', Ἀθῆναι 1938.

Κρητικὰ Χρονικά, περιοδικόν, τετραμηνιαία ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις, τόμ. I - III, Ἡράκλειον Κρήτης 1947, 1949.

Κυπρίου Γ., Περιγραφή τῶν Ρωμαϊκῶν πόλεων, ἔκδ. Teubner, Lipsiae 1890.

Legrand E., Bibliographie Hellénique... au dixseptième siècle, Paris 1894.

Λυκόφρονος τοῦ Χαλκιδέως, Ἀλεξάνδρα, Λειψία 1788.

Mariani Luc., Monumenta Antichità, Roma 1895.

Mariani Luc., Antichità Cretesi, Roma 1896.

Μαρινάτου Σπ., Ὁ ἀρχαῖος Κρητικὸς πολιτισμὸς, Ἀθῆναι 1927.

Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα (ΜΕΕ).

Μπουνιαλὴ Μαρίνου Τζ., Κρητικὸς πόλεμος, ἔκδ. Ἀγ. Ξηρουχάκη, Τεργέστη 1908, κοινὴ μετὰ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου τοῦ Ἀνθίμου Διακρούση.

Μπουνιαλὴ Μαρίνου Τζ., Κατάνυξις ὠφέλιμος διὰ κάθε χριστιανόν, Ἐνετίησιν ἀχρδ'.

Παπαδοπούλου Ι. Β., Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, Ἀθῆναι 1948.

Pape - Benseler, Wörterbuch der Griechischen Eigennamen, τόμ. 1 - 2, Braunschweig 1884.

Pashley R., Travels in Crete, vol. I - II, Cambridge 1832 καὶ London 1837.

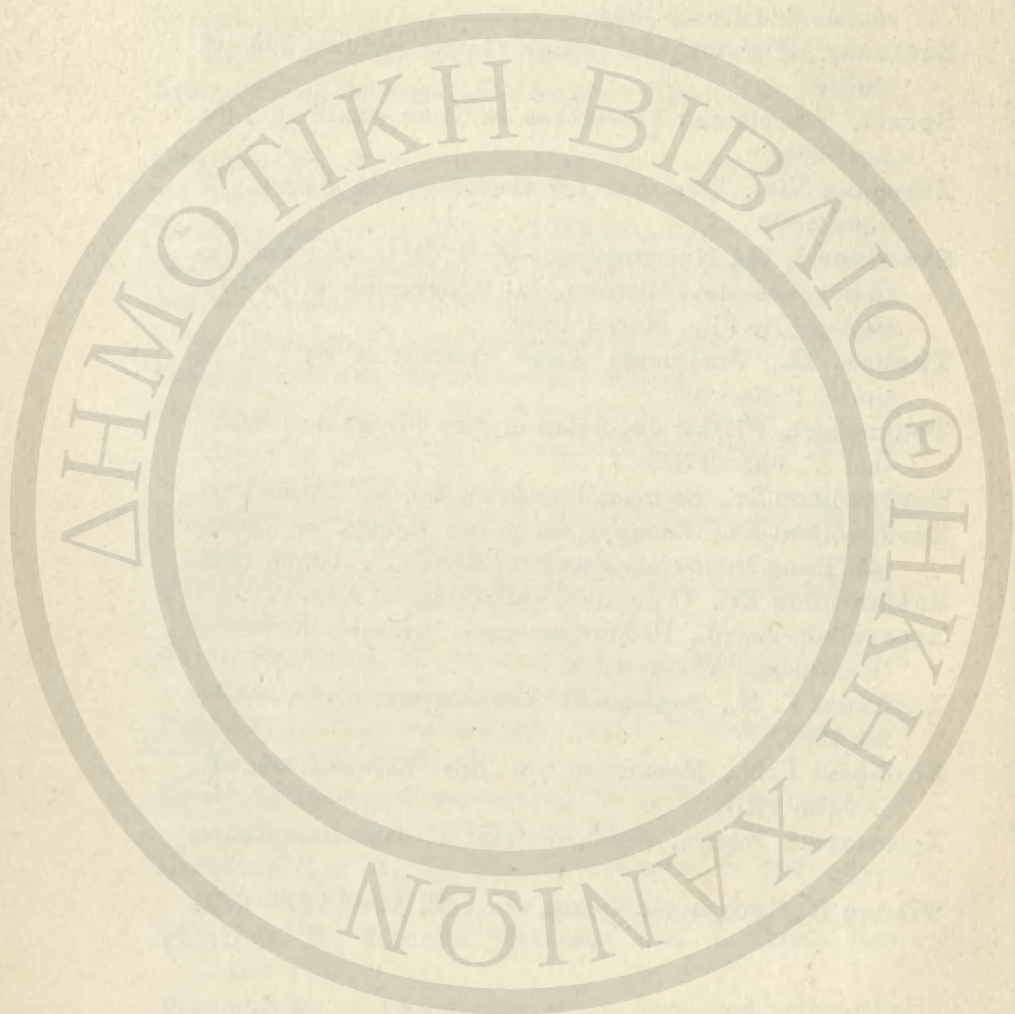
Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1914.

Πετράκη Ἐμμ. Α., Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, μέρος Α', Ἡράκλειον 1925.

Plinii G. S., Historia Naturalis, ἔκδ. Detlefsen, Βερολίνον 1882.

Pococke R., A Description of the East and some other Countries, London 1743-1745.

- Πτολεμαίου Κλ.**, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, ἔκδ. C. Müller, καὶ Cl. Ptolemaei, Geographia, Lipsiae 1843.
- Sieber Fr.**, Reise nach der Insel Kreta im Jahre 1817, τόμ. 1 - 2, Leipzig 1823.
- Σκύλακος**, Περίπλους, ἐν Geogr. Graeci minores, ἔκδ. C. Müller.
- Spratt**, Travels and Researches in Crete τόμ. 1 - 2, London 1865.
- Σταυράκη Νικ.**, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1890.
- Svoronos I. N.**, Numismatique de la Crète ancienne, accompagnée de l'Histoire, la Géographie et la Mythologie de l'île, Macon 1890.
- Thenon M.**, Fragments d'une description de l'île de Crète, Paris 1866.
- Tournefort, Pitton de**, Relation d'un voyage du Levant, τόμ. Α', Paris 1717.
- Ξανθουδίδου Στ.**, Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1909.
- Ξανθουδίδου Στ.**, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ἐν Ἐπετηρίδι Ἐταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν (ΕΕΒΣ), Γ', Ἀθῆναι 1926.
- Ξανθουδίδου Στ.**, Ὁ Κρητικὸς πολιτισμὸς, ἐν Ἀθηνᾶ 1904.
- Ξηρουχάκη Ἀγαθ.**, Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθῆναι 1934.
- Χατζιδάκι Γ. Ν.**, Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1924.
- Χατζιδάκι Γ. Ν.**, Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1907.
- Χριστιανικὴ Κρήτη**, περιοδικόν, τόμ. Β', Ἡράκλειον Κρήτης 1915.
- Ψιλᾶκη Β.**, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. 1 - 3, Χανιά 1909 - 1910.

ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΡΙΘΥΜΝΗΣ

1. Ἡ πόλις. Τὸ τοπωνύμιον Ῥίθυμνα.

Εἰς τὴν βόρειον παραλίαν τῆς Κρήτης, μεταξὺ τῶν πόλεων Χανίων καὶ Ἡρακλείου καὶ σχεδὸν εἰς ἴσην ἀπόστασιν ἐκ τούτων, κεῖται τὸ Ῥέθυμνον, ἡ τρίτη σήμερον κατὰ τὴν σπουδαιότητα πόλις τῆς Μεγαλονήσου. Ἐπάνω εἰς ἓν μικρὸν ἀκρωτήριο — εἰς μίαν μᾶλλον ταπεινὴν καὶ χαρακτηριστικῶς γλωσσόμορφον ξηράν, ἡ ὁποία ἀπὸ αἰῶνων προβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν, — ἔχει ἀπλωθῆ ἡ πόλις, κειμένη οὕτως εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τοῦ κόλπου τοῦ Ἀλμυροῦ, μόνη δὲ μεταξὺ δύο ἀκρωτηρίων, τοῦ Σταυροῦ ἀνατολικῶς, τὸ ὁποῖον λέγεται Δίον ἄκρον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων¹ καὶ τοῦ Δρεπάνου δυτικῶς, ὡς τοῦτο ὀνομάζεται παλαιότεν².

Ῥίθυμνα ἦτο τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλεως. Καὶ ἔαν ἦτο τῆς ἱστορικῆς τῆς μοίρας τὸ ὅτι δὲν ἀκούομεν πλέον εὐκρινῶς τοὺς παλμοὺς τῆς μεμακρυσμένης ζωῆς τῆς καὶ ἔαν προσέτι, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου — ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε πάντοτε δύστροπος διὰ τὴν Κρήτην — βαθμηδὸν ἐξηφανίσθησαν τὰ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ζωῆς τῆς, παρὰ ταῦτα τὸ ἀρχαῖον τῆς

¹ Κλαυδ. Πτολεμαίου, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις III, 17, 7.

² Ἐνθ' ἀν. Λέγεται σήμερον καὶ Δράπανο(ν).

ὄνομα διεσώθη ἀπὸ τὴν καταστροφὴν, μὲ μικρὰς μόνον μεταβολὰς εἰς τὰ φωνήεντα.

Ἐκ τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν ἔχομεν μεμαρτυρημένον τὸ τοπωνύμιον Ῥίθυμνα. Διὰ τοῦτο, ἐὰν ὑπῆρξε Μινωικὴ ὁμώνυμος πόλις, — πρᾶγμα λίαν πιθανόν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, — δὲν ἔχομεν μέχρι τῆς στιγμῆς γραπτὴν παράδοσιν τοῦ ὀνόματός της. Ἡ ἔλλειψις ὁμῶς γραπτῆς μαρτυρίας πρὸ τοῦ Δ' αἰῶνος δὲν δημιουργεῖ λόγον ἀμφιβολίας διὰ τὴν ὀνομασίαν τῆς ἀρχαιοτέρας πόλεως, διότι τοῦτο μόνον ἀσθενὲς argumentum ex silentio δύναται νὰ θεωρηθῆ, ἐφ' ὅσον τὸ τοπωνύμιον Ῥίθυμνα εἶναι πολὺ παλαιότερον, προελληνικόν, ὡς θὰ ἀναπτύξωμεν περαιτέρω. Τὸ ὄνομα λοιπὸν τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται τὴν ἐποχὴν ταύτην διασώζει ὅπως δῆποτε ἀρχαιοτέραν παράδοσιν, καὶ τὸ μόνον ὅπερ θὰ ἠδύνατό τις νὰ σκεφθῆ εἶναι ἡ πιθανότης, πολὺ πέραν τῶν μεμαρτυρημένων χρόνων, νὰ εἶχε τοῦτο ἄλλην μορφήν εἰς τὴν α' συλλαβὴν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, μὲ ὠρισμένα δεδομένα, δύναται τις νὰ ὑποστηρίξῃ. Οὕτω νομίζομεν ὅτι ἡ Ῥίθυμνα θὰ ἦτο παλαιότερον Ῥεῖθυμνα ἢ Ῥεῖθυμνος, ἔνθα τὸ ι ἠκούετο ἰσχυρότερον καὶ ἐπεκράτησεν, ἐνῶ τὸ ε ἠτόνησεν ἀπὸ τὴν προφορὰν μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρόνου. Παρεμερίσθη ἀπὸ τὸν προφορικὸν λόγον, χωρὶς ὁμῶς καὶ νὰ παύσῃ νὰ ὑφίσταται εἰς τὸν γραπτόν. Τοῦτο βεβαιώνει ἡ φιλολογικὴ παράδοσις, διότι εἰς αὐτὴν συναντῶμεν τοὺς τύπους Ῥεῖθυμνα καὶ Ῥεῖθυμνιάτης¹, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι

¹ Βλ. σελ. 21, 25 κ. ἑξ.

εἰς τὴν φιλολογίαν διετηρήθη τὸ ε¹ ἐνὸς ἀρχαιοτάτου τύπου καί, μετὰ τοῦ ι ἀργότερον, ἀπετέλεσε τὴν δίφθογγον ἣτις ἔδωκε τοὺς τύπους τούτους, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ λόγος μετ' ὀλίγον.

¹ Ἀλλὰ τί σημαίνει καὶ πῶς ἐσχηματίσθη τὸ τοπωνύμιον Ῥίθυμνα; Δυστυχῶς ἡ σχετικὴ ἔρευνα δὲν μᾶς προσέφερε θετικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα. Διότι τὸ ὄνομα δὲν εἶναι ἑλληνικόν, ἀλλ' ἔχει θέσιν εἰς τὰ προελληνικὰ ἐκεῖνα ὀνόματα, τῶν ὁποίων εὐρίσκονται πολλὰ εἰς τὴν Κρήτην, τὰς νήσους καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα². Ἡ κατάληξις τοῦ τοπωνυμίου -μνα ἢ -μνος κατατάσσει τοῦτο εἰς τὸν κύκλον τῶν ἀγνώστου σημα-

¹ Ἡ παραμονὴ τοῦ ε εἰς τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν ἦτο ἴσως ἀφορμὴ ὅπως ἀργότερον, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασίν της, ἐνισχυθῆ τοῦτο καὶ τελικῶς ἐπικρατήσῃ τοῦ ι (Ῥέθυμνος).

² Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους κατῴκουν εἰς τὴν Κρήτην, τὰς νήσους, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα λαοὶ μὴ Ἑλληνικοὶ (*Ἡ ρ ο δ.* Α, 173), ὡς ἦσαν οἱ Ἐτεόκρητες, οἱ Λύκιοι, οἱ Κᾶρες, οἱ Λέλεγες, οἱ Πελασγοὶ κ. ἄ., οἱ ὁποῖοι εἶχον μικρασιατικὴν τὴν καταγωγὴν ἢ τὴν συγγένειαν. Οὗτοι ἐγκατέλιπον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὀνόματα, τῶν ὁποίων αἱ κατάληξεις ὑπενθυμίζουσιν ἀμέσως παρόμοια ἄσιατικά. Τοιαῦτα εἶναι ἰδίᾳ τὰ λήγοντα εἰς -σός, -τός, π. χ. Παρνασσός, Ἰλισσός, Ὑμητός, εἰς -σός, -τος, ὡς Πριανσός, Τυλισός, Ἀμνισός, Μίλατος, ἢ εἰς -νθος, π. χ. Πύρανθος, Κόρινθος, καθὼς καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα λήγουν εἰς -μνα, ὡς π. χ. Ῥίθυμνα, Κάλυμνα, Μήθυμνα κλπ. (Πρβλ. καὶ *Γ. Χατζιδάκι*, Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα, Ἀθῆναι 1924, τόμ. 1, σελ. 10 καὶ *Π. Καββαδία*, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης, Ἀθῆναι 1916, σελ. 83.)

σίας ὀνομάτων τούτων. Οὕτως ὁ A. Fick¹ νομίζει τὴν λέξιν χετικὴν, ἀνάλογον πρὸς τὴν καρικὴν Τύμνος κ. ἄ. Καὶ ἡ M. Guarducci κατόπιν σημειώνει ταύτην σχετικὴν πρὸς Ἀσιατικά, Καρικά, Λυκιακὰ κ. ἄ. ὀνόματα λήγοντα εἰς -υμνος κλπ., προσθέτουσα ὅτι καὶ ἱκανὰ Ἑτρουσικὰ ὀνόματα τῆς ὁμοιάζουν². Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, τὸ ὄνομα ἔρχεται ἀπὸ τὸν προελληνικὸν κόσμον καὶ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστος ἢ ἐτυμολογία του, ὑπόθεσιν δὲ μόνον θὰ ἀπετέλει ὅ,τι θὰ ἔλεγε κανεὶς περισσότερον διὰ τὴν ἀρχὴν του. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ συσχέτισις αὐτοῦ πρὸς τὸ ρέω, τὸ ρεῖθρον³ κλπ. εἶναι, νομίζομεν, ὅλως ἀυθαίρετος.

2. Οἱ τύποι τοῦ τοπωνυμίου διὰ τῶν αἰώνων.

Τὸ ὄνομα Ῥίθυμνα μὲ τὴν ὀρθογραφίαν αὐτοῦ παραδίδουν εἰς ἡμᾶς τὰ νομίσματα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ καὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, γεωγράφοι καὶ ποιηταί. Εἰς τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἰς τὸν Δ' - Γ' π. Χ. αἰῶνα, συναντῶμεν τὸ πρῶτον τὴν γραφὴν Ῥίθυμνα, — (ΡΙΘΥΜΝΙΩΝ) — ὡς θὰ εἴπωμεν ἀλλοῦ. Κατόπιν καὶ αἱ ἐπιγραφαί, ἀπὸ τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶ-

¹ A. Fick, Vorgriechische Ortsnamen 28 καὶ Pauly-Wissowa, Realencyclopädie 2 Reihe I, 1, σελ. 923. Ἐπίσης M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, Roma 1939, τόμ. II, σελ. 269.

² M. Guarducci, αὐτόθι.

³ Pape, Wörterbuch der Griechischen Eigennamen, εἰς τὴν λέξιν Ῥίθυμνα, καὶ Pauly-Wissowa, ἐνθ' ἂν., σελ. 923.

νος καὶ ἐξῆς, παραδίδουν εἰς ἡμᾶς τὸ ὄνομα Ῥίθυμνα καὶ Ῥίθυμνος, ἢ συνήθως τὸ Ῥιθύμνιος (ἦτοι ὁ κάτοικος τῆς Ῥ.), ὅπως πάλιν θ' ἀναπτύξωμεν ἐν οἰκείῳ τόπῳ¹. Ἐν σχέσει ὅμως πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ ὀνόματος πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι, τόσον τὰ νομίσματα ὅσον καὶ πᾶσαι αἱ ἐπιγραφαὶ γνωρίζουν μόνον τὴν γραφὴν: Ῥίθυμνα².

Ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους προχωροῦντες εἰς τοὺς νεωτέρους συναντῶμεν, εἰς τὸ ἀ' ἡμισυ τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος, τὸν ποιητὴν Λυκόφρονα ὅστις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοινὴν γραφὴν καὶ τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, δέχεται τὸ τοπωνύμιον μὲ τὴν γραφὴν εἰ εἰς τὴν ἀ' συλλαβὴν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ Ῥειθυμνιάτης, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει εἰς τὸ ποίημά του Ἀλεξάνδρα³. Ὅτι ὅμως ἡ γραφὴ αὕτη δὲν θὰ εἶχε

¹ Περὶ τῶν νομισμάτων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν θὰ γίνῃ ὁ προσήκων λόγος εἰς τὸ Β' κεφάλαιον. Ἡ παλαιὰ γνώμη τῶν Σβορώνου, Σταυράκη κ. ἄ., καθ' ἣν ἡ πόλις δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπιγραφάς, δὲν ἰσχύει πλέον σήμερον. Τὰ αὐτὰ ἐσφαλμένως ἐπρέσβενον καὶ ὅσοι ἀκρίτως καὶ ἀβασανίστως ἠκολούθησαν εἰς αὐτούς, ὡς ὁ Ἐμμ. Γενεράλις (βλ. Εἰσαγωγὴν μου, σελ. 11, σημ. 1). Πρβλ. *J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne...* Macon 1890, σελ. 309 καὶ *N. Σταυράκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης*, Ἀθῆναι 1890, σελ. 98.

² Ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς γραφῆς τῆς ἀ' συλλαβῆς διὰ τοῦ ι.

³ *Λυκόφρονος τοῦ Χαλκιδέως*, Ἀλεξάνδρα, ἔκδ. Λειψίας 1788, στ. 76. Εἰς τὸ κείμενον αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως ἡ ἀντίστροφος θέσις τῆς διφθόγγου εἰ καὶ τοῦ ν παρέχει τὴν ἀμάρτυρον γραφὴν: *Ρυθειμιάτης*. Πρόκειται περὶ σφάλματος. Τόσον

μεγάλην διάδοσιν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, γίνεται φανερόν οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν νομισμάτων ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀμέσως μεταγενεστέρων τοῦ Λυκόφρονος ἐπιγραφῶν (Γ' καὶ Β' αἰῶνος), αἱ ὁποῖαι μόνον τὴν γραφὴν Ῥίθυμνα γνωρίζουν, καθὼς καὶ τὸ ἐθνικὸν Ῥιθύμνιος καὶ οὐχὶ Ῥειθυμνιάτης¹.

Ἐκ τῶν συγγραφέων πρῶτος ὁ Πλίνιος, τὸν Α' μ. Χ. αἰῶνα, σημειώνει: *Rhithymna*, εἰς κατάλογον πόλεων τῆς Κρήτης².

Τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα ὁ γεωγράφος Πτολεμαῖος γνωρίζει τὸ ὄνομα τῆς πόλεως καὶ τὴν ὀρθογραφίαν τῆς παραδόσεως: Ῥίθυμνα³.

Τὸν Γ' μ. Χ. αἰῶνα ὁ Αἰλιανὸς ὁμιλεῖ περὶ τῆς « Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς »⁴.

Τὸν Δ' μ. Χ. αἰῶνα δὲν ὑπάρχουν πληροφορία διὰ τὸ τοπωνύμιον, ἐνῶ τὸν Ε' ὁ Στέφανος Βυζάντιος εἰς τὰ Ἐθνικὰ ὀνομάζει τὴν πόλιν: Ῥιθυμνία. « Ῥιθυμνία, πόλις Κρήτης. Τὸ ἐθνικὸν Ῥιθυμνιάτης καὶ Ῥιθύ-

ὁ περιηγητὴς Pashley (*Travels in Crete*, τόμ. 1, σελ. 108) ὅσον καὶ ὁ Σβορώνος (*Numismatique*, ἐνθ' ἂν.) μεταχειρίζονται τὸ χωρίον μὲ τὴν γραφὴν *ει*. Ὁ Pashley μάλιστα χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρως τὴν δίφθογγον.

¹ Γενικώτερον περὶ Λυκόφρονος καὶ τοῦ ποιήματός του βλέπε εἰς ἐπόμενον κεφάλαιον.

² *Historia Naturalis*, 4, 20.

³ *Geographia*, III, 17, 7.

⁴ *De natura animalium*, βιβλ. 14, κεφ. 20. Διὰ τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Αἰλιανοῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀρκετὴν σημασίαν, θὰ γίνῃ συζήτησις ἐν τοῖς ἐξῆς.

μιος» (545,7). Οὕτω διὰ πρώτην φορὰν μαρτυρεῖται τὸ ὄνομα Ῥιθυμνία, ἐνῶ, παραλλήλως πρὸς τὸ γνωστὸν ἐθνικὸν Ῥιθύμιος, ἐπαναλαμβάνεται τὸ Ῥιθυμνιάτης τοῦ Λυκόφρονος, παρεχομένης τῆς ὀρθῆς γραφῆς τῆς ἀσύλλαβης. Ὁ τύπος Ῥιθυμνία δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ὡς τοπωνύμιον. Μνημονεύεται μόνον εἰς Ἀθηναϊκὴν ἐπιγραφὴν, ὡς θηλυκὸν τοῦ ἐθνικοῦ Ῥιθύμιος: «*Σώτειρα Δαμαρέ[το]ν Ῥιθυμνία*»¹. Ὅπως δὴποτε τὸ Ῥιθυμνία εἶναι μεταγενέστερον τοῦ Ῥιθυμνα καὶ δὲν ἀποκλείομεν τὸν σχηματισμὸν αὐτοῦ κατὰ τὸ Πολυρρηγία, Κυδωνία κ.τ.π. Ἦτοι ἐξ ἐπιδράσεως. Ὁ κάτοικος ὅμως τῆς Ῥιθυμνίας ἢ τῆς Ῥιθύμνης εἶναι Ῥιθύμιος (ὅπως τῆς Πολυρρηγίας, Πολυρρηγίος), καθὼς τοῦλάχιστον ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπιγραφάς. Τὸ Ῥιθυμνιάτης ὅμως, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχε παλαιότερον (τοῦλάχιστον πρὸ τοῦ Λυκόφρονος — Ῥειθυμνιάτης —), θὰ ἦτο δημοτικὸς τύπος² καὶ δὲν ἀποκλείεται καὶ ὁ Βυζάντιος νὰ ἐπωφελήθη τοῦ Λυκόφρονος. Ἄλλ' ὁ τύπος Ῥιθυμνιάτης, ὑπενθυμίζων τὸν τύπον Κυδωνιάτης (ὁ κάτ. τῆς Κυδωνίας), ἐμβάλλει εἰς σκέψιν. Ὅπως δηλ. ὁ Κυδωνιάτης προῦ-

¹ Ἴδε τὴν ἐπιγραφὴν καὶ εἰς τὸ περὶ ἀρχαιότητος τῆς πόλεως κεφάλαιον. Ἀξίζει ἴσως νὰ ἐξετασθῇ τὸ θηλυκὸν (τοῦ Ῥιθύμιος) Ῥιθυμνία, σχετικῶς μὲ τὴν ὀνομασίαν τῆς πόλεως: Ῥιθυμνία (ἦ). Μία πιθανότης δηλ. τὸ τοπωνύμιον τοῦ Βυζαντίου νὰ προῆλθεν ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ θηλυκοῦ τύπου Ῥιθυμνία (χώρα, γῆ, γυνή κ.τ.π.), ὁ ὁποῖος θὰ ἦτο εἰς μεγάλην χρῆσιν.

² Demoticon Ῥειθυμνιάτης, παρατηρεῖ καὶ ἡ Realenc. Pauly-Wissowa, ἐνθ' ἀν., σελ. 923.

ποθέτει τὴν Κυδωνίαν, νὰ προϋποθέτῃ ἄρα γε καὶ ὁ Ῥιθυμνιάτης τὴν Ῥιθυμνίαν; Ἐὰν ἔχῃ οὕτω, τότε, ἐπειδὴ τὸ Ῥιθυμνιάτης μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος (Λυκόφρων, εἰς τύπον Ῥειθυμνιάτης), πρέπει ἀκολούθως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι θὰ ὑπῆρχεν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ Ῥιθυμνία; Βεβαίως ἀμφίβολον. Διότι ὄχι μόνον ἡ σχέσις, Ῥιθυμνία - Ῥιθυμνιάτης, δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, ἀλλὰ καὶ τὸν τοπωνυμικὸν τύπον Ῥιθυμνία οὔτε εἰς τὰς ἐπιγραφὰς οὔτε εἰς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἀπαντῶμεν. Προσέτι καὶ αὐτὸς ὁ Βυζάντιος, εἰς ἄλλην περίπτωσιν, μεταχειρίζεται τὸ τοπωνύμιον εἰς τὸν τύπον: Ῥίθυμνα. Γράφων δηλ. περὶ μιᾶς ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς πόλεως λεγομένης *Σιῆλαι*, τοποθετεῖ ταύτην « *πλησίον Παραισοῦ καὶ Ῥιθύμνης* »¹. Ἐὰν ἡ διαφορὰ αὕτη εἰς τὸν Βυζάντιον (Ῥιθυμνία - Ῥίθυμνα) δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐκ μέρους τοῦ χρῆσιν διαφορῶν πηγῶν, τότε, ἐπειδὴ δὲν ἔχομεν ἀλλαχόθεν μεμαρτυρημένον τὸν τύπον Ῥιθυμνία, θὰ ἠδυνάμεθα, ὅσον καὶ ἐὰν ἦτο τολμηρὸν καὶ ἀντίθετον πρὸς προεκτεθεισάν σκέψιν, νὰ ὑποφιασθῶμεν ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἀποτελεῖ σφάλμα, ὀφειλόμενον ἐὰν ὄχι εἰς τὸν συγγραφέα, τότε — ὡς εἶναι καὶ πιθανώτερον — εἰς τοὺς μεταγεσετέρους ἀντιγραφεῖς².

¹ Πρὸβλ. *Conrad Bursian*, *Geographie von Griechenland*, Λειψία 1862, τόμ. 2, σελ. 554 καὶ *M. Guarducci*, *Inscript. Cret.*, τόμ. II, σελ. 269, ἔνθα διὰ τὸ τοπωνύμιον Παραισοῦ (;) σημειοῦται: *lege Παραισοῦ*.

² Ἴσως ἡ σκέψις εἶναι τολμηρά, ἀλλὰ πάντως ὑπαγορεύεται

Μετὰ τὸν Στέφ. Βυζάντιον καὶ καθ' ὅλον τὸ μεγαλείτερον μέρος τῆς Βυζαντινῆς περιόδου δὲν ἔχομεν καμμίαν πληροφορίαν περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως¹ καὶ μόνον τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Ἰσ. Τζέτζης², σχολιάζων τοὺς στίχους τοῦ Λυκόφρονος (ad citatum Lycophronis versum), σημειώνει: «*Ῥεῖθυμνα, πόλις Κρήτης*». Τοιοῦτοτρόπως καὶ οὗτος Ῥεῖθυμναν καὶ οὐχὶ Ῥιθυμνίαν γνωρίζει τὴν πόλιν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν γραφὴν τοῦ Λυκόφρονος³.

Ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ὁπότε ἔχομεν τὴν Βενετοκρατίαν ἐν Κρήτῃ (1210)⁴, τὸ ὄνομα τῆς πόλεως

ἢ τὸ τῶν μέχρι σήμερον δεδομένων, τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν. Ὑπάρχουν βεβαίως ἀνάλογα μὴ ἀποκλείοντα τὴν συνύπαρξιν Ῥιθυμνίας - Ῥιθυμνιάτου, ἀλλ' ὅμως προτιμῶμεν νὰ ριψοκινδυνεύσωμεν ἐνταῦθα ἐν argumentum ex silentio κατὰ τῆς συνυπάρξεως ἢ ὅπως δῆποτε τῆς σχέσεως ταύτης, ἢ νὰ θεωρήσωμεν λίαν πιθανὸν πρᾶγμα ἐντελῶς ἀναπόδεικτον.

¹ Οἱ Σταδισμοὶ δὲν ἀναφέρουν τὴν Ῥιθυμναν, ἡ δὲ ἀναφορὰ αὐτῆς εἰς τὰς διορθώσεις καὶ τὰ σχόλια τοῦ Σταδισμοῦ Μεγάλης Θαλάσσης (περίπου Δ' αἰὼν μ. Χ.) δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴν ἀξίαν. Χαρακτηριστικὸν μάλιστα ὅτι ὁ «Κρήτης περίπλους» τοῦ Ἄνωνύμου ἀγνοεῖ τὴν πόλιν. Βλ. Geographi Graeci Minores I, σελ. 505 κ. ἐξ. καὶ C. Müller, Πτολεμαίου Γεωγρ. Ὑφήγησις I, σελ. 567, σχόλια.

² Πρβλ. καὶ I. Σβορώνου, Νομισματικὴν, ἐνθ' ἀν., σελ. 309.

³ Ὅχι ἀπὸ καμμίαν προτίμησιν, ἀλλὰ διότι, σχολιάζων, ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην γραφὴν καὶ ἐνδιαφέρεται μόνον νὰ πληροφορήσῃ τί εἶναι ἡ Ῥιθυμνα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει φυσικὸν νὰ ἀκολουθῆ τὸν σχολιαζόμενον ποιητήν.

⁴ Δὲν ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, διότι δὲν μᾶς ἐξυπηρετεῖ ὁ ἀκρι-

εἰς τὰ ἔγγραφα καὶ τὰς ἄλλας πηγὰς τῶν Βενετῶν δίδεται μὲ τοὺς τύπους: *Rethemo*¹, *Retimo*², *Rettimo*³, *Retemo*⁴, καὶ *Rethimo*⁵. Ἐκτοτε ἐπικρατεῖ καὶ ΡΕ ἀντὶ ΡΙ εἰς τὴν πρώτην συλλαβὴν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν προφορὰν τῶν Βενετῶν ἀλλ' εἰς τὴν ἐγγωρίαν παράδοσιν, ἣτις διετῆρει τὸ ε τοῦ ἀρχαίου Ῥεῖθυμνα (Ῥεῖθυμνος, Ῥεῖθυμνιάτης) καὶ ἐτόνιζε τώρα τοῦτο ζωηρότερον τοῦ ι. Τὸ μακρόθεν ἐρχόμενον τοῦτο ε ἐνισχύθη ἤδη περισσότερον διὰ τῆς προφορᾶς τῶν

βῆς χωρισμὸς τῆς περιόδου εἰς Γενονατικὴν (1204) καὶ Βενετικὴν (1210). Διὰ τοῦτο λαμβάνομεν τὴν καθιερωμένην χρονολογίαν τῆς κυρίως Βενετοκρατίας.

¹ Χειρόγραφα τῶν πρώτων βενετικῶν χρόνων. Πρβλ. καὶ *G. Gerola*, Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, τόμ. I, σελ. 472, ἔνθα μαρτυρία τοῦ 1303 ἀναφέρει: *de Castro Rethemi*. Ὅμοίως ἐν σελ. 169 σημειοῦται: ... *pro aptatione Rethemi*, κλπ.

² Ἴδε χειρόγραφα, πρβλ. καὶ Dapper, Description des Isles de l'Archipel..., Amsterdam 1703, σελ. 416 καὶ Gerola, ἔνθ' ἀν., σελ. 24.

³ Βλ. Στ. Ξανθοῦ διδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ἐν Ἐπετηρίδι Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (ΕΕΒΣ εἰς τὸ ἐξῆς), Ἀθῆναι 1926, τόμ. Γ', σελ. 63.

⁴ Π. χ. *territorio de Retemo*.

⁵ Βλ. καὶ τὴν γραφὴν *territorio de Rethimo*. Ἐν γένει τοὺς τύπους τούτους συναντῶμεν ἀπὸ τοῦ 1212 εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς διανομῆς, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται τὸ τερριτόριον, αἱ τοῦρμαι κλπ. τοῦ Ῥεθύμνου. Πρβλ. καὶ *Flam. Cornelii*, Creta Sacra, Venetiis 1755, τόμ. II, σελ. 238 κ. ἐξ. καὶ *K. Σάθα*, Monumenta Historiae Hellenicae τόμ. I, II, κλπ., Paris 1880 κ. ἐξ. Βλ. τόμ. I, σελ. 308, II, σελ. 224.

Βενετῶν καὶ ἐνεφανίσθησαν οὕτως οἱ τύποι, οἵτινες μετὰ τοῦ γράμματος αὐτοῦ καὶ ἄνευ τοῦ *ι* ἐπικρατοῦσιν. Τοιουτοτρόπως ἡ *Ῥίθυμνα* καὶ ἡ *Ῥίθυμνος* ἔγιναν ἡ *Ῥέθυμνα* καὶ ἡ *Ῥέθυμνος*, εἶτα δὲ τὸ *Ῥέθυμνος* καὶ τὸ *Ῥέθεμνος*¹. Τὸ φαινόμενον τῆς μεταβολῆς τοῦ γένους τῶν ὀνομάτων εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ἐρμηνεύει, νομίζομεν, ἐνταῦθα τίνι τρόπῳ τὸ θηλυκὸν ἐγένετο οὐδέτερον². Πάντως εἰς τοὺς τύπους τούτους συναντῶμεν τὸ τοπωνύμιον καθ' ὅλην τὴν Βενετοκρατίαν, καθὼς φαίνεται ἐκ τῶν χειρογράφων³. Τὸ *Ῥέθεμνος*, τοῦ *Ῥεθέμνου*. Ἡ καὶ τὸ *Ῥέθυμνος* ἢ τὸ *Ῥέθεμνο*.

¹ Βλ. καὶ *Γ. Ν. Χατζιδάκι*, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήναι 1907, τόμ. Β', σελ. 54. Ὁ *Ῥεθύμνιος* γλωσσολόγος σημειώνει: ἡ *Ῥίθυμνα* - τὸ *Ῥέθυμνος* - τὸ *Ῥέθεμνος*.

² Κατὰ τὸν *Χατζιδάκιν*, ἔνθ' ἂν., σελ. 58, «τὸ *Ῥέθυμνος* ἔγινε κατὰ τὸ φρούριον, κάστρον. Ὅπως καὶ τὸ χόρτον κατὰ τὸ λάχανον κλπ.». Διὰ τὴν μεταβολὴν τοῦ γένους τῶν ὀνομάτων βλ. αὐτόθι, σελ. 47-70.

³ Ὡς παράδειγμα λαμβάνομεν τυχαίως ἔγγραφον τοῦ 1587 ἐκ τῆς Μονῆς Ῥουστίκων Ῥεθύμνης, ἔνθα ἀναγινώσκομεν: «... *ιστιν κατζελαρία τοῦ Ῥεθέμνου*...» (βλ. δημοσίευσιν Κρητικῶν ἔγγραφων τῆς Βενετοκρατίας παρὰ τοῦ *Ἄνδρ. Βουρδουμπάκι*, εἰς τὴν Χριστιανικὴν Κρήτην, Ἡράκλειον, ἔτος Β', τεύχ. Γ'. Ἐν προκειμένῳ ἴδε τὴν σελ. 343.) Εἰς ἄλλο πάλιν ἔγγραφον γίνεται λόγος διὰ «*τεστρέτω ρεθέμνου*...» κλπ. (αὐτόθι, σελ. 351). Ἐπίσης εἰς τὸ χειρόγραφο τῆς διαθήκης τῶν Ῥουστίκων βλέπομεν: «*μο παβλο μουσουρο ποτε γιοργι απο το ρεθεμνος*» (ἔνθ' ἂν., σελ. 380). Διατηροῦμεν ὡς ἔχει τὴν ὀρθογραφίαν τῶν χειρογράφων.

Ἐν σχέσει μὲ τὴν μεταβολὴν τοῦ *υ* τῆς β' συλλαβῆς εἰς *ε*, ὁ γλωσσολόγος Γ. Χατζιδάκις πιστεύει ὅτι προέκυψε «κατὰ παρετυμολογίαν πρὸς τὸ θέσις, θέτος, θέμα, θέτω, κλπ.»¹. Νομίζομεν ὅτι ἀπλούστερον καὶ φυσικώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ μεταβολὴ προῆλθεν ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ *ε* τῆς α' συλλαβῆς, καθὼς φανερῶνουν πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν, τοῦ φαινομένου τούτου, τοῦ λεγομένου τῆς ἀφομοιώσεως. Ἄλλως τε οἱ τύποι Ῥέθεμνος καὶ Rethemo μαρτυροῦνται ἐκ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Βενετοκρατίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ *ε* (*e*) τῆς α' συλλαβῆς, ἀντὶ τοῦ *ι*, ἔγινε κατόπιν *ε* (*e*) καὶ τὸ *υ* τῆς β' συλλαβῆς. Ἐκ τῶν φωνηέντων τούτων ἰσχυρότερον ἀνεδείχθη τὸ *ε* τῆς α' συλλαβῆς, καθὼς φαίνεται ἐκ τῶν τύπων τοῦ τοπωνυμίου οἵτινες ἔκτοτε καὶ μέχρι σήμερον ἐκράτησαν². Τὸ *ε* ὁμῶς τῆς β' συλλαβῆς δὲν ἦτο τόσον ἰσχυρόν, διὰ τοῦτο κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ τοπωνύμιον κρατεῖ τὸ *υ* τῆς Ῥιθύμνης, καὶ εἰς τοὺς ξένους ἔχει ἓν *ι* ἢ συνήθως σήμερον *υ*³.

Παραλλήλως πρὸς τοὺς τύπους τοῦ οὐδετέρου, τοὺς ὁποίους εἶδομεν, ὑπῆρχον κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν ὡς ἐπισημότεροι οἱ τύποι τοῦ θηλυκοῦ, οἱ ὁποῖοι ἦσαν πε-

¹ Γ. Ν. Χατζιδάκις, ἔνθ' ἀν., σελ. 341.

² Ῥέθεμνος, Rethemo, Retimo, Ῥέθεμνο, Ῥεθύμνη, Ῥέθυμνα, Ῥέθυμνον.

³ Ῥέθυμνος, Ῥέθυμνον, Ῥεθύμνη, Ῥέθυμνα, Retimo, Rethymo.

ρισσότερον ἐγγὺς πρὸς τὸ ἀρχαῖον τοπωνύμιον. Οὗτοι ἦσαν οἱ τύποι: *Ῥέθυμνα* (ἦ), *Ῥεθύμνη*, *Ῥηθύμνη* καὶ *Ῥηθυμνία* (σπαν.)¹. Ἄλλ' οἱ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀσχολούμενοι σοβαρώτερον μὲ τὰ γράμματα Ῥεθύμνιοι μετεχειρίζοντο τὸν ἀρχαῖον τύπον Ῥίθυμνα, τὸν ὁποῖον διετήρουν καὶ λατινιστὶ γράφοντες, προτιμῶντες συνήθως, ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον, τὸ ἰ ἀντὶ τοῦ γ κατὰ τὴν β' συλλαβὴν (*R h i t h i m n a*). Παράδειγμα ἔστω ὁ διαπρεπῆς Ῥεθύμνιος λόγιος καὶ ἰατρὸς (καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Παταβίου) Εὐστάθιος Πατελάρος, ὅστις, μεταφράζων τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον, σημειοῦται ἐν τῇ ἀφιερῶσει ὡς «*doctor medicus patricius Cretensis ex urbe Rhithimna*»².

Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1646-1898) τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἠκούετο εἰς τὸν λαὸν ὡς καὶ εἰς τὴν Βενετοκρατίαν: τὸ Ῥέθεμνος, τὸ Ῥέθεμνο, τὸ Ῥέθυμνος, ὡς εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν ἐγγράφων καὶ τῶν ἄλλων μνημείων τῆς ἐποχῆς³. Ἡ γενικὴ, ὅπως καὶ πρό-

¹ Πρὸβλ. πλῆθος χειρογράφων. Τὸ 1596 π. χ. ὁ Μελέτιος Πηγᾶς γράφει: *τοῖς ἐν «Ῥεθύμνη»*, πάλιν δὲ τὸν αὐτὸν τύπον μεταχειρίζεται (*Ῥέθυμνα*) κατὰ τὸ 1600. (βλ. *Ἀγ. Νινολάκη*, Ἡ πρὸς τοὺς Κρητας ἀλληλογραφία Μελετίου Πηγᾶ, Χανιά 1908, σελ. 40 καὶ 74.)

² Κατὰ χειρόγραφον τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μεσσήνης (*codici preesistenti Nr 39*) παρὰ *K. Krumbacher-F. Σωτηροιάδου*, Ἱστορία τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι 1917, τόμ. Β', σελ. 556.

³ Οἶον δὴποτε σχετικὸν κείμενον ἐκ τῶν πολλῶν — λογοτεχνι-

τερον εἶναι Ῥεθέμνου καὶ Ῥεθύμνου¹. Οἱ Τοῦρκοι, παραλαμβάνοντες ἐκ τῶν Βενετῶν, ἔλεγον καὶ αὐτοί, καθὼς καὶ ἐκεῖνοι, τὸ τοπωνύμιον². Πρὸς τούτοις τὸ ἐπρόφεραν καὶ *Réssimo* (ὁ κάτ. Ressimí), ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν σχετικῶν κωδίκων³. Εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος συγγραφεὺς ἀναφέρει τὸν τύπον Rytimni, παρέχων καὶ τὴν πληροφορίαν ὅτι οὗτος ἐπικρατεῖ

κόν, ποιητικὸν κλπ. — καὶ ἂν συμβουλευθῆ τις, διαπιστώνει τοῦτο εὐθύς. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή*, Κρητικὸς πόλεμος, ἔκδ. Ἄ. Ξηρουχάκη, Τεργέστη 1908, ἔνθα ὁ Ῥεθύμιος ποιητῆς (ἄρχαί Τουρκοκρατίας) Ῥέθεμνος ἀναφέρει πανταχοῦ τὴν πόλιν. Π.χ. ἐν σελ. 582: «ἐμένα λέσι Χάνδακα καὶ Ῥέθεμνος ἐσένα». Καὶ ὁ περιφανῆς Ῥεθύμιος ἀγιογράφος Ἐμμ. Τζάνεσ γράφει (1661), ἐν ἀφιερῶσει τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Γοβδελαᾶ: «ὄντες λοιπὸν εἰς τὴν δυστυχῆ πατρίδα, ἤγουν τὸ Ῥέθεμνος...». Βλ. Ἄ. Ἐυγγοπούλου, Ὁ Ἅγιος Γοβδελαᾶς τοῦ Ἐμμ. Τζάνε, εἰς Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Α', ΙΙΙ, σελ. 474.

¹ Πρβλ. Κρητικὸς Πόλεμος, ἔνθ' ἀν. σελ. 136: «σὴ χάρα τοῦ Ῥεθύμνου» κλπ. Ἐπίσης ὁ ἄλλος τύπος ἐν σελ. 229 «σὸ τέλος τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ Ῥεθύμνου...».

² Πρβλ. ἔγγραφα τῶν Τουρκικῶν Ἀρχείων Κρήτης καὶ Στ. Ξανθοῦ δίδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ἐν ΕΕΒΣ, Ἀθῆναι 1926, τόμ. Γ', σελ. 63.

³ Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὸν ἀριστον γνώστην τῆς τουρκικῆς κ. Ν. Σταυρινίδην, τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου. Οὗτος μοὶ ἀνέγνωσε καὶ σχετικὰ τμήματα κωδίκων, οὓς ἐπεξεργάζεται. Εἰς τὴν τουρκικὴν ὑπάρχει ἡ λέξις *ressim*, ἣτις σημαίνει φόρος. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ὠνόμασαν *Ressimio* τὴν πόλιν ἐξ ἐπιδράσεως τῆς συνήθους εἰς τὴν ἀκοὴν λέξεως ταύτης. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως τοῦτο δύναται νὰ ἐξηγηθῆ, ἐκ τοῦ ὅτι δηλ. οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν τὸ γράμμα θ, ἀλλ' εἰς τὴν θέσιν τούτου ἀντίστοιχον

εἰς τὰ βιβλία¹. Ἄλλ' οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ σφάλματος. Καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὁ πλέον ἐπίσημος τύπος εἶναι ὁ θηλυκός, Ῥεθύμνη, ὅστις ἀκόμη καὶ σήμερον διατηρεῖται². Ἡ λογία τάσις ἐπιθυμεῖ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ λαϊκοῦ οὐδετέρου καὶ δέχεται τὸ θηλυκὸν τοῦτο, σύνηδες ἀπὸ τὴν Βενετοκρατίαν. Προσέτι καὶ οἱ τύποι Ῥηθύμνια³, Ῥηθύμνιος⁴, Ῥηθύμναῖος καὶ Ριθύμναῖος⁵ ἀπαντοῦν εἰς αὐτὴν τὴν

ἔχουν τὸ σ. Ἐνώ ὁ Ἄραφ (ἔχων τὸ θ) θὰ ἔλεγε Ρέθυμο, ὁ Τοῦρκος ὅμως θὰ ἐπρόφερε Ρέσιμο. Πρβλ. τὸν ἐν Τουρκικῷ Ἀρχεῖφ Ἡρακλείου κώδικα τοῦ 1653 τῆς Ῥεθύμνης, σελ. 1 κ. ἔξ.

¹ Τὴν πληροφορίαν παρέχει ὁ Dapper, ἔνθ' ἄν., σελ. 410. Ἄλλ' ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, δὲν εἶναι ἀκριβῆς καὶ ἐνταῦθα.

² Διατηρεῖται, ἀλλὰ σήμερον δὲν χρησιμοποιεῖται ὡς ὀνομαστική, εἰς τὸν ἐπίσημον λόγον. Αἱ σφραγίδες ὅμως τοῦ Ταχυδρομείου Ῥεθύμνου ἔχουν τὸν τύπον: ΡΕΘΥΜΝΗ (ὄνομ.).

³ Βλ. Σκαρλ. Βυζαντίου, Λεξικὸν Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθῆναι 1851, εἰς λέξιν Ρύτιον.

⁴ Ὁ Ῥεθύμνιος ἱερεὺς καὶ ἀγιογράφος Ἐμμ. Τζάνες (πρβλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 3 σημ., ἐν σελ. 29) ὑπογράφεται « Ῥηθύμνιος ἐκ Κρήτης ». Βλ. Legrand, Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle. Paris 1894, II, σελ. 423. Καὶ ὁ Ἐπίσκοπος Καλλίνικος (1838-1868) ὑπογράφεται « Ῥηθύμνης καὶ Αὔλοποιάμον ».

⁵ Ὁ Μαρῖνος Τζάνες (Μπουνιαλῆς) ἀναφέρει (1681) « Συρόπουλον... ἄξιον Ῥηθύμναῖον » (ἐνθ' ἄν., σελ. 585). Ὁ δὲ πρῶτος Μητροπολίτης Κρήτης μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τῆς Νήσου, Νεόφυτος Πατελάρος, ἀναφέρειται « σὴν γενιὰ Ῥιθύμναῖος (Ριθύμνέος) » ὑπὸ τοῦ Παύλου Πρεσβυτέρου. Πρβλ. ποίημα Παύλου Πρεσβυτέρου, ἐν Χριστιανικῇ Κρήτῃ, τόμ. Α', σελ. 390.

περίοδον, καθὼς καὶ τὸ οὐδέτερον Ῥέθυμνον¹, τὸ ὁποῖον, μετὰ τοῦ τύπου Ῥεθύμνη, ἔχει μεγάλην ἐξάπλωσιν περὶ τὸ τέλος τῆς περιόδου.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω τούτων τύπων τοῦ τοπωνυμίου λαμβάνομεν γνῶσιν καὶ τῆς γραφῆς διὰ τοῦ η, κατὰ τὴν ἀ' συλλαβὴν, ἥτοι Ῥήθυμνα, Ῥηθύμνη, Ῥηθυμνία κλπ., τὴν ὁποίαν, ὡς τρίτην γραφὴν τοῦ ὀνόματος, συναντῶμεν εἰς κείμενα² ἀπ' ἀρχῆς τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων³. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι τὴν γραφὴν αὐτὴν εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Βατικανὸν κώδικα (W), ὀφειλομένην εἰς τὸν ἠτακισμὸν τοῦ ἀντιγραφέως⁴. Οὕτω, διὰ νὰ συνοψίσωμεν, ἔχουν παραδοθῆ εἰς ἡμᾶς τρεῖς γραφαὶ⁵ τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου: Ῥίθυμνα (Ῥίθυμνος, Ῥιθυμνία), Ῥεῖθυμνα καὶ Ῥήθυμνα.

Εἰς τὸν ἡμισυν αἰῶνα ὁ ὁποῖος παρῆλθεν ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως ἐκ τῶν Τούρκων, ὁ λαὸς ὀνομάζει τὴν

¹ Ὁ Ἄνθιμος Διακρούσης (1679), ἐπὶ παραδείγματι, δίδει τὸν τύπον ἀναφέρων « τὰ βάσανα ποὺ ἔπαθεν ἡ Κρήτη ἢ φημισμένη, ἦγουν Χανιά καὶ Ῥέθυμνον... ». Βλ. Κρητικὸς Πόλεμος, ἐνθ' ἄν., σελ. 71. Ἐπίσης ἐξιστορεῖ « πῶς (ὁ Τούρκος) ἐπῆγεν εἰς τὸ Ῥέθυμνον », θρηνεῖ « γιὰ τὸ καῦμένο Ῥέθυμνον » (σελ. 102) κλπ.

² *Le grand*, ἐνθ' ἄν., σελ. 423 καὶ Κρητικὸς Πόλεμος, ἐνθ' ἄνωτέρω.

³ *C. Müller*, Πτολεμαίου Γεωγρ. Ὑφ. I, σ. 567 καὶ *Pauly-Wissowa*, Realenc. ἄρθρον Ῥίθυμνα, σελ. 923.

⁴ *Pauly-Wissowa*, ἐνθ' ἄν. « codd: Ῥήθυμνα (itazismus der Abschreiber) ».

⁵ Ἐννοοῦμεν βεβαίως τὴν ἀρκτικὴν συλλαβὴν τοῦ ὀνόματος.

πόλιν του καθὼς τὴν ὠνόμαζε καὶ κατὰ τὸν καιρὸν τῶν Βενετῶν: τὸ Ῥέθεμνος. Συνήθη ὅμως εἶναι καί: τὸ Ῥέθεμνο, τὸ Ῥέθυμνος ἢ τὸ Ῥέθυμνο. Εἰς τὴν γενικὴν ἀκούεται Ῥεθέμνου καὶ Ῥεθύμνου¹. Ἄλλ' ὁ τύπος Ῥέθεμνος (τό), ὅστις πλέον ἐπικρατεῖ ἐξ ὅλων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἔχων τὴν γενικὴν Ῥεθέμνου², ἀρχίζει ἤδη ὀλίγον κατ' ὀλίγον — κατὰ συνέπειαν πρὸς τὴν γ' κλίσιν — νὰ σχηματίζῃ τὴν γενικὴν αὐτοῦ καὶ Ῥεθέμνους³, καθὼς ἀκούεται σή-

¹ Οἱ τύποι Ῥεθέμνου καὶ Ῥεθύμνου, ὡς γενικαὶ τῶν ὀνομαστικῶν τὸ Ῥέθεμνος καὶ τὸ Ῥέθυμνος, εἶναι λίαν ἰσχυροὶ διότι ἔχουν πολὺ παλαιὰς τὰς ρίζας. (Ἐν ἐναντία περιπτώσει θὰ ἐσχημάτιζον τὴν γενικὴν: Ῥεθέμνους καὶ Ῥεθύμνους ἐξ ἀρχῆς. Ἴδε κατωτέρω.) Ὁ τύπος Ῥίθυμνος (ἦ) εἶχε βεβαίως κανονικὴν γενικὴν Ῥιθύμνου εἰς τὴν ἀρχαιότητα (παρὰλλήλως πρὸς τὴν γεν. Ῥιθύμνης). Ἐπειτα, ὅταν ἔγινε τὸ Ῥέθυμνος, ἔχομεν πάλιν γεν. Ῥεθύμνου. Οὕτω κατόπιν καὶ τὸ Ῥέθεμνος διετήρησε τὴν γεν. Ῥεθέμνου, ἣτις (ὡς κατάληξις) ἤρχετο ἀπὸ μακρᾶν.

² Βλ. τὴν ἀνωτέρω σημείωσιν.

³ Ἐχοντες ὑπ' ὄψει τὸ τοπικὸν αἰσθητήριον δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν πῶς ἔγινεν ἡ γενικὴ Ῥεθέμνους, παρ' ὅλον ὅτι γενικῶς ἐπικρατεῖ ἡ γεν. Ῥεθέμνου. Ὅταν δηλ. ἡ δημώδης γλῶσσα ἐπολιτογράφησε τὸ Ῥέθεμνος, κατόπιν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, εἶπε καὶ Ῥεθέμνους, ὅπως λέγει καὶ Κέδρους, π. χ. « γιὰ τίς πλαγιὰς τοῦ Κέδρους » (τὸ Κέδρος, ὄρος ἐν Κρήτῃ), καὶ Ἄνω Μέρους, π. χ. « γιὰ τὰ κρασιά τ' Ἄνω Μέρους » (Ἄνω Μέρος, χωρίον τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης), κ. τ. π. Ἐννοεῖται ὅτι μόνον ἐκ τοιαύτης ἐπιδράσεως καὶ τοιαύτης διαθέσεως — ἣτις εἶναι ἡ ὑποσυνειδήτος συνέπεια εἰς ἓνα ἀπὸ αἰῶνων καθιερωμένον τύπον λόγου, δηλ. εἰς τὴν γ' κλίσιν, — ἔγινεν ἡ γενικὴ Ῥεθέμνους, καὶ οὐχὶ ἐξ ὑπολο-

μερον ἢ πτώσις καὶ γράφεται εἰς τὴν ἐντοπίαν λογοτεχνίαν¹, παραλλήλως πρὸς τὸν παλαιὸν καὶ ἰσχυρὸν τύπον Ῥεθύμνου.

Κατόπιν Διατάγματος δημοσιευθέντος πρὸ ὀλίγων χρόνων ἡ πόλις ὀνομάζεται σήμερον ἐπισήμως: Ῥέθυμνον (τό)². Ἡ γενικὴ ὅμως Ῥεθύμνου, παρ' ὄλην τὴν χρῆσιν αὐτῆς, δὲν ἐπικρατεῖ εἰς τὸν ἐπίσημον λόγον καὶ τὴν ἀνάλογον γραμματείαν. Τοιοῦτοτρόπως σήμερον, ἐνῶ δὲν χρησιμοποιεῖται ἡ ὀνομαστικὴ τῶν τύπων Ῥέθυμνα καὶ Ῥεθύμνη, ὅμως οὗτοι συνήθως — καὶ μάλιστα ὁ β' — δίδουν τὴν ἐπίσημον γενικὴν, τόσον εἰς τὸν γραπτὸν ὅσον καὶ εἰς τὸν προφορικὸν λόγον. Διὰ τοῦτο, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ πόλις λέγεται Ῥέθυμνον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Δῆμος λέγεται Ῥεθύμνης. Ὁμοίως καὶ ὁ Νομὸς, ὁ ἔχων πρωτεύουσιν τὸ Ῥέθυμνον λέγεται Ῥεθύμνης, καθὼς καὶ μία τῶν ἐπαρχιῶν αὐτοῦ λέγεται Ἐπαρχία Ῥεθύμνης κ.τ.π.³

γισμένης τινὸς τυπικῆς ἀκολουθίας εἰς τὴν κλίσιν τοῦ οὐδετέρου τοπωνυμίου (τὸ Ῥέθυμνος).

¹ Βλ. Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις, ἑφημερίς ἐν Ῥεθύμνῳ, ἔνθα χρονολογήματα ὑπὸ Κ(ουρταλιώτη = Γεωρ. Τσουδεροῦ) κατὰ τὰ ἔτη 1946-1947 κ. ἔξ.

² Τὸ Διάταγμα προῆλθεν ἐκ τοῦ λόγου ὅτι, μετὰ τὴν ἐκ τῶν Τούρκων ἀπελευθέρωσιν, ἀντιμετωπίζετο ἡ σύγκρουσις τῶν λογίων, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἤθελε τὸ ὄνομα τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἰδικὴν του προτίμησιν.

³ Ὅλαι αἱ Ἀρχαὶ τοῦ τόπου εἶναι Ῥεθύμνης: Νομαρχία Ῥεθύμνης, Διοίκησις Χωροφυλακῆς Ῥεθύμνης, Ἐπισκοπὴ Ῥεθύμνης (καὶ Αὐλοποτάμου), Γυμνάσιον Ῥεθύμνης, Ταχυδρομεῖον

Ὁ κάτοικος τῆς πόλεως εἶδομεν ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὠνομάζετο Ῥιθύμνιος καὶ Ῥιθυμνιάτης (Ῥειθυμνιάτης). Ῥεθύμνιος καὶ Ῥεθεμνιώτης ἐκαλεῖτο κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν καὶ Τουρκοκρατίαν¹, καθὼς πάλιν καλεῖται καὶ σήμερον². Εἰς τὴν φιλολογίαν ὅμως τῆς Τουρκοκρατίας ἐγράφετο καὶ Ῥεθυμναῖος³ ἢ καὶ

Ῥεθύμνης κλπ. Τὴν χρῆσιν τοῦ τύπου Ῥεθύμνης, διὰ τὴν γεν. τοῦ τύπου Ῥέθυμνον, πρὸβλ. καὶ ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἑγκυκλ. ΚΑ' καὶ Γ. Α. Μέγα, Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1946, σελ. 160 κ. ἐξ. Εὐνόητον ὅτι ὄλαι αὗται αἱ γενικαὶ ἐπηρεάσθησαν ἐκ τῆς γεν. « Δῆμος Ῥεθύμνης ». Αὕτη πάλιν ἐπεβλήθη ἐκ τοῦ γνωστοῦ Διατάγματος, τὸ ὁποῖον ὀρίζει ὅπως οἱ Δῆμοι, οἱ σχετιζόμενοι πρὸς ἀρχαίας πόλεις, φέρουν τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων τούτων. Οὕτως ἡ σημερινὴ ἐπίσημος γενικὴ προϋποθέτει ὀνομαστικὴν τὸν τύπον τοῦ θηλ. Ῥεθύμνη (Ῥέθυμνα - Ῥίθυμνα).

¹ Παραδείγματα εἰς τὰ ἔγγραφα καὶ τὴν σύγχρονον φιλολογίαν. Ὁ Ἄνθ. Διακρούσης (1679), Ῥεθεμνιώταις ἀναφέρει τοὺς πολίτας (Κρητ. Πόλεμος, σελ. 104 κ. ἐξ.) καὶ ὁ Μπουνιαλῆς (1681) τονίζει: « Κρήτη μου, τώρα κλαῖσε τοὺς Ῥεθεμνιώταις » (ἔνθ' ἄν., σελ. 137 κ. ἐξ.). Ὁ αὐτὸς δίδει καὶ τὴν γενικὴν τοῦ πληθυντικοῦ: Ῥεθεμνιώτων (σελ. 138). Σήμερον γενικῶς λέγεται: Ῥεθεμνιωτῶν (ν). Ῥεθυμνίων, παραμένει ἢ ἐπίσημος γεν. πληθ.

² Σπανιώτατα καὶ εἰς ὀρισμένον τμήμα τῆς Ἐπαρχίας Ῥεθύμνης λέγεται καὶ Ῥεθεμνιανός.

³ Πρὸβλ. Κρητικὸς Πόλεμος, ἔνθ' ἄν. « Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ Νήσῳ Κρήτης γενομένου.... συνθεμένη ἐν συντομίᾳ παρὰ Μαρίνου Τζάνε, τοῦ λεγομένου Μπουνιαλῆ τοῦ Ῥεθυμναίου... Ἐνετίησιν ,αχπα'... » Βλ. τοῦ αὐτοῦ: « Κατάνυξις ὠφέλιμος διὰ κάθε χριστιανόν... Ἐνετίησιν ,αχπδ' », ἔνθα πάλιν Ῥεθυμναῖος ὑπογράφεται ὁ Μπουνιαλῆς.

Ῥεθεμναῖος¹. Οὕτως ἔχει ἢ ἐξέλιξις τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς.

3. Τὸ τοπωνύμιον παρὰ τοῖς ξένοις.

Σχετικῶς πρὸς τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν προσέλαβε τὸ τοπωνύμιον εἰς τοὺς ξένους συγγραφεῖς, πρέπει νὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα ὅτι τοῦτο ἠκολούθησε τὸν Βενετικὸν τύπον. Ἐν ἀναλογία πρὸς τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν συγγραφεῖς (Fl. Cornelius, On. Belli κλπ.), οἱ Ἰταλοὶ ἔγραψαν *Retimo*. Ὁ τύπος οὗτος κατέστη τὸ κοινὸν εὐρωπαϊκὸν ὄνομα τῆς πόλεως, ὡς σημειῶνει ὁ Pashley τὸ 1832². Πράγματι, προηγουμένως *Retimo* εἶχε γράψει ὁ Dapper³ (1703), ὁ Tournefort⁴ (1717) καὶ *Rettimo* ὁ Sieber⁵ (1817), ἵνα περιορισθῶμεν εἰς τοὺς γνωστοτέρους περιηγητάς. Ἀργότερον ὁ Bursian⁶

¹ Αὐτόθι. Ὁ ποιητὴς σημειῶνει διὰ τοὺς στίχους του:

Στοὺς Ῥεθεμναίους μὲ χαρὰ σ' ὄλους τὸ ἀφιερῶνω,
κι' ἄς τὸ δεχτοῦν γιὰ χάρισμα σμικρὸν ἐτοῦτο μόνο (σελ. 135).

Καὶ πάλιν: ἀφέντες Ῥεθεμναῖοι (σελ. 134), κλαύσατε Ῥεθεμναῖοι (σελ. 137), ὁ Ῥεθεμναῖος ὁ πτωχὸς (σελ. 579) κλπ.

² Travels in Crete, τόμ. I, σελ. 108. Ἐπιπλέον καὶ Rhithymnos, σελ. 101.

³ Description des Isles de l'Archipel, σελ. 416.

⁴ Voyage du Levant, Lyon 1717, τόμ. Α', σελ. 42.

⁵ Reise nach der Insel Kreta im Jahre 1817, Leipzig 1823, τόμ. I, σελ. 185 κ. ἐξ.

⁶ Geographie von Griechenland, Leipzig 1862, τόμ. 2, σελ. 553.

(1862) γράφει *Ritymnos* ἢ *Rethimo*, εἰς δὲ τὸ Brockhaus Lexicon (1882) *Retimo* ἢ *Rithymno* ἀναφέρεται ἡ πόλις. Ὁ Mariani¹ (1896) γράφει *Rettimo*, ὁ Gerola² κατόπιν (1905) προτιμᾷ τὸν ἀπλούστερον Βενετικὸν τύπον *Retimo* καὶ ἡ Guarducci³ (1939) *Rhethymnos* σημειώνει τὴν πόλιν⁴. Ἐξ Ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως — Ῥέθυμνο(ν) — οἱ ξένοι, κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, γράφουν *Rethymo* ἢ *Rethymno*, ὡς γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ ἐξωτερικοῦ.

¹ *Antichità Cretesi*, Roma 1896, σελ. 63.

² *Monum. Venet.*, τόμ. I, σελ. 24 κ. ἐξ.

³ *Inscr. Creticae*, τόμ. II, σελ. 269.

⁴ Ἐκ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ἀνέφερα τοὺς πλέον ἀντιπροσωπευτικούς συγγραφεῖς, τῶν ἔργων τῶν ὁποίων, ἐξ ἄλλου, γίνεται χρῆσις εἰς τὸ παρὸν βιβλίον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

1. Ἡ Ῥιθύμνα κατὰ τοὺς Μινωικοὺς καὶ Ὀμηρικοὺς χρόνους.

Προκειμένου νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἀρχαιότητα τῆς πόλεως, θὰ πρέπη νὰ ἀναζητήσωμεν τὰς πηγὰς καὶ τὰς ἄλλας μαρτυρίας αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν περὶ αὐτῆς. Ἡ ἔρευνα κατόπιν τῶν στοιχείων τούτων θὰ εἶναι καὶ ἔρευνα τῆς ἀρχαιότητος τῆς πόλεως. Ἀλλὰ πρὶν ἴδωμεν εἰδικώτερον τὰς πηγὰς τῆς ἀπωτέρας ἀρχαιότητος¹, ἐπιβάλλεται, νομίζομεν, γενικώτερον ἢ ἐξέτασις τοῦ θέματος ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ὅλης ἀρχαιότητος τῆς Κρήτης καὶ ἢ ἔρευνα παντὸς συγκεκριμένου στοιχείου του, ἐν αὐτῷ παρουσιαιζομένου.

Αἱ μαρτυρίαι περὶ τῆς Ῥιθύμνης χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ Δ'-Γ' αἰῶνος π. Χ. Ἡ ἔλλειψις ὅμως, ἐν τῷ μεταξύ, παλαιότερων μαρτυριῶν ἢ ἡ καθυστέρησις τῆς ἀνευρέσεώς των — ἐὰν ὑπάρχουν, ὅπως πιστεύομεν, καὶ ἀναμένουν τὴν πρόσκλησιν τῆς σκαπάνης τοῦ ἀρχαιολόγου — δὲν ἐμποδίζει τὴν ἔρευναν πέραν τῶν μεμαρτυρημένων χρόνων. Προσέτι νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ἀπόβλητος καὶ ἡ ὑπόθεσις, ὅταν γίνεται ἐν ἱστορικῷ περιβάλλοντι καὶ κατοχυροῦται ὑπὸ ἀναλόγων ἱστορι-

¹ Βλ. Πρόλογον, σημ. 1.

κῶν ἐνδείξων. Ἐν λοιπὸν ἐλλείπουν γραπταὶ πηγὰὶ πρὸ τοῦ 400-300 π. Χ., ὅμως τὸ προελληνικὸν ὄνομα τῆς πόλεως ἐμφανίζεται ὡς πρώτη ἀπόδειξις τῆς ἀρχαιότητός της. Τὴν πρώτην ὅμως ἀρχὴν τῆς πόλεως ἢ τοῦ συνοικισμοῦ, ὅστις ἠκούσθη μὲ τὸ ὄνομα Ῥίθυμνα, δὲν δυνάμεθα φυσικὰ νὰ γνωρίζωμεν, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τόσας ἄλλας προϊστορικὰς πόλεις τῆς Κρήτης. Ἄλλ' οὔτε ἡ παράδοσις βοηθεῖ ἡμᾶς ἐνταῦθα. Πάντως, ἐὰν ἡ πόλις ὑπῆρχε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μίνως, θὰ ἦτο ἄνευ σπουδαιότητος, διότι, ἐν ἐναντία περιπτώσει, θὰ εἶχε κάποιαν ἀπήχησιν εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους. Τοιαύτην ὅμως ἀπήχησιν δὲν εὐρίσκωμεν οὔτε εἰς τὸν Ὅμηρον, οὔτε εἰς ἄλλον μεταγενέστερον συγγραφέα.

Πλὴν τοῦ προελληνικοῦ τοπωνυμίου ἐξ ἑνὸς τάφου, ἔχομεν σήμερον ἐνδιαφέρουσαν ἐνδειξιν τῆς λίαν ἀρχαίας πόλεως. Τῆς ὑστερομινωικῆς Ῥιθύμνης¹. Τὸ μοναδικὸν τοῦτο λείψανον προελληνικῆς ζωῆς, εἰς τὸ μέρος ἐνθα ἡ σημερινὴ πόλις, εὐρέθη κατ' Ἰούνιον τοῦ 1947 εἰς τὸ προάστειον « Μασταμπὰς » Ῥεθύμνης. Συγκεκριμένως πρόκειται περὶ λαξευτοῦ τάφου τῆς ὑστερομινωικῆς Γ' περιόδου (ΥΜΙΙΙ)² — φάσεως 1350-1250 —,

¹ Ἐξετάζομεν τὸ εὔρημα τοῦτο ἐνταῦθα καὶ διὰ νὰ ἔχομεν κατωτέρω τὰς βεβαιωμένας πηγὰς ἰδιαιτέρως, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ τάφος ἔχει σχέσιν μὲ τὴν γενικωτέραν προελληνικὴν ζωὴν τῆς Κρήτης. Ἐπι μᾶλλον, ἡ ἐδῶ ἐξέτασις τοῦ μᾶς ἐξυπηρετεῖ εἰς ἐπομένας σκέψεις.

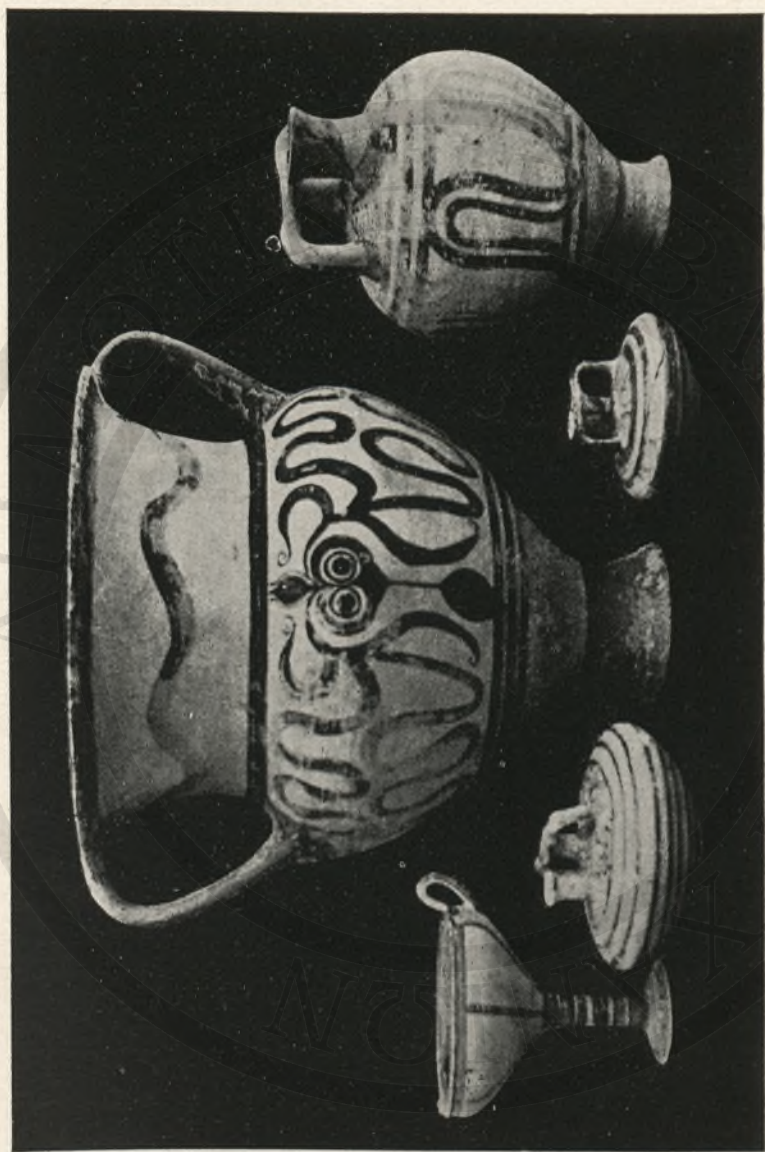
² Πρβλ. καὶ Κρητικὰ Χρονικά, Ἡράκλειον 1947, τόμ. Α', τευχ. Γ', σελ. 638 - 639, ὅπου ὁ ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης Νικ.

περιέχοντος μέγαν κρατῆρα, ὑψίπουν κύλικα, τρεῖς ψευδοστόμους ἀμφορεῖς (βλ. πίν. I) καὶ περισσότερα μικρὰ τεμάχια ἀναλόγων ἀγγείων¹. Ἐὰν ὁ τάφος δὲν εἶναι μόνος, ἀλλὰ, ὡς θεωροῦμεν λίαν πιθανόν, σημειώνει νεκροταφεῖον κατὰ τὴν περιοχὴν, τότε φανερώνει καὶ ἐγγὺς κειμένην τὴν Ῥίθυμναν τῶν ὑστέρων μινωικῶν χρόνων, ἀδιάφορον βεβαίως ἐὰν αὕτη ἦτο ἀπλοῦς συνοικισμὸς ἢ μικρὰ πόλις. Ὅπως δὴποτε, διὰ τῶν δεδομένων τούτων, ἔχομεν σπουδαίαν ἔνδειξιν προσδιορισμοῦ τῆς ὑστερομινωικῆς πόλεως κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ σημερινοῦ Ῥεθύμνου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ γίνῃ δεκτόν, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω². Ἄν ποτὲ αἱ ἀνασκαφαὶ βεβαιώσουν τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἀκολούθως τὴν πόλιν τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς, τότε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αὕτη

Πλάτων ἀνακονοῖ καὶ πρῶτος χρονολογεῖ τὸ εὔρημα. Ὁ τάφος εὐρέθη κατὰ τὸ ἀνοιγμα θεμελίων οἰκοδομῆς. Ἡ περισυλλογὴ ὅμως τοῦ περιεχομένου του καὶ ἡ διάσωσις αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἄγνοιαν τῶν ἐργατῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ταχεῖαν ἐπέμβασιν τοῦ τότε ἐπιμελητοῦ τοῦ Μουσείου Ῥεθύμνης καθηγητοῦ Δημ. Γ. Δαφέρομου, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν ἣν συνήτησεν. Ὁ Δαφέρομος ὅμως ὀλοκλήρωσε τὴν σκαφὴν τοῦ τάφου καί, ἐν ἐπιγνώσει τῆς ἀξίας τῶν κτερισμάτων του, ἐπιμελῶς προεφύλαξε ταῦτα ἐν τῷ Μουσείῳ, εἰς εἰδικὴν προθήκην. Βλ. πάλιν Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Β', τευχ. II, σελ. 354.

¹ Οἱ ψευδοστόμοι ἀμφορεῖς εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς ἐποχῆς. Ὁ διάκοσμος ἐν γένει εἶναι μονόχρωμος ἐπὶ ἀνοικτοῦ βάθους.

² Βλ. κεφ. Γ', « Ἡ θέσις τῆς πόλεως ». Τὸ νεκροταφεῖον σημαίνει ἐγγὺς κειμένην τὴν πόλιν, ἐφ' ὅσον τοῦτο θὰ ἦτο τὸ κοιμητήριόν της.

Τὰ πρῶτα εἰδήματα ἐκ τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης: Ἀγγεῖα ὑστερομινωικοῦ τάφου.
(Πρώτη φωτογράφησις)

θὰ ἔτυχεν εἰς τὰς ἀναστατώσεις τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς β' χιλιετηρίδος καὶ θὰ ἐγνώρισε καὶ τὴν θύελλαν ἢ ὁποία, περὶ τὸ 1100, ἐνέσκηψε μὲ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων. Τοῦτο δύναται νὰ ἀποτελέσῃ καὶ ἐξήγησιν τοῦ διατί κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ὀμήρου ἢ Ῥίθυμνα θὰ ἦτο ἐντελῶς ἄσημος.

Ὁ Ὅμηρος δὲν ἀναφέρει τὴν πόλιν. Ἄλλ' ἢ ἔλλειψις τῆς μαρτυρίας αὐτοῦ δὲν συνεπάγεται, νομίζομεν, καὶ τὴν ἀνυπαρξίαν αὐτῆς. Διότι ὁ ποιητὴς δὲν ἀναφέρει ὅλας τὰς πόλεις καὶ μάλιστα τὰς ἀσημάντους. Ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων καταστροφῶν, τὰς ὁποίας ἐπέφερον οἱ ἐπιδρομεῖς, μόνον αἱ μεγάλαι πόλεις ἐπέζησαν. Καὶ αὐτῶν τὴν ἀνάμνησιν ἔχομεν κατόπιν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους¹. Ἄλλως τε, ἀπὸ τὰς ἐνενήκοντα πόλεις τὰς ὁποίας εἶχεν ἡ Κρήτη, ὡς γράφει ὁ Ὅμηρος², μνημονεύονται ἐν τῷ « Νεῶν καταλόγῳ »³ μόνον αἱ πόλεις τοῦ Ἰδομενέως καὶ Μηριόνου, αἵτινες στρατιωτικῶς ἐβροήθησαν εἰς τὴν ἐπιχείρησιν τῆς Τροίας. Καὶ αὐταὶ ἦσαν: ἡ Κνωσός, ἡ Γόρτυς, ἡ Λύκτος, ἡ Μίλητος, ἡ Λύκαστος, ἡ Φαιστός, τὸ Ῥύτιον⁴. Βεβαίως παρὰ τὰς

¹ Ὁ Ὅμηρος, ὡς γνωστόν, διασώζει ἀρχαιοτέραν παράδοσιν.

² Ὀδυσσεΐας τ, 174. Ἐκατόμπολιν τὴν ὀνομάζει ὁ ποιητὴς εἰς τὴν Ἰλιάδα Β, 649, διὰ τὸ στρογγύλον τοῦ ἀριθμοῦ. Πρβλ. καὶ Ἰ. Καλιτσουνάκι, Αἱ περὶ τῆς Κρήτης ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ εἰδήσεις ἐκπνεούσης τῆς Ἐνετοκρατίας ἐν τῇ Νήσῳ, ἐν Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Κρητικῶν Σπουδῶν (ΕΕΚΣ εἰς τὸ ἐξῆς), Ἀθῆναι 1938, τόμ. Α', σελ. 353.

³ Ἰλιάδος Β, 645.

⁴ Τὸ Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Σκαρλ. Βυζαν-

τοιαύτας πόλεις, τὰς χαρακτηριζομένας «*εὐναιεταώσας*» κλπ.¹, δὲν εἶχον θέσιν αἰ ἀσήμαντοι καὶ ἄγνωστοι. Καὶ ἡ Ῥίθυμνα θὰ ἦτο μία ἄσημος, ἀλλὰ πάντως μία ἐκ τῶν ἐνενήκοντα πόλεων. Λέγομεν μία ἐξ αὐτῶν, διότι μία πόλις ἦτις κατορθώνει τὸν Δ' - Γ' αἰῶνα νὰ ἐμφανίζε-ται αὐτόνομος, μὲ ἰδικὰ της νομίσματα καὶ ὄνομα λίαν παλαιόν, καὶ τῆς ὁποίας, ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς, μνημονεύονται οἱ πολῖται εἰς ἱκανὰς ἐπιγραφάς, δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὕτως αὐτομάτως ἐγεννήθη καὶ αὐτομάτως ηὑτονομήθη. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἔχουν προϋπόθεσιν μίαν ἱστορικὴν ζωὴν, ἀδιάκοπον ἐργασίαν, ἐὰν ὄχι καὶ σχετικὴν δύναμιν. Καὶ γνωρίζομεν ὅτι αἱ «*ἐνενήκοντα πόλεις*» ἐμάχοντο μεταξὺ αὐτῶν μάχην ἐπικρατήσεως². Καὶ εἶναι φυσικὸν ὅτι ὅσαι ἐπέζησαν τῆς πάλης, δι' οἷον δῆποτε λόγον, δίδουν κατόπιν σημεῖα τῆς ζωῆς των... Τὴν ἀρχὴν λοιπὸν μιᾶς πόλεως, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ Δ' - Γ' αἰῶνος, εὐκόλως, νομίζομεν, δυνάμεθα, διὰ τῶν δεδομένων τούτων, νὰ δεχθῶμεν ἱκανὰ ἔτη πρὸς τὰ ὀπίσω.

Μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Κρήτη ἠρημώθη ἐκ πείνης καὶ

τίου, εἰς τὸ Παράρτημα κυρίων ὀνομάτων σελ. 158, γράφει τὸ ἀστεῖον πρᾶγμα ὅτι τὸ Ῥύτιον «ἴσως εἶναι ἡ Ῥηθυμνία»! Προφανῶς παρέσυρε τὸν συντάκτην ἡ μικρὰ τις ὁμοιότης τῶν ὀνομάτων, ἀλλὰ ποῦ εὐρίσκεται τὸ Ῥύτιον καὶ ποῦ ἡ Ῥίθυμνα! Καὶ ὁ Στράβων (X) ἔχει γράψει: «Γορτυνίων δ' ἐστὶ Ῥύτιον σὺν τῇ Φαιστῶ». Βλ. καὶ *Hæck*, τόμ. I, σελ. 410 καὶ 414.

¹ «*Τειχιόεσσαν*» γνωρίζει μόνον τὴν Γόρτυνα (Ἰλ. B, 646).

² Αἱ μικραὶ ἐζήτουν στήριγμα εἰς τὰς μεγάλας καὶ αὐταὶ πάλιν ἐδημιούργουν σφαίρας ἐπιρροῆς διὰ τὰς μικράς.

ἀσθeneiῶν, καθὼς ἱστορεῖ ὁ Ἡρόδοτος¹. Καὶ εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ σκεφθῶμεν ὅτι καὶ ἡ μικρὰ Ὀμηρικὴ Ῥιθύμνα — τῆς ὁποίας ὑποθέτομεν τὴν ὕπαρξιν — δὲν θὰ παρέμεινεν, ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ της, ἐκτὸς τῆς δοκιμασίας.

Πλὴν τοῦ ὑστερομινωικοῦ τάφου, περὶ οὗ εἶπομεν, ἄλλα μνημεῖα δὲν μαρτυροῦνται ἐν Ῥεθύμνῳ μέχρι τῆς στιγμῆς. Δὲν γίνεται παρὰ τῶν ἐρευνητῶν οὐδεὶς λόγος περὶ λειψάνων τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἀπὸ τῶν Μινωικῶν ἢ τῶν κατόπιν χρόνων — Ἑλληνικῶν, Ρωμαϊκῶν, Βυζαντινῶν — μέχρι τῆς Βενετοκρατίας². Μόνον διὰ τινὰς τερακότας ὑπάρχει πληροφορία³, περὶ τοιούτων δὲ ἐγένετο λόγος καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν κατοχὴν ἐξ ἀφορμῆς δύο ἢ τριῶν πηλίνων ἀνθρωπομορφῶν εὐρημάτων, ἅτινα ἔφερον εἰς τὸ φῶς γερμανοὶ στρατιῶται κατὰ τὰς ὀχρωματικὰς αὐτῶν ἐργασίας πέραξ τοῦ λόφου ὅστις δεσπόζει τῆς πόλεως καὶ λέγεται « Ἐβλιγιάς » (βλ. κατωτέρω).

Γενικῶς ἡ ἔλλειψις ἐρειπίων ἢ ἄλλων μνημείων τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης δὲν ἔχει δύσκολον ἐξήγησιν ὅταν σκεφθῆ κανεὶς τὸ μὲν τὰς ἐπιχώσεις τῶν αἰώνων, τὸ δὲ τοὺς Ἄραβας, τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι, κατακτῆσαντες τὸν τόπον, κατέστρεψαν ἢ ἥρπασαν ὅ,τι εὔρον εἰς αὐτόν. Τὰ ἐλάχιστα λείψανα τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης, τὰ ὁποῖα θὰ ὑπῆρχον, δὲν θὰ τὰ ἐσε-

¹ Ἱστορ. III, 171.

² Πρβλ. *I. Svoronos*, Numismatique... σελ. 309 κ. ἐξ.

³ *E. Forster*, Terracotas from Boeotia and Crete (Ῥέθυμνον) J.H.S. XXVII, 68, London 1907.

βάσθησαν βεβαίως οἱ Ἄραβες κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἑκατὸν τεσσαράκοντα χρόνων, καθ' ὃ ἐδυνάστευον τῆς Κρήτης. Κατόπιν, ἐπὶ τῶν ἀθλίων αὐτῶν ἐρειπίων ἔκτισαν οἱ Βενετοὶ μετὰ τῶν Ῥεθυμνίων τὸ Ῥέθυμνον καί, ὡς εἶναι ἐπόμενον, κατὰ τὴν θεμελίωσίν του ἠφανίσθη πᾶν σχεδὸν ἀρχαιότερον ἔχνος¹. Ἄν δὲ σκεφθῶμεν ὅτι οἱ Βενετοὶ παρέμειναν τετρακόσια πενήκοντα ἔτη² ἐν τῇ Νήσῳ, θὰ ἐννοήσωμεν, καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ὁποῖον κακὸν ἐπετελέσθη. Καὶ οἱ Τούρκοι ὕστερον, κατὰ τὰ διακόσια πενήκοντα ἔτη³ τῆς κυριαρχίας των, συνεπλήρωσαν φυσικὰ — διὰ τῆς γνωστῆς θηριωδίας των — τὸ παλαιότερον κακόν. Καὶ ὅταν ποτὲ γίνουσι ἀνασκαφαὶ ἐν Ῥεθύμνῳ — καὶ μάλιστα ΝΑ τῆς πόλεως, καθὼς καὶ βορείως περὶ τὴν ἀκρόπολιν αὐτῆς, — δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν πολὺ, ἂν μὴ νὰ θεωρῶμεν τοῦτο βέβαιον, ὅτι θὰ εὑρεθοῦν μνημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὰ ὁποῖα ὁ καταστρεπτικὸς Σιμουὺν δὲν κατώρθωσε νὰ ἀφανίσῃ.

¹ Καὶ ὅ,τι ἔργον τέχνης ὑποθέσωμεν ὅτι εὑρέθη, θὰ ἐφρόντισαν οἱ Βενετοὶ νὰ μεταφερθῇ ἐκ Κρήτης. Σχετικῶς μὲ ἀρχαίου Ναοῦ ἐρείπια, ἀπαντώμενα ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ῥεθύμνης κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, βλέπε κατωτέρω.

² Διὰ τὴν ἀκρίβειαν 465 (1204 - 1669). Ἀριθμοῦμεν ἀπὸ τὴν ἄφιξιν τῶν Γενοουατῶν μέχρι τῆς ἀλώσεως τοῦ Χάνδακος (Ἡρακλείου) ὑπὸ τῶν Τούρκων.

³ Ἐὰν λάβωμεν ὡς ἀρχὴν τὸ 1669 (ἄλωσιν Ἡρακλείου) καὶ τέλος τὸ 1898, εἶναι βεβαίως 229 ἔτη. Ἀλλὰ διὰ τὸ Ῥέθυμνον ἢ Τουρκοκρατία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1646.

Και τώρα θὰ ἴδωμεν εἰδικώτερον τὰς γραπτὰς πηγὰς τῆς ἀρχαιότητος τῆς πόλεως.

2. Ἡ Ῥιθύμνα τῆς Ἱστορίας.

α) Ἡ μαρτυρία τοῦ Σκύλακος.

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. ἀναβιβάζουν τινὲς τὴν πρώτην περὶ τῆς Ῥιθύμνης μαρτυρίαν. Αὕτη ὁμοῦς εἶναι ἀνεξακρίβωτος, μαρτυρία οὐχὶ ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ προῖον εἰκασίων καὶ διορθώσεων. Ἄλλ' ἐφ' ὅσον ἀπησχόλησε τὴν ἱστορίαν τῶν πηγῶν, θὰ ἀποτελέσῃ παράλειψιν ἐὰν δὲν τὴν ἀναφέρωμεν. Πρόκειται περὶ ἐνὸς χωρίου τοῦ βιβλίου «Περίπλους», ὅπερ ἔγραψε κατὰ τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα ὁ Ἑλληὺν ἐξερευνητὴς Σκύλαξ, ὁ λεγόμενος Καρυανδεύς¹. Οὗτος, περιγράφων τὴν Κρήτην καὶ ὁμιλῶν διὰ διαφόρους πόλεις αὐτῆς, ἐπάγεται ἐν τῷ κεφ. 47: «πρὸς νότον Ὑρτακίνα..... πρὸς βορέαν δὲ ἢ Ἀπτεραία χώρα, εἶτα Δαμπαία, καὶ διήκει αὕτη ἀμφοτέρωθεν καὶ ποταμὸς Μεσάπιος ἐν αὐτῇ ἐστι. Μετὰ δὲ Ὀσμίδαυ ἐλεύτερναί πρὸς βορέαν, πρὸς νότον δὲ Σύβριτα.....»². Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου τὴν ὅλην συζήτησιν ἐδημιούργησε τὸ ὄνομα Ὀσμίδαας. Καὶ ἐπειδὴ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ παρεφθαρμένως

¹ Ὀλόκληρος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Σκύλακος εἶναι: «Περίπλους τῆς θαλάσσης καὶ τῆς Οἰκουμένης, Εὐρώπης, Ἀσίας, καὶ Λιβύης». Ὁ Σκύλαξ ἐξηρέυνησε τὰ μέρη ταῦτα ἐντολῇ Δαρείου τοῦ Ὑστάσου, ὡς πληροφορεῖ ὁ Ἡρόδοτος (Δ, 44).

² Geographi Graeci Minores, ἔκδ. C. Müller, τόμ. 1, ἐνθα «Σκύλακος περίπλους» ἐν κεφ. 47, σελ. 43.

(corrupte) και διὰ τούτου οὐδεμία πόλις εἶναι γνωστή, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπειδὴ ὁ Σκύλαξ τοποθετεῖ τὸν Ὀσμίδαν μεταξὺ Ἐλευθέρνης καὶ Λάππας, καὶ μεταξὺ αὐτῶν καμμία πόλις δὲν ὑπάρχει γνωστὴ εἰμὴ μόνον ἡ Ῥίθυμνα, — διὰ τοῦτο εἵκασάν τινες ὅτι ὑπὸ τὸν Ὀσμίδαν κρύπτεται ἡ Ῥίθυμνα. Οὕτως ἐδέχθη τὸ πρᾶγμα ὁ γερμανὸς φιλόλογος καὶ ἀρχαιοδίφης Bursian¹ καὶ εἴ τις ἄλλος, ἐνῶ, κατὰ τὸν Thenon², ὁ Pashley προσδιορίζει τὴν ἐν λόγῳ πόλιν εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς πεδιάδος τοῦ Ῥεθύμνου. Ἄλλ' ὁ C. Müller, σχολιάζων τὴν « Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν » τοῦ Πτολεμαίου, εὕρισκει ἀφορμὴν ἀπὸ τὴν Ῥίθυμναν τοῦ κειμένου καὶ ἀποδεικνύει ἐσφαλμένην τὴν γνώμην τοῦ Bursian. Δεχόμενος δηλ. ὅτι τὸ χωρίον: « εἶτα ἡ Λαμπαία..... μετὰ δὲ Ὀσμίδαν Ἐλεύθερ- ναι πρὸς βορέαν..... » νοσεῖ καιρῶς, καὶ πιστεύων ὅτι ὑπὸ τὸν Ὀσμίδαν δέον νὰ ἀνακαλύψωμεν τὴν « Ἰδαν », προτείνει τὴν ἀκόλουθον διόρθωσιν: « Εἶτα ἡ Λαμπαία μετὰ δὲ [ταύτην μέγα ὄρ]ος ἡ Ἰδα καὶ Ἐλεύθερ ναι..... »³. Κατὰ πόσον ἡ διόρθωσις εἶναι ἀυθαίρετος δὲν ἐξετάζομεν ἐνταῦθα⁴. Θεωροῦμεν

¹ Geographie von Griechenland, Λειψία 1862, τόμ. 2, σελ. 554.

² M. Thenon, Fragments d'une description de l'île de Crète, Paris 1866, σελ. 57: «... Pashley l'indique dans la partie méridionale de la plaine de Retimo ».

³ C. Müller, Πτολεμαίου Γεωγρ. Ὑφήγ. I, 567.

⁴ Νομίζω ὅτι ἡ ἀκόλουθος διόρθωσις τὴν ὁποίαν ἐν προφορικῇ συζητήσει μοῦ προέτεινεν ὁ ἀρχαιολόγος κ. Ν. Πλάτων εἶναι λίαν ἱκανοποιητικὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐντὸς τοῦ πνεύματος

ὅμως λίαν τολμηρὸν νὰ συσχετίζωμεν τὸν ἐντελῶς ἀμάρτυρον Ὅσμιδαν πρὸς τὴν μεμαρτυρημένην Ῥίθυμναν. Πόλις Ὅσμιδας εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰς πηγάς, δὲν εὐρίσκεται εἰς κανένα συγγραφέα, εἰμὴ μόνον εἰς τὸ ἀνωτέρω ἀμφίβολον χωρίον τοῦ Σκύλακος. Ἐνῶ ἡ Ῥίθυμνα εἶναι γνωστὴ ἐκ τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀρχίζουσι μετὰ ἓνα περίπου αἰῶνα καὶ συνεχίζονται εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ κείμενον τοῦ Σκύλακος ἐξάγεται ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος Ὅσμιδας ἔκειτο νοτίως τῆς Ἐλευθέρης, ὅπερ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν Ῥίθυμναν, ἢ ὁποῖα, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἦτο πρὸς βορρᾶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ γνώμη τοῦ Pashley — ὅστις βεβαίως ἀκολουθεῖ τὸν Σκύλακα — εἶναι καθ' ἡμᾶς ἐσφαλμένη, διότι, ὅπως δῆποτε, ἂν ὑπῆρχε μία τοιαύτη πόλις εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ῥεθύμνου, θὰ ἄφηνε μίαν-κάποιαν ἀνάμνησιν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Ὅμως οὐδεμία μαρτυρία, οὐδεμία παράδοσις κ.τ.τ. ὑπάρχει περὶ αὐτῆς.

Μὲ τὸν Σκύλακα ὅθεν δὲν βεβαιούμεθα περὶ τῆς Ῥιθύμνης κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα.

β) Ἡ πόλις κατὰ τὸν Δ'-Γ' π. Χ. αἰῶνα. — Τὰ νομίσματα. — Ἡ ἀρχαιοτέρα ἐπιγραφή.

Εἶπομεν προηγουμένως ὅτι αἱ πραγματικαὶ περὶ τῆς πόλεως μαρτυρίαι ἀρχίζουσι τὸν Δ' - Γ' αἰῶνα π. Χ. Καὶ

τοῦ κειμένου: « Μετὰ δέ, πρὸς Ἴδαν, Ἐλευθερναὶ πρὸς βορέαν' πρὸς νότον δὲ Σύβριτα ». Περὶ δὲ τῆς μόνον παρὰ Σκύλακι μνησίας τοῦ Ὅσμιδου βλ. καὶ *Hæck*, Κρετα, τόμ. I, σελ. 396.

αὐταὶ εἶναι τὰ νομίσματα, αἱ ἐπιγραφαί, οἱ συγγραφεῖς.

Τὰ νομίσματα τῆς Ῥιθύμνης χρονολογούνται γενικῶς ὑπὸ τῶν νομισματολόγων εἰς αὐτὴν τὴν περιοδόν. Οὕτω δι' αὐτῶν ἀποκτῶμεν πλέον σταθερὸν χρονολογικὸν ἔδαφος εἰς τὴν ἱστορικὴν ζωὴν τῆς πόλεως. Πρῶτος ὁ Eckhel εἰς τὸ « Nummi veteris anecdoti »¹, ὠμίλησε περὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ῥιθύμνης. Πρόκειται περὶ ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν νομισμάτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν σύμβολα, εἰς τὴν μίαν ὄψιν, πάντοτε κεφαλὴν τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ τῆς Ἀθηνᾶς, εἰς δὲ τὴν ἄλλην τριανναν ἢ δύο δελφίνας. Ἡ ἔχουν τὴν παράστασιν τοῦ Ἀπόλλωνος (ἢ τοῦ Μίνως) ὡς κυνηγοῦ, μετὰ τόξου καὶ σφαιρας, ἢ τρίποδος ἢ αἰγὸς ἢ ὁποῖα τρέχει. (Βλ. πίν. II). Κατόπιν ὁ ἡμέτερος νομισματολόγος Ἰ. Ν. Σβορώνος, εἰς τὸ σπουδαῖον ἔργον του « Numismatique de la Crète ancienne »² κάμνει περὶ αὐτῶν τὸν προσήκοντα λόγον, παρέχων καὶ πληροφορίας διὰ τὴν ἀρχαίαν Ῥίθυμναν. Ταξινομημένα εὐρίσκει τις τὰ νομίσματα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Head « Ἱστορία τῶν νομισμάτων »³, ὡς καὶ εἰς τὴν « Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα » (1889)⁴. Ἐπίσης σχε-

¹ Βλ. I, σελ. 155 καὶ II, 320. Καὶ παρὰ *Pashley*, ἐνθ' ἀν., I, 102: « Eckhel first assigned to Rhithymna its ancient coins; maritime emblems are found on them ».

² Βλ. σελ. 309-312. Τὸν πλήρη τίτλον τοῦ βιβλίου ἴδε εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος βιβλιογραφίαν.

³ *Barclay V. Head*, Ἱστορία τῶν νομισμάτων. Μετάφρασις Ἰ. Ν. Σβορώνου, Ἀθῆναι 1898.

⁴ Ἀποτελεῖ προσθήκην εἰς τὴν Numismatique... τοῦ I.

Νομίσματα τῆς ἄρχαιας Πιθίωνης.

τικός λόγος γίνεται ἀπὸ τὸν Forrer¹ καὶ τὸν Mariani² ὡς καὶ ἐν Pauly - Wissowa³ καὶ ἀπὸ τὴν Guarducci⁴. Ἡ χρονολόγησις τῶν νομισμάτων τὸν Δ' - Γ' αἰῶνα, ὡς ἐλέχθη, εὐρίσκει συμφώνους, πρὸς τοὺς παλαιότερους, καὶ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητάς.

Τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἐπὶ τῶν νομισμάτων εὐρίσκομεν ὑπὸ διαφόρους τύπους. Εἰς τὰ ἔχοντα π.χ. τοὺς δύο δελφίνας ἀναγινώσκομεν μεταξὺ αὐτῶν: ΡΙΘΥ⁵ ἢ καὶ ἀπλῶς ΡΙ (ἦτοι ὑπάρχει Ρ καὶ εἶτα δελφίς, Ι καὶ πάλιν δελφίς, ἢ δελφίς καὶ εἶτα Ρ, πάλιν δελφίς καὶ εἶτα Ι). Εἰς τὰ ἔχοντα πάλιν παράστασιν τριαίνης βλέπομεν ἐκατέρωθεν αὐτῆς τὰ γράμματα Ρ καὶ Ι⁶. Τὰ εἰκονίζοντα τὸν Ἀπόλλωνα (ἢ Μίνωα) ἔχουν πρὸς τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν αὐτοῦ ὁμοίως ΡΙ, κ.ο.κ. Γενικῶς συναντῶμεν τὰς γραφὰς ΡΙΘΥ, ΡΙΘ, ΡΙ, ΙΡ, Ρ⁷. Ὡστε

Σβορώνου. Βλ. ἐν αὐτῇ τὰ νομίσματα εἰς τὸν πίνακα 13, 9. Ἐκεῖθεν ἐλήφθη καὶ ὁ παρατιθέμενος πίναξ τῶν νομισμάτων. Πρβλ. καὶ Numismatique... Première partie, Description des Monnaies, PLANCHES πίναξ XXX.

¹ Weber, Greek coins, II, 549, πίν. 167 κ. ἐξ.

² Monumenta Antichità, VI, 211 κ. ἐξ.

³ Realenc, ἔνθ^ο ἀν., σελ. 923.

⁴ Inscr. Cret., τόμ. II, σελ. 269.

⁵ ΡΙΘΥ[ΜΝΙΩΝ].

⁶ Βλ. τὸν παρατιθέμενον πίνακα II.

⁷ Πρβλ. Guarducci, ἔνθ^ο ἀν. Νομίζομεν ὅτι δὲν θὰ ἀνεγνώσθησαν ὀρθῶς τὰ γράμματα ΔΥ, τὰ ὁποῖα εἰς νομίσματα τῆς Ῥιθύμνης παρατηροῦσα ἡ Ἰταλίς ἐπιγραφολόγος θεωρεῖ πιθανῶς ὡς magistatus nominis initium. Ἐνδέχεται ἐνταῦθα νὰ ἔχωμεν ΘΥ, ἦτοι: ΡΙ|ΘΥ|ΜΝΗΣ.

ἐκ τῶν νομισμάτων ἔχομεν βεβαιωμένην, κατὰ τὴν ἀνωτέρω περίοδον, τὴν ὑπαρξιν τῆς πόλεως, ὡς δ' ἐκ τούτων ἐξάγεται καὶ τὴν αὐτονομίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς¹. Τὸ ἐξ αὐτῶν ὅμως γενικώτερον συμπέρασμα διὰ τὴν σπουδαιότητα τῆς Ῥιθύμνης θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον².

Εἶπομεν ὅτι τὰ νομίσματα τῆς Ῥιθύμνης ἔχουν τὴν παράστασιν τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἄλλ' ἢ λατρεία καὶ τῶν δύο τούτων θεῶν εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Κρήτην. Ἰδιαιτέρα μάλιστα ἦτο ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος. Διὰ τοῦτο οὐχὶ μόνον ἱερά, ἀλλὰ καὶ πόλεις ὑπῆρχον ἀφιερωμένοι εἰς τὸ ὄνομά του: Ἀπολλωνία. Καὶ πλησίον τῆς Ῥιθύμνης ὑπῆρχε σπουδαία πόλις, ἡ Ἐλεύθερα, ἡ ὁποία προηγουμένως ἐλέγετο καὶ Ἀπολλωνία. Τὸ ὅτι καὶ ἐν Ῥιθύμνῃ ἐλατρεύοντο ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, τεκμαίρεται ἐκ τῶν νομισμάτων τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν. Μάλιστα ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐχόντων τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀθηνᾶς νομισμάτων ἐγένετο λόγος — ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω — περὶ ὑπάρξεως καὶ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν τῇ ἀκροπόλει τῆς Ῥιθύμνης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀπόλλων θὰ ἦτο εἰς ἰδιαιτέραν τιμὴν. Διὰ τοῦτο τὰ νομίσματα θὰ ἔχουν ἢ τὴν κεφαλὴν του ἢ θὰ τὸν εἰκονίζουσαν μὲ τὸ τόξον του (ἐνθυμηθῶμεν τὸ ἐκατηβόλος, ἀργυρότοξος), ἢ θὰ ἔχουν τὴν παράστασιν

¹ Βλ. καὶ *N. Σταυράκη*, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1890, σελ. 98 καὶ *Σ. Ξανθοῦδίδου*, ἐν ΕΕΒΣ, ἐνθ' ἀν., σελ. 63.

² Πρβλ. καὶ *I. Συρονοῦ*, ἐνθ' ἀν. σελ. 310.

τῶν δύο δελφίνων, συμβόλων του βεβαίως (Ἀπόλλων δελφίνιος). Ἀλλὰ δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ τὴν τρίαιναν τῶν νομισμάτων. Διότι ἡ Κρήτη ἦτο ναυτικὸν κράτος καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς σπουδαῖοι περὶ τὰ θαλάσσια. Κύριοι εἰς ὅλον τὸ Αἰγαῖον οἱ Κρηῖτες εἶχον ἐνωρὶς συναλλαγὰς μετὰ τῶν σπουδαιότερων λαῶν, οἱ ὁποῖοι πάντοτε τοὺς ὑπελόγιζον. Τὸ «ὁ Κρηῖς ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν», ὅπερ ἀναφέρει ὁ Στράβων¹, ἐσήμαινε ἐν τῇ εἰρωνικῇ του ἐπιγραμματικότητι, ὅτι ὅλος ὁ κόσμος ἐγνώριζεν ὅτι δὲν ὑπῆρχε Κρηῖς ὅστις δὲν ἦτο τέλειος εἰς τὰ θαλάσσια ἔργα. Καὶ εὐνόητον βεβαίως ὅτι αἱ πόλεις αἵτινες ἦσαν παρὰ τὴν θάλασσαν θὰ εἶχον μεγαλύτεραν δεξιότητα εἰς τὴν θαλασσίαν ζωὴν καὶ ἀκόμη ζωηροτέραν τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ ἐκείνου, ὅστις σύμβολόν του ἔχει τὴν τρίαιναν. Τοιοῦτοτρόπως ἐννοοῦμεν, διατὶ εἰς μίαν παραθαλασσίαν πόλιν, ὡς τὴν Ῥίθυμναν, ἦτο καὶ ὁ Ποσειδῶν ἐν τιμῇ καὶ διατὶ τὰ νομίσματα αὐτῆς ἔχουν καὶ τὸ σύμβολον τοῦ ἰδιαιτέρου θεοῦ τῆς θαλάσσης.

Καὶ ἡ ἀρχαιότερα ἐπιγραφὴ² περὶ τῆς πόλεως χρονολογεῖται εἰς τὴν ἰδίαν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν χρονολογοῦνται καὶ τὰ νομίσματα. Εἰς Ῥεθύμιος, ἔχων τὸ ὄνομα Ἀγέτιμος, τιμᾶται ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Ἀρ-

¹ Βιβλ. X, κεφ. IV. Ἐλέγεται βεβαίως εἰρωνικῶς διὰ τὸ ἀντίθετον.

² Ὡς εἰς τὸ α' κεφ. ἐπροχωρήσαμεν ἐκ τῶν ἀρχαιότερων χρόνων εἰς τοὺς νεωτέρους, οὕτω πράττομεν καὶ ἐνταῦθα, ἐξετάζοντες εἰς κάθε αἰῶνα ὅσας πηγὰς εὐρίσκομεν τῆς ἀρχαιότητος τῆς πό-

κεσινέων τῆς Ἀμοργοῦ διὰ τὰς ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας τῆς προσέφερε¹:

Ἀ(γ)έτιμος Ἰη[— —]².

Γίνεται ἐπίσης λόγος διὰ τοὺς Ἀρκεσινεῖς, οἱ ὁποῖοι μεταβαίνουν

— — εἰς] Ῥίθυμνον³.

Οὕτως ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴν Ῥίθυμνον μαρτυρεῖται τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ τύπος Ῥίθυμνος (ῆ), τὸν ὁποῖον δὲν συναντῶμεν πλέον. Εἰς μίαν ἄλλην ἐπιγραφὴν, καθὼς καὶ εἰς τοὺς κατόπιν συγγραφεῖς, θὰ συναντήσωμεν τὸν γνωστὸν τύπον Ῥίθυμνα, ἐνῶ γενικῶς εἰς τὰς ἄλλας ἐπιγραφὰς θὰ ἔχωμεν τὸ Ῥιθύμνιος (Ῥιθυμνία, ἢ Ῥιθύμνιοι), ὡς εἶναι ὁ κάτοικος τῆς Ῥιθύμνης. Ὡστε διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς γνωρίζομεν τὴν Ῥι-

λεως (συγγραφεῖς, ἐπιγραφὰς κλπ.). Αὐτὴ ἡ ἐξελικτικὴ ἔκθεσις ἐκρίθη σκοπιμωτέρα τῆς ἄλλης, δηλ. τῆς ταξινομήσεως κατ' εἶδη (κεχωρισμένως αἱ ἐπιγραφαί, — ἀδιάφορον τίνος αἰῶνος εἶναι — κεχωρισμένως οἱ συγγραφεῖς κλπ.), διότι παρουσιάζει συγκεντρωμένα πάντα τὰ στοιχεῖα, τὰ παρεχόμενα ὑφ' ἐκάστης ἐποχῆς διὰ τὴν πόλιν.

¹ Βλ. *Guarducci*, ἐνθ' ἀν., σελ. 269: « Rhithymnius quidam Ἀ(γ)έτιμος Ἰη[— —, ab Arcesinensibus honoratus est. ».

² Τὸ Ἰη[— —, πιθανὸν νὰ ἦτο Ἰη[σονίδου. Πρβλ. ἀνάλογον ἐν *Guarducci*, τόμ. I, σελ. 193, εἰς τὰ ἱστορικὰ τῆς Λάτπας, ὅπου εἰς ἐπιγραφὴν ἀναφέρεται: ΙΗΣΟΝΙΔΑΣ (Ἰασονίδας).

³ Βλ. τὴν ἐπιγραφὴν ἐν *Inscr. Graecae*, XII 7, 7a (τόμος τῶν νήσων).

θυμναν τὸν Δ'-Γ' αἰῶνα, ὡς καὶ τὰς σχέσεις της μετὰ τὸν Ἀρκεσίην¹.

γ) Ἡ Ῥιθύμνα εἰδικώτερον κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα.
— Ἡ μαρτυρία τοῦ Λυκόφρονος.— Πέντε ἐπιγραφαί.

Τὴν ὑπαρξίν τῆς Ῥιθύμνης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος π. Χ. γνωρίζει εἰς ἡμᾶς ὁ φιλόλογος καὶ ποιητὴς Λυκόφρων (ἐγεννήθη τὸ 330), τὸν ὁποῖον ἀνεφέραμεν εἰς τὸ Α' κεφάλαιον. Ὁ λόγος γίνεται εἰς τὸ ποίημα αὐτοῦ (τραγικὸν δράμα) Ἀλεξάνδρα ἢ Κασσάνδρα², τὸ γεγραμμένον εἰς ἰαμβικὰ τρίμετρα, εἰς γλῶσσαν σκοτεινὴν καὶ ὕφος ἀναμφιβόλως αἰνιγματικόν. Ὁ Λυκόφρων δὲν μᾶς δίδει τὸ ὄνομα τῆς πόλεως— τὸ εἶπομεν ἤδη— ἀλλὰ τὸ ἐθνικόν, εἰς τὴν μορφὴν: Ῥειθυμνιάτης³.

Στίχ. 72 *Στένω σε, πάτρα, καὶ τάφους Ἀτλαντίδος
Δύπτιον κέλωρος, ὅς ποτ' ἐν ῥαπιῶ κῆτει,
Ὅποια πόρκος Ἰστριεὺς τετρασκελῆς*
» 75 *Ἀσκῶ μονήρης ἀμφελυτρώσας δέμας,*

¹ Ἀρκεσίνης (ὁ), ἀλλὰ καὶ Ἀρκεσίην (ἡ). Ὁ κατ. Ἀρκεσινεύς.

² Λυκόφρωνος τοῦ Χαλκιδέως, Ἀλεξάνδρα, Λειψία 1788.

³ Ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα ὁ στίχ. 76, παραθέτομεν ὅμως ἐν συνεχείᾳ ἐκ τοῦ 72-80 στ. διὰ τὰ ἔχει ὁ ἀναγνώστης καὶ σαφεστέραν τὴν ἔννοιαν τοῦ στίχου καὶ ὀλόκληρον τὸ νόημα τὸ δυνάμενον τὰ προκύψῃ ἐκ τοῦ τεμαχίου, ἀλλὰ καὶ ἐν δεῖγμα ἀπὸ τὸ « σκοιόεν ποίημα », ὡς τὸ χαρακτηρίζει ὁ ἐκδότης.

ῥειθυμιάτης¹ κέπφος ὦς, ἐνήξατο,
 Ζήρινθον ἄντρον τῆς κυνοσφανοῦς Θεᾶς
 Διπών, ἐρυνδὸν κτίσμα Κυρβάντων, Σάον
 Ὅτι ἡμάθυνε πᾶσαν ὀμβροῆσας χθόνα
 Ζηρὸς καχλάζων νασμὸς.....

Δὲν θὰ ἐξετάσωμεν φυσικὰ ἐνταῦθα τὸ παραδοξολόγημα τῶν στίχων τοῦ ποιητοῦ, οὔτε τὸ διατὶ σχετίζει τὸ « Ζήρινθον ἄντρον »² μὲ τὸν ῥειθύμιον καὶ τὸ τι ἐξήτει οὗτος εἰς καιρὸν καθ' ὃν ὁ Ζεὺς ἐπλημμύρει τὴν γῆν διὰ τῶν ὑδάτων του! Θὰ πρέπη ὅμως νὰ σταθῶμεν εἰς τὴν λέξιν « κέπφος » — στοιχείον τὸ ὁποῖον ἔχει βαρύτητα ἐν τῷ κειμένῳ —, ἀφοῦ τὴν χρησιμοποιοεῖ ὁ ποιητὴς διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν ῥειθυμιάτην. Πρόκειται ἄρα γε περὶ ἀπλῆς παρομοιώσεως τοῦ ῥειθυμίου πρὸς τὸ θαλάσσιον πτηνόν, τὸν κέπφον — ὦς κέπφος ἐνήξατο — ἢ περὶ σκοπίμου μεταφορᾶς εἰς τὸ νόημα τοῦ λίαν ἀφελοῦς, τοῦ ἀνοήτου, — ὅπως εἶναι ὁ κέπφος³; Καὶ εἶναι ἐκτὸς συζητήσεως τὸ δεύτερον,

¹ Εἰς τὸ Α' κεφ. εἶπομεν περὶ τοῦ τύπου *ῥειθυμιάτης* τῆς ἀναφερομένης ἐκδόσεως.

² Ζήρινθον ἄντρον εἶναι γνωστὸν ἐν Θοράκῃ καὶ ἐκπλήσσει ἀμέσως ἐδῶ. Ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ Ζηρίνθου ἄντρον ἐν Κρήτῃ, τοῦ ὁποίου βεβαίως πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ὑπαρξίς. Ἐξ ἄλλου ἡ σχέσις τοῦ ἄντρον μὲ τοὺς Κορύβαντας ἐνισχύει τὴν τοιαύτην πιθανότητα. Ἡ ἀναζητήσις πάντως θὰ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα.

³ Ὁ κέπφος εἶναι μικρὸν θαλάσσιον πτηνόν, λίαν ἀνόητον. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον, μεταφορικῶς, κέπφον τὸν μικρόν ἀνθρώπον. Πρὸβλ. καὶ Λεξικὸν *Liddel-Scott* B. 701.

διότι εἰς τὸ νόημα τοῦτο μεταχειρίζονται τὴν λέξιν οἱ ἀρχαῖοι ποιηταί, ὡς βλέπομεν εἰς τὸν Ἄριστοφάνη¹. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸ κέπρος εἶναι ἄρα γε χαρακτηριστικὸν καὶ ὄλων τῶν Ῥιθυμνίων τοῦ Γ' αἰῶνος — καὶ ὁ Λυκόφρων συνοπτικῶς ἀνέφερε τὸν ἕνα — ἢ περιορίζεται εἰς τὴν ἐξάιρεσιν τοῦ ἑνός; ἢ Ἄλλαις λέξεσιν ὁ κέπρος τοῦ ποιητοῦ ἦτο εἰς καὶ μόνος, ἢ εἰς ἐκ τῶν πολλῶν; Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, νομίζομεν ὅτι δὲν ὀφείλομεν νὰ ἐκλάβωμεν σοβαρῶς τοῦ Λυκόφρονος τὸ κείμενον καὶ ἐπ' αὐτοῦ νὰ στηριξομεν τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῶν Ῥιθυμνίων τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης ἢ τὴν γνώμην τῶν ἄλλων περὶ αὐτῶν. Διότι ὁ χαρακτηρισμὸς γίνεται εἰς ποίημα τὸ ὁποῖον, ὡς τοιοῦτο, ἔχει πολλὰ δικαιώματα εἰς τὸν κόσμον τῆς φαντασίας καὶ καθῆκον νὰ ὑπηρετῇ μόνον τὴν ποιητικὴν ἀλήθειαν. Πρὸς τούτοις ἔχομεν ποίημα πλήρες παραδοξοτήτων, ὑπερβολῶν, ἀπιθανοτήτων, ἀσαφειῶν, — καθὼς εἶναι ἡ Ἀλεξάνδρα. Ἄλλ' ἐὰν θελήσωμεν νὰ δεχθῶμεν τι τὸ ἀληθές — κατὰ τὴν γενικὴν του βεβαίως ἐκδοχὴν —, τότε, νομίζομεν, εἶναι πολλῆς ἀπορίας ἄξιον, πῶς κατώρθωσαν οἱ Ῥεθύμνιοι, βαρυνόμενοι διὰ τοιαύτης κληρονομικότητος(!), νὰ ὑπερβάλουν, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Βενετῶν καὶ τοὺς κατόπιν, ὄλους τοὺς Κρητὰς εἰς τὰ Γράμματα καὶ τὰς

¹ Ὑπῆρχε καὶ παροιμία: « κέπρος ὠδίνει », ἀνάλογο; πρὸς τὴν παροιμίαν « ὄρος ὠδινεν ». Μετ' αὐτὴν τὴν σημασίαν ἔγινε καὶ τὸ ἐπίθετον *κεπρώδης* (= ὅμοιος μετ' κέπρον, εὐήθης) καὶ τὸ ῥῆμα *κεπρόμαι* (= ἀπατῶμαι).

¹ Εἰρήνη 1066, ἔνθα « κέπροι τρήρωνες » καὶ « ὦ κέπρε » κλπ.

Τέχνας¹, νὰ διαλάμψουν εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὴν Ἰταλίαν, νὰ γίνουν μεγάλοι ζωγράφοι, ποιηταί, Πατριάρχαι καὶ καθηγηταί Πανεπιστημίων, νὰ ἀναδείξουν Μάρκους Μουσοῦρας, Τζάνες, Πατελάρους καὶ Χορτάτσας καί, ἐνὶ λόγῳ, νὰ καταξιώσουν τὸν τόπον τῶν τῆς φήμης: «Ρεθεμνιώτες γιὰ τὰ γράμματα»²! Ἡ μόνη ὁδὸν

¹ *Sieber Fr.*, Reise nach der Insel Kreta, II, σελ. 103 κ. ἐξ. καὶ *Ψιλᾶκη Β.*, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σελ. 288 κ. ἐξ.

² Ἐν Κρήτῃ εἶναι πασίγνωστον τὸ λόγιον: «Ρεθεμνιώτες γιὰ τὰ γράμματα, Χανιώτες γιὰ τ' ἄρματα καὶ Καστρινοὶ (Ἑρακλειῶται) γιὰ τὸ ποτήρι». Τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεῦτερον ἀποτελοῦν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ἀλλὰ διὰ τοὺς Καστρινούς (οὗτοι λέγονται οἱ Ἑρακλειῶται, ὡς κατοικοῦντες τὸ *Μεγάλο Κάστρο* ἢ *Χάνδακα*, ὡς ὀνομάζετο τὸ Ἑράκλειον) εἶναι, νομίζομεν, ἀδικὸς ὁ λόγος. Διότι, παρὰ τὴν πρωτοπορίαν τῆς Ῥεθύμνης, ἀνέδειξαν καὶ αὐτοὶ παλαιόθεν ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων. Καὶ σήμερον οὗτοι εἶναι οἱ πρῶτοι εἰς τὴν ἄλλην καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν καὶ κίνησιν τῆς Κρήτης. Ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν ἀξιόλογον μόνον εἰς τὸ Ἑράκλειον ἐκδίδεται. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ «Ρεθεμνιώτες γιὰ τὰ γράμματα» βεβαιοῦται ἀπὸ τὴν 16ην ἑκατονταετηρίδα. Πρβλ. καὶ *Β. Ψιλᾶκη*, ἔνθ' ἀν., τόμ. Β', σελ. 18, Παράρτημα. Τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Ῥεθύμνου σημειώνει καὶ ὁ Μπουνιαλῆς εἰς τὸν Κρητικὸν Πόλεμον (17ος αἰὼν), σελ. 584, ἔνθα εἰσάγει τὸ Ῥεθύμνον ὀμιλοῦν καὶ ὑπενθυμίζον τὴν δι' αὐτοῦ λάμψιν τοῦ Ἑρακλείου:

*Μὰ Χάνδακα δὲν ἔλαμπες μὲ τ' ἄστρο τὰ δικά μου,
καὶ πάντα σὲ στολίζασι μὲ τέχναις τὰ παιδιὰ μου;*

Καὶ σήμερον οἱ Ῥεθύμνιοι διατρέπουν εἰς τὰ Γράμματα, ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ Ῥεθύμνου. Διότι ἐν αὐτῷ τὰ Γράμματα ἔχουν περιορισθῆ μόνον εἰς τὰ ἐπαγγελματικά ὄρια. Βλ. καὶ κατωτέρω κεφ. Δ'. Ἀλλ' εἰδικῶς περὶ τῶν Ῥεθυμνιακῶν Γραμμάτων ἔν τε

θετική πληροφορία, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέχει τὸ κείμενον τοῦ Λυκόφρονος, εἶναι ἢ καὶ ἐκ μέρους τοῦ βεβαίωσις τῆς Ῥιθύμνης κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον χρονολογοῦνται καὶ αἱ ἀκόλουθοι πέντε ἐπιγραφαί, μαρτυροῦσαι τὴν πόλιν.

I. Κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν ἐξ αὐτῶν, ἀνήκουσαν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Χρειαωνιδίου πολέμου (266-263), τιμᾶται παρὰ τῶν Ὀλουντίων ἕνας

Κλεωναῖος [Δα:]μοκράτους Ῥιθύμμιος,

ὅστις ὁμοῦ μὲ τὸν Πάτροκλον, τὸν ναύαρχον Πτολεμαίου τοῦ Β' καὶ τινες ἄλλους, ἦλθεν εἰς τὴν Ὀλοῦντα ὡς πρέσβυς¹. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει:

Ἐπὶ δαμιοργοῦ Λεύκον, ἔδοξε τοῖς πολίταις προξένος ἡμεν καὶ εὐεργέτας Πάτροκλον

Πάτρωνος Μακεδόνα, Καλλικράτη, Περιγένη,

Ἀριστόνικον, Βοῖσκου Σαμῖος, Ἀρίστανδρον Ἀρα-

[τοκ(λ)εῦς

Ῥόδιον, Ἀντίοχον (Φιλ)ίδα Ἀπιεραῖον, Πανσα-

[ρίαν

Κα]λλιάνακτος Ἀλεξανδρῆ, Κλεωναῖον

Δα:]μοκράτους Ῥιθύμμιον.....»².

τῇ πόλει καὶ ἐκτός, ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας μέχρι σήμερον, ἐκτενέστατος ὁ λόγος προσεχῶς εἰς τὸν Β' Τόμον τοῦ βιβλίου μας.

¹ *Guarducci*, ἐνθ' ἄν., τόμ. II, σελ. 268.

² Αὐτόθι, τόμ. I, σελ. 247, V 35.

II. Πάλιν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Πτολεμαίων, εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Σάμου¹, ἔνθα ἀναφέρονται μισθοφόροι αὐτῶν, μνημονεύεται μετὰ τῶν Κνωσίων καὶ τις

Σωτάδας Ῥιθύμιος.

Αὐταὶ αἱ δύο ἐπιγραφαὶ δεικνύουσι καὶ τὰς φιλικὰς σχέσεις τὰς ὁποίας εἶχε συνάψει ἡ Ῥιθύμνα μετὰ τοὺς Πτολεμαίους, ὅπερ βεβαίως δὲν γνωρίζομεν ἀλλαχόθεν.

III. Καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Δήλου (235-234)², ἀποτελοῦσαν κατάλογον τῶν ἀφιερωμάτων εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀναφέρεται τις

Νίκανδρος Ῥιθύμιος,

ὅστις ἀφιερώνει, εἰς τὸν προσφιλῆ τοῖς Ῥιθυμίοις θεὸν καὶ τὸ ἰδικόν του δῶρον. Εὐνόητον ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ φανερῶνει τὴν σχέσιν Ῥιθύμνης καὶ Δήλου, τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς ἐδημιούργησεν ἡ κοινὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μετὰ τοὺς Δελφούς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

IV. Κατάλογον προξένων ἢ μισθοφόρων τῆς Τεγέας³ ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφὴ εἰς τὴν ὁποίαν σημειώνεται καὶ εἰς Ῥεθύμιος, οὗτινος δὲν ἐσώθη τὸ ὄνομα:

— — *Ιω Ῥιθύμιος.*

¹ Robert, Études epigraphiques et philologiques 113, τ. 8 καὶ Guarducci, ἔνθ' ἄν.

² Inscript. de Délos, 313 c 10 παρὰ Guarducci, ἔνθ' ἄν.

³ Inscript. Cret., ἔνθ' ἄν. καὶ Inscript. Graecae, V. 2, 34: ὁ δεῖνα— — *Ιω Ῥιθύμιος* (v. 26).

V. Κατὰ τὸ ἔτος 223 μνημονεύονται ἀρκετοὶ Ῥιθύμνιοι, οἱ ὅποιοι γίνονται πολῖται τῆς Μιλήτου¹:

Μοῖρις Τιμοπόλιος Ῥιθύμνιος, γυνὴ Θεοξένα
 Μοσχίων[ος Μν]ησιδέου [Ῥι]θ[ύμνιο]ς,
 [γυνὴ Π]ύρρα Ἀριστοβούλου, [υῖος ἄ]νηβος Μνη-
 σίδεος. [.....]ντος Ἀριστίωνος Ῥιθύμνιος,
 [γυνὴ Εὐ]κλεία Θεοπόμπου, [υῖος ἄ]νηβος Ἐξά-
 κων. [.....]κράτου Ῥιθύμνιος [.....]
 Νεομονεῖον Ῥιθύμνιος, [γυνὴ] Λεοντίς Λε-
 όντιος, [υῖος ἄ]νηβ[ος] Λέοντις.....²

δ) Ἡ Ῥίθυμνα κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα.—Ἡ ἐπιγραφή
 τῶν Δελφῶν.—Ἄλλαι ἐπιγραφαί.

Κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα μαρτυρεῖται πάλιν ἡ Ῥί-
 θυμνα ἀπὸ μίαν σπουδαίαν Δελφικὴν ἐπιγραφὴν, ἀνα-
 γομένην εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Μαντείου τοῦ Ἀπόλλωνος
 καὶ τῆς Κρήτης. Διότι ἦτο πολὺ παλαιὰ ἡ λατρεία τοῦ
 θεοῦ τούτου εἰς τὴν Νῆσον, καὶ Κρηῖτες θεωροῦνται
 ἰδρυταὶ τοῦ Μαντείου. Κρήτην καὶ Μαντεῖον ἦγνονε
 μία κοινὴ λατρεία, κατηύθυνε μία καὶ ἡ αὐτὴ πίστις, καὶ

¹ Εἰς τὴν *Guarducci*, σελ. 269, ἔνθα καὶ Rehm, *Delphinion*, n. 38, p. VV. 9 κ. ἕξ.

² Καὶ εἰς *Καλλιθάλης Τιμοπόλιος*, ὅστις μνημονεύεται (Rehm n. 38. b V. 7; n. 38 RR. V. 2) παρὰ *Guarducci* (ἐνθ' ἄν.), θὰ ἦτο καὶ αὐτὸς Ῥιθύμνιος, διότι σημειοῦται ἀδελφὸς τοῦ προαναφερθέντος Μοίριδος, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ἡ ἐπιγραφολόγος.

γνωρίζομεν πολὺ καλὰ ποίαν σημασίαν εἶχε διὰ τοὺς δεσμοὺς τῶν ἀνθρώπων ἢ λατρεία εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Καὶ ἡ Ῥίθυμνα δὲν ἦτο ἀδιάφορος εἰς τὴν γενικὴν συμπάθειαν πρὸς τὸ Μαντεῖον. Οὕτω εἰς τὴν Δελφικὴν ἐπιγραφὴν (κατάλογος Θεωροδόκων, ἀρχαὶ Β' αἰῶνος)¹ μαζὶ μὲ τὰς πόλεις, τὰς ὁποίας ἐπεσκέφθησαν οἱ Θεωροὶ ἐκ Δελφῶν, ἀναφέρεται καὶ ἡ Ῥίθυμνα καθὼς καὶ ὁ Ῥιθύμνιος « Θεωροδόκος » (Théorodoque)²:

¹ Βλ. Bulletin de Correspondance Hellénique, XLV, Paris 1921, ὅπου ὁ *A. Plassart* ἐδημοσίευσε τὸν κατάλογον τῶν Θεωροδόκων (Inscriptions de Delphes, la liste des Théorodoques, p. 1 - 85). Ἡ ἐπιγραφὴ ὑπάρχει εἰς τὴν 3ην στήλην (colonne III), τὴν ἠριθμημένην ἀπὸ 1 - 135 ἐν σελ. 19. Διὰ τὴν χρονολογίαν αὐτῆς βλ. αὐτόθι, σελ. 31 κ. ἑξ. Ἐπίσης περὶ τῶν Θεωροδόκων, οἵτινες ἦσαν πολῖται ἔχοντες τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὑποδέχωνται τοῖς θεωροῦς, βλ. αὐτόθι, σελ. 36 καὶ *P. Foucart*, ἐν Rev. Ét. Gr. XXXII, 1919, σελ. 190 (ἔδοξε... θεωροδόκον ἐλέσθαι...).

² Παραθέτομεν κατωτέρω, διὰ νὰ τὸ ἔχη πρόχειρον ὁ ἐνδιαφερόμενος, ὅλον τὸ μέρος τοῦ « καταλόγου τῶν Θεωροδόκων », ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῶν πόλεων τῆς Κρήτης, ἐπειδὴ θεωροῦμεν πολὺ σπουδαίαν τὴν ἐπιγραφὴν τόσον διὰ τὴν ἀναφορὰν τῶν πόλεων καὶ τῶν ὄρισμένων ἐν ἐκάστη τούτων Θεωροδόκων, ὅσον καὶ διὰ τὴν σειρὰν καθ' ἣν παρατίθενται αὐταὶ καὶ ἥτις φανερώνει τὴν γραμμὴν ἣν ἠκολούθησαν ἐν τῇ Νήσῳ οἱ Θεωροί. (Βλ. BCH, *Plassart*, ἔνθ' ἄν., σελ. 19.):

« Col. III

100 Τῶν ἐπὶ Κρήτας
ἐν Κυθήροις Ἀρμόδικος Εὐτύχημος
ἐν Φαλασάροι Πολύαινος Γεραισίου

- ἐν Πολύρηνι Πασίνους Τιμομένης Ἀνδρότου
 ἐν Πέλκινι Ἀρχαμένης Χαρινίκου
 105 ἐν Λισῶνι Εὐαρέστας Εὐθάλιος
 ἐν Ἰλύρῳ Κόσιλλος Παρρασίδα
 ἐν Τάρραι Σῶσος Τ[ι]μομένηος
 ἐν Ἡραδῆν Α. ΚΟΙΙΟ ———
 ἐν Ἀνωπόλι Θάρτύτα[ς]
 110 Στησᾶς
 ἐν . . . αἰς Ὀρ[ύ]ας Ῥιανοῦ Λεῦκος
 ἐν Κυνώνιαι Ὀρ[ύ]ας Στασιμένηος
 ἐν Ἀπτέροι Φάρος Ξενοτίμου
 Σῶσος Πασθενίδα
 115 ἐν Λάππαι Ἀρχων Ἐχαρίδα
 ἐν Ῥιθύναι Ἐπίθετος Ἀκουσ[ι]λά[ου]
 ἐν Φαλάνναις Ἀῦλος
 ἐν Σιβρούται Εὐρύλαος ————
 ἐν Ἐλευ[θ]έρ[ναι] ————
 120 ἐν Ὀάξω[ι] ————
 ——— (121 et 122 ont disparu dans la cassure)».

Κατόπιν συνεχίζονται αἱ Κρητικαὶ πόλεις εἰς τὴν 4ην στήλην ὡς ἑξῆς :

« Col. IV

- ἐν Σ . . . ΝΟ ΔΡΑ
 ἐν Ἱεραπότναι Εὐρύβατος
 ἐν Ὠλέρῳ Εὐμένης Ποιμ
 ἐν Ἀρκάδοις Μαλλαῖος Ἀπο
 5 Θεοδώρου
 ἐν Προιάμφω Ἐρρασιπόλε[μος]
 ἐν Γόρτυνι Ἀρχέμαχος Ε
 ἐν Λεβῆνι Ἰππαιδος Καρ
 ἐν Λασσοῖαι Κύλλον Ναυ

Ἐν Ῥιθύμναι¹ Ἐπίθετος² Ἀκουσ[ι]λά[ου]³.

Ὅστε ἡ ἐπιγραφή, μαζί μὲ τὴν πόλιν μαρτυρεῖ καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς μετὰ τοῦ Δελφικοῦ Μαντείου, πράγμα τὸ ὁποῖον δι' αὐτὴν δὲν εἶναι, νομίζομεν, χωρὶς σημασίαν. Τὸν δεσμόν τοῦτον Ῥιθύμνης καὶ Μαντείου περὶ οὗ βεβαιούμεθα τώρα, εἶχομεν εἰκάσει προηγουμένως ἐκ τῶν νομισμάτων τῆς πόλεως, ἅτινα, ὡς εἶδομεν, μὲ τὴν παράστασιν τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀπόλλωνος, παρέδιδον

10 *ἐν Φαισιῶι Μόσχος Χορ —*

Μοισεάτας Φιλοστράτου?

ἐν Ψυγείωι Κρίας Ἀριστ —

ἐν Βιώννωι Θεότιμος Θε —

ἐν Ματάλοις Ἡδύνους Μηλ — »

Ἀξιοσημείωτοι ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς αἱ πόλεις τῆς περιοχῆς Ῥιθύμνης τὰς ὁποίας ἐπεσκέφθησαν οἱ Θεωροί :

Ἄπτερα, Λάππα, Ῥίθυμνα, Φαλάννα, Σίβρυτος, Ἐλεύθερνα, Ἄξός.

Διὰ δὲ τὴν πορείαν τῶν Θεωρῶν εἰς τὰς πόλεις τῆς δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς Κρήτης, καθὼς καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια διὰ τὰ ἐν αὐτῇ τοπωνύμια, βλ. ἐνθ^ο ἄν., σελ. 59 κ. 63.

¹ Καθ' ὅλην του τὴν ζωὴν τὸ Μαντεῖον ἀπελάμβανε μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τῶν Κρητικῶν πόλεων καὶ μεγάλης ἐνισχύσεως ἐκ μέρους αὐτῶν. Καὶ ἡ Ῥίθυμνα, ἥτις βεβαίως τιμᾶται διὰ τῆς ἐπισκέψεως τῶν Θεωρῶν καὶ διὰ τοῦ διορισμοῦ, παρὰ τοῦ Μαντείου, Θεωροδόκου, θὰ ἦτο μία τῶν πόλεων αἵτινες οὐσιαστικῶς συνέτρεχον τοῦτο.

² Τὸ ὄνομα Ἐπίθετος ἦτο φαίνεται γνωστὸν ἐν Κρήτῃ, διότι τὸ συναντῶμεν καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τῶν Πολυρρηγίων. Βλ. *Inscr. Cret.*, τόμ. 2, σελ. 264.

³ Πρβλ. καὶ *Guarducci*, τόμ. 2, σελ. 269.

εἰς ἡμᾶς τὴν λατρείαν τῆς Ῥιθύμνης πρὸς τὸν θεόν, ὅστις ἰδιαιτέρως ἐν Δελφοῖς ἐλατρεῦετο.

Τὸν ἴδιον αἰῶνα μνημονεύονται δύο Ῥιθύμνιοι, ὁ Κρύτων καὶ ὁ Τεῦφρις, οἵτινες ἔγραψαν τὰ ὀνόματα αὐτῶν εἰς ναὸν τῶν Πολυρρηγνίων¹.

Ἄνδριτος Μα[—
 Σῶσος Φιλοίτιο[ς,
 Σῶσος Ἄνδρο-
 (ν)ίκω
 Κρύτων², Τεῦφρις Ῥιθύ[μνιοι
 Ῥεπερβά]λλων Τασκάδ[α.

Τέλος ἐπιτάφιος ἐπιγραφή ἐν Ἀθήναις, ἀκαθορίστου χρονολογίας, ἀλλὰ παλαιότερα τῶν Αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἀναφέρει μίαν γυναῖκα Ῥιθυμνίαν³:

Σώτειρα Δαμαρέ[το]ν Ῥιθυμνία
 [Ν]ικομάχου⁴ [.....]ως γ[υ]νῆ

Διὰ τῶν ἐπιγραφῶν ὅθεν τὰς ὁποίας εἶδομεν (ἐν συνόλῳ ἐννέα)⁵ μαρτυρεῖται ἡ Ῥίθυμνα ἀπὸ τὰ τέλη

¹ Inscript. Cret., τόμ. I, σελ. 259.

² Κρύτων μὲ ν κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν.

³ Inscr. Graecae, II, 3282 καὶ *Guarducci*, αὐτόθι, II, σελ. 270.

⁴ Ἴσως καὶ ὁ Νικόμαχος νὰ ἦτο Ῥιθύμνιος.

⁵ Ὁ Ὅ. I. Σβορώνος ἐν *Numismatique*, ἐνθ' ἄν., σελ. 310 ἔγραφε τὸ 1890: « Elle (ἡ Ῥίθυμνα) n'apparaît dans aucune in-

τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς, παρεχομένων συγχρόνως καὶ ὠρισμένων στοιχείων τῆς ζωῆς τῆς.

ε) Ἡ Ῥίθυμνα τὸν Α' μ. Χ. αἰῶνα.— Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλινίου.

Χρονολογικῶς νεωτέραν μαρτυρίαν περὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως εὐρίσκομεν εἶτα εἰς τὸν Α' μ. Χ. αἰῶνα. Ταύτην ὀφείλομεν εἰς τὸν Ῥωμαῖον συγγραφεὰ Γάιον Πλίνιον (Plinius, ἔζησε τὸ 23-79 μ. Χ.) ὅστις παρέχει αὐτὴν εἰς τὸ βιβλίον *Historia Naturalis*¹, ἔνθα ὁ λόγος καὶ περὶ πολλῶν πόλεων τῆς Κρήτης. Τὸ σχετικὸν κείμενον (βιβλ. 4^{ον}, κεφ. 20), τὸ ἀναφέρον τὴν Ῥίθυμναν, εἶναι :

*Oppida eius (δηλ. τῆς Κρήτης) insignia Phalasar-
na, Elaea, Cisamon, Pergamum, Cydonia, Mi-
noiium, Apterion, Pantomatrium, Amphimala,
Rhithymna, Panhormum, Cytaceum, Apollonia,
Matium, Heraclea, Milelis, Ampelus, Hierapy-
tna, Hieropolis..... Rhytion, Elatis, Eleuster-
nae..... et aliorum circiter oppidorum memoria
exstat*².

scription ». Καὶ ἐπληροφόρει τοῦτο (ὅτι δηλ. ἡ πόλις δὲν φαίνεται εἰς τὰς ἐπιγραφάς), διότι τότε δὲν εἶχον ἔλθει εἰς φῶς οἱ προαναφερθεῖσαι, αἵτινες πράγματι ἀποτελοῦν σπουδαιότατος πηγὰς διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως.

¹ *G. Plinii*, ἔνθ' ἄν., ἔκδ. Delftfsen, Βερολίνον 1882.

² Ὁ Πλίνιος ἀντλεῖ ἐξ ἄλλων πηγῶν, ὧν αἱ πλεῖσται Ἑλληνικαὶ (ὡς λ. χ. ὁ Στράβων, 476). Πολλὰ ὀνόματα δὲν κατελάμ-

στ) Ἡ πόλις τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα.—Ἡ μαρτυρία τοῦ Πτολεμαίου.

Τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα τὴν Ῥιθύμναν βεβαιώνει ὁ Ἑλλη-
 γην γεωγράφος καὶ ἀστρονόμος Κλαύδιος Πτολεμαῖος.
 Εἰς τὴν « Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν »¹, περιγράφων τὴν
 βόρειον ἀκτὴν τῆς Κρήτης, ἀναφέρει μεταξὺ τῶν πόλεων
 αὐτῆς καὶ τὴν Ῥιθύμναν (βιβλ. III, 17, 7). Ἡ περιγραφή
 κατὰ σειρὰν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἡράκλειον
 Πάνορμος
 Ἀπολλωνία
 Κύτιον
 Λίον ἄκρον
 Παντομάτριον
 Ῥιθύμνα
 Ἀμφιμαλῆς κόλπος
 Δρέπανον ἄκρον
 Μινώα

κλπ.²

βανε, διὰ τοῦτο καὶ ἔχει ἱκανὰ σφάλματα, ὡς παρετηρήθη. Πρὸς
 καὶ Ν. Πλάτωνος, εἰς Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Α', τεύχ. I, Δύο
 ὀνόματα ἀνυπάρχτων πόλεων ἐν Κρήτῃ. Ἐνταῦθα δὲν ἐνδιαφέρει
 βεβαίως τοῦτο, εἰμὴ ἡ μνεία τῆς Ῥιθύμνης. Προσέτι μᾶς ἐνδιαφέ-
 ρει καὶ ἡ θέσις αὐτῆς, τοποθετουμένη ὀρθῶς μεταξὺ Ἀμφιμαλῆς
 καὶ Πανόρμου, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

¹ Βλ. ἔκδοσιν C. Müller, τόμ. I, σελ. 566 καὶ Cl. Ptole-
 maei, Geographia, Λειψία 1843, III, 17, 7.

² Διὰ τὴν θέσιν τῆς Ῥιθύμνης ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς καὶ
 μεταξὺ ὀρισμένων πόλεων, κατὰ Πτολεμαῖον καὶ Πλίνιον, βλ. εἰς
 τὸ Γ' κεφάλαιον.

ζ) Ἡ πόλις τὸν Γ' μ. Χ. αἰῶνα. — Ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰλιανοῦ. Κριτικὴ τῆς μαρτυρίας. — Μήθυμνα καὶ Ῥόκκα. Διόρθωσις τοῦ Hercher. Ῥοκκαία Ἄρτεμις καὶ Ῥιθύμνα. — Ἡ Ἀκρόπολις Ῥιθύμνης ὡς τόπος Ἱερῶν.

Μνειάν τῆς Ῥιθύμνης κατὰ τὴν Γ' μ. Χ. ἑκατονταετηρίδα ἔχομεν εἰς τὸ de Natura Animalium τοῦ Ρωμαίου σοφιστοῦ Κλαυδίου Αἰλιανοῦ (Aelianus), ὅστις κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν γνωρίζει αὐτὴν οὐχὶ πλέον πόλιν, ἀλλὰ « κώμην ὡς φασιν ». Τὸ σχετικὸν χωρίον, εὐρισκόμενον εἰς τὸ 20ὸν κεφ. τοῦ XIV βιβλ., ἔγινεν ἀφορμὴ οὐκ ὀλίγων συζητήσεων ἕνεκα τῶν ἐν αὐτῷ παρεχομένων πληροφοριῶν, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ ὄλον κεφάλαιον. Ὁ Αἰλιανός, γράφων περὶ τῶν ζῴων, κάμνει λόγον καὶ περὶ τοῦ ἵπποκάμπου¹ καὶ τῶν δηλητηριωδῶν ἰδιοτήτων του (βλ. πίν. III). Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ἐν ἰδιαιτέρον εἶδος θεραπευτικοῦ ἵπποκάμπου, ἐξ

¹ Ἴπποκάμπος (δ) καὶ ἵπποκάμπη (ἦ), γνωστὸν ἐκ τῆς Μυθολογίας θαλάσσιον ζῴον μὲ κεφαλὴν ἵππου καὶ οὐρὰν ἰχθύος, ἐφ' οὗ, κατὰ τὰς ἀπεικονίσεις, ἐποχοῦνται οἱ θαλάσσιοι θεοί. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἵπποκάμπος ἀνήκει εἰς τοὺς ἰχθύς (οἰκογ. συγγενιδῶν), ἀλλ' ἡ μορφή αὐτοῦ δὲν ὁμοιάζει καθόλου πρὸς αὐτούς, διότι ἡ κεφαλὴ του ὑπενθυμίζει ἀμέσως ἵππον. Διὰ τοῦτο λέγεται καὶ « ἀλογάκι τῆς θάλασσης ». Ἡ οὐρὰ του πάλιν ἔχει μορφήν σκόληκος. Τὸ μήκος τῶν συνήθων ἵπποκάμπων εἶναι περίπου 25 ἐκ., ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι περὶ τὰ 16 μόνον. Ὁ Αἰλιανὸς διαστέλλει ἐν εἶδος θεραπευτικοῦ ἵπποκάμπου, ἐνῶ τοὺς ἄλλους θεωρεῖ ἔχοντας δηλητηριώδη σάρκα. Ἄλλὰ περὶ θεραπευτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ζῴου ὁμιλεῖ καὶ ὁ Ἴπποκράτης εἰς τοὺς Ἀφορισμοὺς, ὁ Πλίνιος καὶ ὁ Διοσκορίδης (16, 4).

1. Ὁ Ἰππόκαμπος τῆς μυθολογίας καί, ἐπ' αὐτοῦ,
θαλασσία θεότης.

2. Ἰππόκαμπος ὁ κοινός.

οὐ εἷς γέρων Κρής ἀλιεύς, ἐκ τῶν παραλίων μάλιστα «*Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς*», παρεσκεύασε φάρμακον πρὸς θεραπείαν τῆς λύσσης. Παραθέτομεν ἀκολούθως ὁλόκληρον τὴν διήγησιν μετὰ τοῦ σχετικοῦ χωρίου, διότι πρέπει νὰ ἔχη αὐτὴν ὑπ' ὄψει ὁ ἀναγνώστης πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῶν ἐπομένων:

«... *Εὐρέθη δὲ ἄρα καὶ εἰς σωτηρίαν ἵπποκάμπος ἐπιτήδειος, ἀγχινόϊα παλαιοῦ μὲν ἀλιέως, σοφοῦ δὲ τὰ θαλάττια.* Ἦν Κρής ἀλιεύς, γέρων, καὶ παῖδας νεανίας εἶχε καὶ τούτους ἀλιέας. Οὐκοῦν συνηνέχθη τὸν μὲν προεσβύτην ἵπποκάμπους θηρᾶσαι μετὰ τῶν ἄλλων ἰχθύων, τοὺς δὲ νεανίας δηχθῆναι ὑπὸ κυνὸς λυττώσης, τῷ πρώτῳ δηχθέντι τῶν ἄλλων ἀμυνάντων καὶ τῷ αὐτῷ πάθει περιπεσόντων. Οἱ μὲν οὖν ἔκειντο Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς πρὸς ταῖς ἡόσιν — ἔστι δὲ αὕτη κώμη ὡς φασιν —, οἱ δὲ θεώμενοι συνήλγουν τῷ πάθει καὶ τὴν κύνα ἀποκτεῖναι προσέταττον καὶ τὸ ἦπαρ δοῦναι τοῖς νεανίαις ὡς φάρμακον τοῦ κακοῦ καταφαγεῖν. Οἱ δὲ ἐς τῆς *Ῥοκκαίας*, οὕτω καλουμένης, Ἄρτέμιδος ἄγειν καὶ αἰτεῖν ἴασιν παρὰ τῆς Θεοῦ. Ὁ δὲ γέρων, καὶ μάλιστα ἀδεῶς τε καὶ ἀτρέπτως ταῦτα μὲν ἐπαινῶν τοὺς συμβουλευσάντας εἶα, τῶν δὲ ἵπποκάμπων γαστέρας ἐκκαθάρας (τῶν σκυβάλων), τὰς μὲν ὤπτησε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς προσενέγκεσθαι, τὰς δὲ συντριψας εἰς ὄξος καὶ μέλι καὶ τὰ ἔλκη περιπλάσας τούτοις τὰ τοῦ δήγματος, εἶτα τῆς τῶν νεανιῶν ἐκράτησε λύττης τῷ πόθῳ τοῦ ὕδατος

ὄνπερ οὖν οἱ ἱππόκαμποι αὐτοῖς ὑπεξῆπτον. Καὶ τόνδε τὸν τρόπον τοὺς παῖδας ἰάσατο, ὀψὲ μέντοι.»

Γνωρίζει λοιπόν, τὸν Γ' αἰῶνα, ὁ Αἴλιανὸς τὴν Ῥίθυμναν ὡς κόμην — «ἔστι δὲ αὕτη κόμη ὡς φασιν» —, εἰς τῆς ὁποίας πού τὰ παράλια — «πρὸς ταῖς ἠόσιν» — ἔζη ὁ «σοφὸς τὰ θαλάττια» ἄλιεύς μετὰ τῶν τέκνων του καὶ ὅστις, ὅτε τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο προσεβλήθησαν «ὑπὸ κυνὸς λυττώσης», ἐπέτυχε τὴν θεραπείαν αὐτῶν μὲ «τὰς τῶν ἱπποκάμπων γαστέρας».

Δὲν γνωρίζομεν ἂν θὰ πρέπη τώρα νὰ ἀφήσῃ τις ἀπαρατήρητον τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Αἴλιανοῦ διὰ τὸν γέροντα ἄλιέα ἀπὸ τὰ Ῥεθιμνιώτικα — ὡς λέγομεν σήμερον — ὡς «ἀγχίνουν καὶ σοφὸν τὰ θαλάττια», ἐν τῇ ἀντιθέσει τούτου πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν ἐκεῖνον τοῦ Ῥειθυμνιάτου «ὡς κέφρου», ἐκ μέρους τοῦ Λυκόφρονος. Ἀλλὰ πάντως πιστεύομεν ὅτι δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας διὰ τὸν τόπον τὸ ὅτι ἐκ τῶν τόσων εἰδῶν τῶν ἱπποκάμπων — μὲ τὴν «γαστέρα» τῶν ὁποίων, κατὰ τὸν Αἴλιανόν, παρεσκευάζον φάρμακον ὀδηγοῦν εἰς τὴν παραφροσύνην ἢ τὸν θάνατον¹ — κατώρθωσεν εἰς ἄλιεύς, τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, νὰ διαχωρῆσιν ἐν εἶδος «εἰς σωτηρίαν ἐπιτήδειον» καὶ νὰ παρασκευάσῃ φάρμακον πρὸς θεραπείαν τῆς λύσσης! Ἡ ἀνακάλυψις αὕτη τοῦ ἀπλοῖκου θαλασσινοῦ δεικνύει

¹ «... ἐὰν δὲ εἰς τὴν κάτω γαστέρα διωλίσθῃ (τὸ φάρμακον), ἀποθνήσκων τὸν ἐαλωκότα... εἰ δὲ ζήθῃν, ὑπολισθαίνειν καὶ παράνοϊαν.» (Nat. Animal. XIV, 15 κ. ἐξ.).

ὅτι οἱ ἄνθρωποι « Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς » ὅσον καὶ ἂν ὁ τόπος αὐτῶν εἶχεν ἐκπέσει τότε εἰς κώμην, εἶχον ὁμως ἱκανὸν νοῦν καὶ ὄρεξιν διὰ τὴν ἔρευναν καὶ τὴν γνῶσιν. Καὶ χωρὶς νὰ διακινδυνεύσῃ τις νὰ θεωρηθῇ ὑπερβολικός, οὔτε ὅτι θηρεῦει ἐξεζητημένα προηγούμενα, θὰ ἠδύνατο νὰ σκεφθῇ ὅτι τὸ πνεῦμα, ὅπερ συναντῶμεν ἀργότερον εἰς τοὺς Ῥεθυμνίους¹ καὶ τὸ ὁποῖον θέλει ἐλεύθερον νὰ δουλεύῃ εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἐμπειρίας του, χωρὶς νὰ θεωρῇ καὶ ὡς ὑποδούλωσιν τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν συλλογικὴν παράδοσιν καὶ πίστιν, τὸ συναντῶμεν πολλοὺς αἰῶνας πρὶν εἰς τὸν γέροντα Ἀλία τοῦ Αἰλιανοῦ. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ συγγραφέως. Διότι τοὺς παρακινουῦντας τὸν ἄνθρωπον νὰ ὀδηγήσῃ τὰ τέκνα του « ἐς τῆς Ῥοκκαίας, οὔτω καλουμένης, Ἀρτέμιδος (ναὸν) » καὶ νὰ ζητήσῃ « ἴασιν παρὰ τῆς Θεοῦ », αὐτὸς « ἐπαινεῖ μὲν » αὐτοὺς ἀφ' ἑνός, — ἐπαινεῖ δηλ. τὴν συλλογικὴν παράδοσιν καὶ πίστιν — ἐνῶ, ἀφ' ἑτέρου, « τοὺς συμβουλεύσαντας εἶα » καὶ μὲ « τῶν ἱπποκάμπων γαστέρας » — ἦτοι μὲ τὸ προῖον τῆς ἐλευθέρως, προσωπικῆς του ἐρεῦνης — κατώρθωσε τελικῶς καὶ « τοὺς παῖδας ἰάσατο »².

¹ Ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας καὶ ἐντεῦθεν μέχρι σήμερον.

² Εἶναι ἑλλιπής, ξηρὰ καὶ παγερὰ ἢ ἐκθεσις μιᾶς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ὅταν, πρὸς χάριν τῆς λεγομένης ἐπιστημονικῆς ἀκριβολογίας καὶ αὐστηρᾶς ἀντικειμενικότητος, παρασιωπᾶ τις ὠρισμένα ἐξαγόμενα ἀμέσου ὠφελείας καὶ περιορίζεται εἰς τὴν ψυχρὰν μαθηματικὴν παράθεσιν τῶν δεδομένων τῆς ἐρεῦνης. Δύναται, νομίζομεν, καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκριβολογία νὰ τηρεῖται, χω-

Γράφοντες διὰ τὸν Αἴλιανὸν καὶ τὰς πληροφορίας του εἶναι ἐπιβεβλημένον νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ κριτική δὲν θεωρεῖ τοῦτον ἀξιόπιστον συγγραφέα. Τόσον ὁ Kalkmann ὅσον καὶ ὁ Wilamowitz καὶ ἄλλοι κατόπιν ὠμίλησαν διὰ τὰ παραδοξολογήματα, τὰς ὑπερβολάς, τὰς ἀντιφάσεις, καὶ ἐνὶ λόγῳ τὸ « ἀπίστευτον », τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει πολλὰς διηγήσεις τοῦ συγγραφέως¹. Ὡς

οἱ νὰ παραλείπωνται ἀπὸ τὰ κείμενα καὶ μερικά ἄλλα πράγματα — τὰ ὀρίζοντα τὸ « δέον » αὐτῶν —, ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ ὁποῖα θὰ ὠμίλουν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναγνώστου πολὺ καλλίτερον καὶ θὰ τὸν ἱκανοποιούν πολὺ περισσότερον παρ' ὅσον ἡ πληροφοριακὴ ἱκανοποίησις καὶ ὁ πλουτισμὸς τοῦ γνωστικοῦ. Νομίζομεν, εἶναι ἀντιεπισημονικὸν ὅταν, διὰ νὰ μὴ θεωρηθῶμεν, τάχα, ὑποκειμενικοὶ καὶ ὅτι ἐπιδιώκομεν ὠρισμένους σκοποὺς, — ἠθικοὺς, κοινωνικοὺς κλπ., εἰς τοὺς ὁποίους, δῆθεν, δὲν δύναται νὰ ὑπηρετῇ ἡ καθαρὰ ἐπιστήμη — παραλείπομεν νὰ ὀμιλήσωμεν δι' ὅσα στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων δυνάμεθα νὰ διαγνώσωμεν εἰς ἕνα κείμενον καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀνακοίνωσις ἢ ἡ συσχέτισις πρὸς σημερινὰ δεδομένα θὰ ἀπετέλει εὐεργετικὸν προηγούμενον καὶ κίνητρον σοβαρῶν σκέψεων διὰ τοὺς μεταγενεστέρους. Ἐξονυχίζομεν συνήθως τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ παραλείπομεν τὰ ἠθικά. Τοὺς ἀμέσως ζωογόνους παράγοντας. Ἄλλὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν, ποῖος θὰ τὴν κάμη; Εἰς ποῖον τὴν ἀναθέτομεν; Ὁ Goethe εἶχε πολὺ δίκαιον ὅταν ἔγραφε: « Μοῦ εἶναι μισητὰ ὅλα ὅσα ἀπλῶς μὲ διδάσκουν, χωρὶς νὰ πολλαπλασιάζουν τὴν δρᾶσιν μου καὶ νὰ μὲ ζωογονοῦν ἀμέσως ».

¹ Τοῦτο τὸ ἀντιλαμβάνεται πᾶς τις ὅταν ἀναγινώσκει εἰς τὸν Αἴλιανὸν π. χ. ὅτι καὶ ἄρρη λαγῶς τίκτει, πράγμα θεωρούμενον βέβαιον παρὰ τοῦ συγγραφέως, διότι, ἀπλουστάτα, τὸ ἤκουσε « παρὰ θηρατοῦ ἀνδρὸς καὶ τὰ ἔτερα ἀγαθοῦ, οἷον μὴ ἂν ψεύσασθαι ». (Nat. Animal. XIII, 12). Ἀκόμη τὸ βλέπει κανεὶς,

ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Kalkmann, σχολιάζων τὸν Πausa-
νίαν¹, ὁ Αἴλιανὸς ἀκολουθεῖ τὸ λογοτεχνικὸν εἶδος τὸ
φανέν κατά τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους καὶ λεγόμενον
« ταξιδιωτικὸν μυθιστόρημα » (Reiseroman-
tik), καθ' ὃ οἱ γράφοντες, ὁμοῦ μὲ τὴν ἀληθῆ διήγησιν,
ἔξιστοροῦν καὶ πράγματα παράδοξα, ἀπίθανα, ἵνα δὲ
γίνουιν διὰ ταῦτα πιστευτοί, ἰσχυρίζονται σοφιστικῶς,
ὅτι οἱ ἴδιοι τὰ εἶδον καὶ τὰ ἔζησαν ἢ τὰ ἤκουσαν παρ'
ἀξιόπιστων μαρτύρων. Ἄλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶ-
γμα καὶ ἂν, κατόπιν τῶν λεχθέντων, εἴμεθα ὑποχρεω-
μένοι νὰ δεχθῶμεν καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ διηγήσει τοῦ
ἀλιέως μὲ τοὺς ἵπποκάμπους πολλὰς ὑπερβολὰς καὶ ἂν, ἔτι
τολμηρότερον, θελήσωμεν νὰ τὴν χαρακτηρίσωμεν ὅλην
μυθιστορηματικὴν², πάλιν παραμένουν στοιχεῖα τινά,

ὅταν ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει, ὅτι εἶδε σαῦρον (σαῦρον) μὲ
ἔξωρυγμένους τοὺς ὀφθαλμούς, ἦν ἐθεράπευσεν εἰς θαυματοποιός,
πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαιῶνει λέγων : « αὐτὸς ἔγνων » καὶ « ἔγω-
γε εἶδον τὸν σαῦρον ἐμβλέποντα » (Nat. Animal. V, 47). Ἐπί-
σης αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἀντίφασίς του ὅταν πληροφοροῦμεθα ἀφ'
ἐνὸς ὅτι οὐδέποτε ἀπεμακρύνθη τῆς Ἱταλίας, δὲν ἐταξίδευσεν διὰ
πλοίου κλπ., καὶ ἀφ' ἐτέρου ὅτι ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. . . εἶδε βοῦν ἔχον-
τα πέντε πόδας ! (ἔνθ' ἂν., XI, 40). Ἄν καὶ ἠθέλησάν τινες νὰ
εὔρουν συμβιβασμοὺς εἰς αὐτὰ τὰ παράδοξα — εἶπον λ. χ. ὅτι τὴν
διήγησιν περὶ τοῦ βοῦς τὴν ἔγραψε μεταγενεστέρως, ἔχων δηλ.
ἐν τῷ μεταξύ μεταβῆ εἰς Ἀλεξάνδρειαν, κ.τ.τ., — ὅμως αἱ ὑπερ-
βολαὶ καὶ αἱ ἀντιφάσεις εἶναι ὀλοφάνεροι καὶ ἀδικοιολόγητοι.

¹ A. Kalkmann, Pausanias der Periget, Untersuchungen über seine Schrifstellerei und seine Quellen, 1886.

² Τοῦτο θὰ ἦτο ὑπερβολὴ ἀδικοιολόγητος καὶ εἰς τὴν πλέον
δύστροπον κριτικὴν.

τὰ ὅποια, ὅσον καὶ ἂν εἴμεθα ἐν τῇ κρίσει αὐστηροί, δὲν δυνάμεθα νὰ περικόψωμεν. Ὁ ἀληθὴς πυρὴν ὑπάρχει εἰς τὴν διήγησιν, ἀδιάφορον ἐὰν πρέπη νὰ τὸν διαχωρίσωμεν ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα φλοιόν. Ὅπως δῆποτε ἡ ὑπαρξὶς τῆς Ῥιθύμνης ὡς κώμης—« ἔστι δὲ αὕτη κώμη ὡς φασιν »—, ἡ ὑπαρξὶς ναοῦ ἢ ἱεροῦ τινος τῆς λεγομένης Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος, παρὰ τὴν πόλιν, καὶ φήμη τις διὰ Ῥιθυμνίους « σοφοὺς τὰ θαλάττια » πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὁ ἀληθὴς πυρὴν τῆς ἱστορίας. Καὶ ὄντως. Ὅτι ἡ Ῥίθυμνα εἶχεν ἐκπέσει εἰς κώμην τὸν Γ' αἰῶνα, καθὼς εἶχον ἐκπέσει καὶ ἄλλαι πόλεις, — ἄλλαι εἶχον ἐντελῶς ἐκλείπει καὶ δὲν μαρτυροῦνται πλέον — εἶναι βεβαίως πολὺ ὀρθόν¹. Ὅτι ὑπῆρχεν ἐν τῇ πόλει ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος εἶναι πολὺ φυσικόν, ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν ὅτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐλατρεύετο εἰς τὴν Κρήτην (ἐνθυμηθῶμεν τὴν Δίκτυναν², τὴν Βριτόμαρτιν³ κλπ., προσέτι τὰ νομίσματα τῆς ἐγγὺς πόλεως Ἐλευθέρης) καὶ μάλιστα εἰς τὰς παραλίους πόλεις αὐτῆς⁴, ὡς ἦτο ἡ Ῥίθυμνα. Ἄλλως τε, ἀφοῦ ἔχομεν

¹ Θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν ἐξ ὅσων θὰ εἴπωμεν ἐν συνεχείᾳ.

² Ὁ Σκύλαξ (Περίπλους, ἐνθ' ἀν., κεφ. 47, σελ. 43) ἀναφέρει: « Δίκτυναῖον Ἀρτέμιδος ἱερὸν πρὸς βορρᾶν ἄνεμον (τῆς Κρήτης) ».

³ « Δίκτυνα καὶ Βριτόμαρτις, ἢ Ἀρτεμις » κατὰ τὰ παραδόμενα. Βλ. καὶ Β. Ψιλάκη, ἐνθ' ἀν., τόμ. 1, σελ. 368 κ. ἐξ. « Δίκτυνα, ... Βριτόμαρτις, ἐπίθετα πάντα περιστατικά καὶ τοπικά μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεότητος, τῆς Ἀρτέμιδος... » (σελ. 369, σημ.) Πρὸς βλ. καὶ Hæck, Kreta, II, σελ. 165 κ. ἐξ.

⁴ Ψιλάκης, ἐνθ' ἀν., σελ. 369: « ἡ Ἀρτεμις, ἔχουσα τὴν

βεβαιωμένην τὴν λατρείαν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκ τῶν νομισμάτων τῆς πόλεως, πρέπει νὰ δεχθῶμεν βεβαίαν ἐν αὐτῇ καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος. Διότι συμβαδίζει πάντοτε ἡ λατρεία τοῦ ἀδελφικοῦ ζεύγους. Ἀκόμη ὅτι ὑπῆρχον Ῥιθύμιοι ἔμπειροι εἰς τὰ τῆς θαλάσσης οὐδόλως ἀποκλείεται, διότι, ἄλλως, δὲν δικαιολογεῖται ἡ φήμη ἢ φθάσασα μέχρι τοῦ συγγραφέως¹. Ἐὰν τοῦτο δὲν ἦτο ἀληθές, δὲν θὰ εἶχεν ἄρα γε οὗτος νὰ ἀναφέρῃ μίαν ἄλλην παράλιον πόλιν τῆς Κρήτης μεγαλειτέραν καὶ σημαντικωτέραν; Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἐγένετο λόγος διὰ τὴν Ῥίθυμναν.

Πρέπει, νομίζομεν, νὰ ἀναφέρωμεν τώρα καὶ τὴν διόρθωσιν τῆς κριτικῆς (emendatio) εἰς τὸ χωρίον τοῦ Αἰλιανοῦ, τὸ μαρτυροῦν τὴν Ῥίθυμναν: «οἱ μὲν οὖν ἔκειντο Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς πρὸς ταῖς ἡόσιν». Διότι παλαιότερον ἀνεγίνωσκον τὸ χωρίον μὲ τὴν ἐσφαλμένην γραφὴν «Μηθύμνης τῆς Κρητικῆς...», ἀντὶ τῆς σημερινῆς «Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς...». Οὕτως εἶχεν ἀναγνώσει τοῦτο ὁ Pashley² καὶ προηγουμένως ὁ Poccocke³, ὁπότε φυσικὰ καὶ ὠμί-

διατριβὴν τὸ πλεῖστον ἐν ταῖς ἀκταῖς...» «Ἡ Ἀρτεμις λατρεύεται διαπερῶς καὶ δὴ ἐν πόλεσι παράλιας.»

¹ Ἄν εἰς τῶν ἄλλων ὁμοίων πολλῶν Ῥεθυμνίων ἦτο ὁ «κέπφος» τοῦ Λυκόφρονος, τότε διατὶ νὰ μὴ εἶναι καὶ εἰς ἐκ τῶν ἄλλων ὁμοίων πολλῶν Ῥεθυμνίων ὁ «ἀγγίνους καὶ σοφὸς τὰ θαλάττια» ἄλιεὺς τοῦ Αἰλιανοῦ;

² Travels in Crete, Cambridge 1832, τόμ. II, σελ. 40.

³ A Description of the East, London 1743-1745, τόμ. II, σελ. 86.

λησαν διὰ « κώμην Μήθυμναν » ἐγγὺς τῶν παραλίων, συνέδεσαν μετ' αὐτῆς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀλιέως καὶ πλησίον αὐτῆς ἐτοποθέτησαν καὶ τὸ ἱερόν τῆς Ῥοκκαίας Ἄρτεμιδος. Συμφώνως πρὸς αὐτοὺς ἡ « κώμη Μήθυμνα ἢ Κρητικὴ » τοῦ Αἰλιανοῦ ἦτο τάχα ἢ ἀρχαία πόλις Μήθυμνα¹, ἣν ἠθέλησαν ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Κισάμου², — παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Νοπήγια — ἐκεῖ ἔνθα ἐκβάλλει ὁ ποταμὸς Κολένης. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖ πλησίον εὐρίσκεται τὸ σύγχρονον χωρίον Ῥόκκα, ἐνόμισεν ὕστερον ὁ Pashley καὶ ἀργότερον ὁ ἀντιγράψας αὐτὸν Spratt³, ὅτι ἐν αὐτῷ θὰ ὑπῆρχε καὶ μία τάχα ἀρχαία πόλις Ῥόκκα, εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς εἰκός, θὰ ἐλατρεύετο ἡ Ἄρτεμις μὲ τὸ ἐπίθετον Ῥοκκαία καὶ εἰς τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας θὰ ἦτο ἀφιερωμένον καὶ τὸ παράλιον ἱερόν τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Αἰλιανοῦ⁴. Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξὺ, πόλις Μήθυμνα δὲν μαρτυρεῖται καμμία ἐν Κρήτῃ. Νομίσματα τοιαύτης πόλεως δὲν ὑπάρχουν, οὔτε εἰς κατάλογον ἢ συνθήκην τῶν Κρητικῶν πόλεων ἀναφέρεται αὕτη καὶ γενικῶς οὐδαμοῦ γίνεται λόγος περὶ αὐτῆς. Τὸ σημερινὸν πάλιν χωρίον Ῥόκκα οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὴν δῆθεν ὁμώνυμον ἀρχαίαν πόλιν, διότι εἶναι Βενετικῆς καταγωγῆς⁵. Ἐξ ἄλλου, καὶ ἀλλαγῶ τῆς

¹ Pashley, τόμ. II, σελ. 40: « I think there is no doubt of this being the site of Methymna ».

² Πρὸβλ. καὶ Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ... σελ. 89.

³ Travels and researches in Crete, II, 70, ἀλλὰ καὶ παρὰ Σταυράκη, ἔνθ' ἄν., σελ. 89.

⁴ Nat. Animal. XIV, 20 καὶ χαρακτηριστικῶς εἰς τὸ XII, 22.

⁵ Πρὸβλ. Pauly - Wissowa, λέξιν Ῥόκκα ἐν σελ. 1008 :

Κρήτης συναντῶμεν τὸ ὄνομα Ῥόκκα, ὅπως εἰς λόφον τοῦ χωρίου Δαφνὲς εἰς Κανλὶ Καστέλλι, καὶ ἀκόμη εἰς τὴν Σητεῖαν, μετὰ τινος παραλλαγῆς: Ῥοκκάκας¹ (Ῥουκκάκα). Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν μορφήν τοῦ ἐδάφους τῶν τόπων τῆς Κρήτης, οἵτινες φέρουν τὰ ὀνόματα ταῦτα, θὰ βεβαιωθῶμεν εὐθὺς περὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ἰταλικὴν λέξιν *rocca* (ἣτις σημαίνει βράχος) καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τῆς προελεύσεως τῶν τοπωνυμίων. Ἐνθυμούμεθα ἀμέσως καὶ τὴν πόλιν τῆς Ἰταλίας *Rocca di Para*, τὴν ἐκτισμένην εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Μόντε Κάβο καὶ λεγομένην οὕτως, ἀκριβῶς ἕνεκα τῆς βραχώδους τοποθεσίας εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται. Προσθετέον ἀκόμη ὅτι Ῥόκκα, ὡς ἀρχαία πόλις, δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν πηγῶν καμμία ἐν Κρήτῃ, καθὼς ἀκριβῶς οὔτε καὶ Μήθυμνα. Διὰ τοὺς λόγους τούτους οἱ πλείστοι ἐρευνῆται — ἐν οἷς καὶ οἱ Hercher καὶ Bursian² — ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξιν καὶ τῶν δύο αὐτῶν πόλεων.

Κατόπιν τούτων ἡ γραφὴ «Μηθύμνης τῆς Κρητικῆς» θεωρεῖται ὑφ' ὄλων ἐσφαλμένη, διὰ τοῦτο καὶ ὁ Hercher διώρθωσε: «Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς», πρᾶγμα ὅπερ ἐδέχθησαν ἀνεπιφυλάκτως οἱ κριτικοί³.

«Das jetzige Dorf Rocca ist venezianischen Ursprungs».

¹ Βλ. *Σταυράκη*, ἐνθ' ἄν., σελ. 99.

² Βλ. καὶ λέξιν Ῥόκκα, ἐν *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.*, τόμ. ΚΑ', σελ. 211, ἐνθα συνοψίζει ὁ Ἐρ. Μοάτσος.

³ *Bursian, Müller, Mariani, Guarducci* κλπ. Ὁ *Bursian*, ἐν *Geographie v. Griechenland*, II, σελ. 552 σημειώνει: «Hercher hat für Μηθύμνης jedenfalls richtig Ῥι-

Τοιουτοτρόπως ἔχομεν ἀποκατεστημένον τὸ σχετικὸν κείμενον τοῦ Αἰλιανοῦ μὲ τὴν γνωστὴν ἐκ τῶν πηγῶν Ῥίθυμναν καί, μὲ τὴν ἀποκατάστασίν του, μίαν ἔτι μαρτυρίαν διὰ τὴν ὑπαρξίν τῆς πόλεως κατὰ τὸν Γ' μ. Χ. αἰῶνα. Διὰ τῆς διορθώσεως τοῦ Hercher ὁ Αἰλιανὸς ἐγένετο πλέον σπουδαία καὶ ἐπίσημος πηγὴ τῆς ἀρχαιότητος τῆς Ῥιθύμνης, ὅπως βλέπει τις ἐκ τῆς ἡμετέρας καὶ ξένης βιβλιογραφίας¹.

Ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ συγγραφέως δύναται, νομίζομεν, νὰ ἐξαχθῇ ὅτι κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὑπῆρχεν, ὡς ἐλέχθη, ἐν Ῥιθύμνῃ ναὸς τῆς λεγομένης Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος. Καὶ ἀφοῦ ἀποκλείομεν τὴν ὑπαρξίν πόλεως Ῥόκκας ἐν Κρήτῃ, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ὄφειλε τὸ ἐπίθετον Ῥοκκαία ἢ Θεά, τότε θὰ ὑπῆρχε μία τις τοποθεσία, μικρὰ ἢ μεγάλη, ἣτις θὰ ἦτο τὸ κέντρον τῆς λατρείας τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ἀπόλλωνος. Πάντως, ὁπόθεν δῆποτε καὶ ἂν εἶχε τὸ ὄνομα, εἰς Ῥίθυμναν ὑπῆρχεν ἱερὸν τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος², ὅπως πολὺ

θύμνης geschrieben». Πρβλ. καὶ *C. Müller*, Πτολεμαίου Γ. Ὑφήγ., τόμ. I, σελ. 567, ὅπου πάλιν σημειοῦται χαρακτηριστικῶς: «*Hercherus scripsit Ῥιθύμνης, confidentius*». Βλ. καὶ *L. Mariani*, *Antichità Cretesi*, σελ. 63.

¹ Πρβλ. καὶ τὴν προηγουμένην σημ. Ὡστόσο καὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων (Σταυράκης, Σβορώνος, Ξανθοῦδίδης κ. ἄ.) οὐδείς διεφώνησε.

² Ὁ *Bursian*, ἐνθ' ἂν., σελ. 552, γράφων διὰ τὴν διορθώσιν τοῦ Hercher προσθέτει: «... nach welcher Emendation das Heiligthum der Artemis Rhokkää ... nach Rhithymna zu setzen ist». Καὶ παρὰ *Pauly-Wiss.*, Ῥόκκα, σελ. 1008 σημειοῦται τό: «*Tempel der Artemis Rhokkää in Rhithymna*».

πιθανόν και εἰς ἄλλα μέρη τῆς Νήσου. Ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης, ὡς και τῆς ὀρθότητος τῆς διορθώσεως εἰς τὸ χωρίον τοῦ Αἰλιανοῦ, εἶναι τὸ δεδομένον ὅτι ἐν Ῥιθύμνῃ ἔχομεν βεβαίαν τὴν λατρείαν τοῦ Ἀπόλλωνος (νομίσματα), ἣτις, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, συμβαδίζει πάντοτε μὲ τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος. Ἀλλ' ἰδιαίτερος βεβαιωτικὸν τῆς ἐν Ῥιθύμνῃ ὑπάρξεως ναοῦ τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος εἶναι πάλιν ἄλλο χωρίον τοῦ Αἰλιανοῦ, ἐξ οὗ πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ θέσις τοῦ ναοῦ τούτου ἦτο ἐγγὺς τόπου τινὸς ἐν Κρήτῃ εἰς τὸν ὁποῖον ὑπῆρχεν ἐπιδημία λύσσης και ὅτι « ἐκ τῆς ἄκρας » τοῦ τόπου τούτου ἐρρίπτοντο οἱ λυσσῶντες κύνες εἰς τὴν θάλασσαν¹. Ἀλλὰ τόπον ἐν Κρήτῃ, πλησίον τοῦ ὁποῖου μνημονεύεται λύσσα, οὐδένα ἄλλον γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Αἰλιανοῦ, εἰμὴ μόνον τὴν Ῥίθυμναν, ὡς εἶδομεν ἐν τῷ κειμένῳ. Ἐπομένως ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ὁ ναὸς τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος. Ἐφ' ὅσον δηλ., κατὰ τὸ τελευταῖον χωρίον, « οἱ κύνες λυττῶσιν ἰσχυρῶς » εἰς τὸν τόπον πλησίον τοῦ ναοῦ, τόπος δὲ τοιοῦτος ἀναφέρεται ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Αἰλιανοῦ, ὡς εἶδομεν, ἡ Ῥίθυμνα, ἔπεται ὅτι ὁ ναὸς πρέπει νὰ ἦτο περὶ τὴν πόλιν ταύτην ἢ ἐν αὐτῇ τῇ πόλει. Ὑπὲρ τοῦ τελευταίου συνηγορεῖ τὸ γεγονός ὅτι και ἡ « ἄκρα » (κορυφή, ἀκρόπολις), ἦν μνημονεύει τὸ χωρίον, δὲν φαί-

¹ « Ἐν δὲ Κρήτῃ Ῥοκκαίας, οὕτως Ἀρτέμιδος καλεῖται νεώς, ἐνταῦθα οἱ κύνες λυττῶσιν ἰσχυρῶς. ἐς ταύτην οὖν ὅταν τὴν νόσον ἐμπέσωσιν εἴτα μέντοι ἑαυτοὺς ἐκ τῆς ἄκρας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ὠθοῦσιν εἰς τὴν θάλατταν. » (Nat. Animal. XII, 22).

νεται νὰ εἶναι μία τις οἷα δῆποτε τῆς ἀκτῆς, ἀλλ' ἄκρα ὠρισμένη (« ἐκ τῆς ἄκρας »), ἄκρα χαρακτηριστικὴ τοῦ τόπου ἔνθα ὁ ναός, τοιαύτη δὲ εἶναι ἡ βραχώδης ὑψηλὴ βορειοτάτη θέσις τῆς Ῥεθύμνης, ἢ λεγομένη σήμερον ἀκρόπολις (ἴδε κατωτέρω). Ὡστε ἐπὶ τῆς ἄκρας τῆς πόλεως Ῥιθύμνης πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ὁ ναός. Ἐπὶ πλέον, ἐκ τούτου, ὅτι ἐν τῇ διηγῆσει γίνεται λόγος περὶ μεταβάσεως τῶν δηχθέντων ὑπὸ τῆς κυνὸς νεανιῶν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος, ὑπονοεῖται ὅτι ἀπὸ τὸν τόπον τῆς δῆξεως δὲν ἦτο μακρὰν ὁ ναός, διότι ἄλλως δὲν θὰ εἶχον χρόνον νὰ μεταβοῦν οἱ ἀσθενεῖς, ἐκδηλουμένης ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἐπικινδύνου καθισταμένης τῆς νόσου. Διότι, ὡς νοεῖται οἴκοθεν, ἡ μετάβασις ἦτο ἀναγκαία ἅμα τῇ δῆξει, πρὸς πρόληψιν ἐκδηλώσεως, καὶ οὐχὶ μετὰ τὴν ἐκδήλωσιν. Ἀλλὰ τοῦτο πάλιν βεβαιώνει τὸ τελευταῖον χωρίον, ἐξ οὗ γίνεται δῆλον ὅτι ὁ ναός ἦτο ἐγγὺς τοῦ τόπου ἔνθα « οἱ κύνες λυττῶσιν ». Ἀλλὰ μόνον ἡ Ῥίθυμνα εἶχε τὸ πλεονέκτημα τοῦτο.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δὲν χωρεῖ, νομίζομεν, ἀμφιβολία, ὅτι ἐν Ῥιθύμνῃ ὑπῆρχε λατρευτικὸν κέντρον τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος (πιθανῶς δὲ καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν λατρευτικὸν κέντρον), εἰς τὸ ὁποῖον κατέφευγον οἱ λυσσόδηκτοι. Ἦτο δηλ. ἡ Ῥοκκαία Ἀρτεμις προστάτις τῶν λυσσοδήκτων!

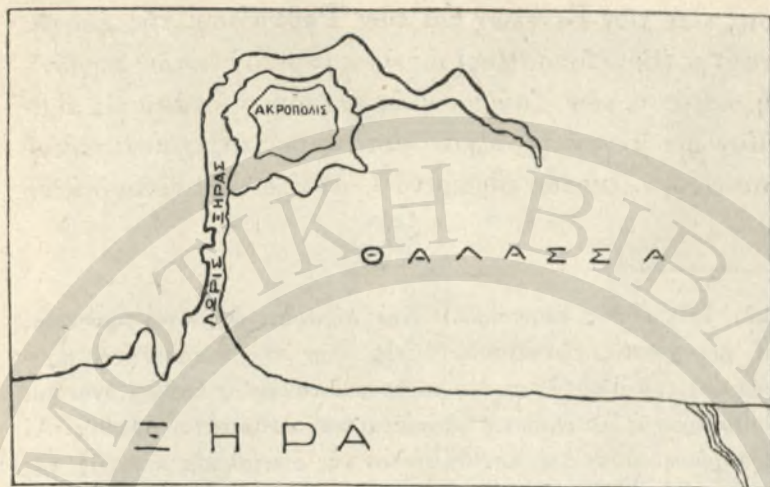
Ἐκ τοῦ τελευταίου χωρίου τοῦ Αἰλιανοῦ συμπεραίνομεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι ὁ ναός τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος, ἦτο εἰς τὸ βορειότερον καὶ ὑψηλότερον μέρος τῆς πόλεως, ἀσφαλῶς διὰ νὰ παρέχῃ εὐρυτέραν θέαν. Καὶ τοιοῦτο μέρος ἦτο καὶ εἶναι ἡ ἄκρα αὐτῆς, ἢ

γνωστή ἐν Ῥεθύμῳ « ἀκρόπολις », ἡ λεγομένη Φορτέτζα, ἐκ τοῦ φρουρίου (Fortezza) εἰς τὸ ὁποῖον διεμορφώθη αὕτη ἐπὶ Βενετοκρατίας. Καθὼς ἔχει κτισθῆ ἢ σύγχρονος ἡμῶν πόλις ἐπὶ τῆς ταπεινῆς λωρίδος γῆς, ἣτις, ὡς ἐλέχθη, ὡς πεπλατυσμένη γλῶσσα ξηραῶς, προβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν, ἡ ἀκρόπολις, ἐνσωματωμένη μετ' αὐτῆς, κατέχει τὸ βορειότερον ἄκρον τῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ὡς ὄγκηρὸς βράχος ὑψοῦται σχεδὸν ἀποτόμως ὑπεράνω τῆς πόλεως. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀρχαία πόλις, ἣτις θὰ ἔκειτο οὐχὶ πέραν τῆς σημερινῆς, — ὡς θὰ διαλάβομεν κατωτέρω — θὰ εἶχε κατ' ἔναντι τὸν μεγάλον βράχον, ὅστις, ἀπὸ τὴν χαμηλὴν τῆς πόλεως γῆν ὑψούμενος μεγαλοπρεπῆς καὶ ἐπιβλητικὸς εἰς τὴν θάλασσαν, θὰ ἦτο ἰδιαιτέρας σημασίας διὰ τοὺς Ῥιθυμνίους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης¹. Διὰ τοῦτο ἄριστα δικαιολογεῖται ὁ παράλιος

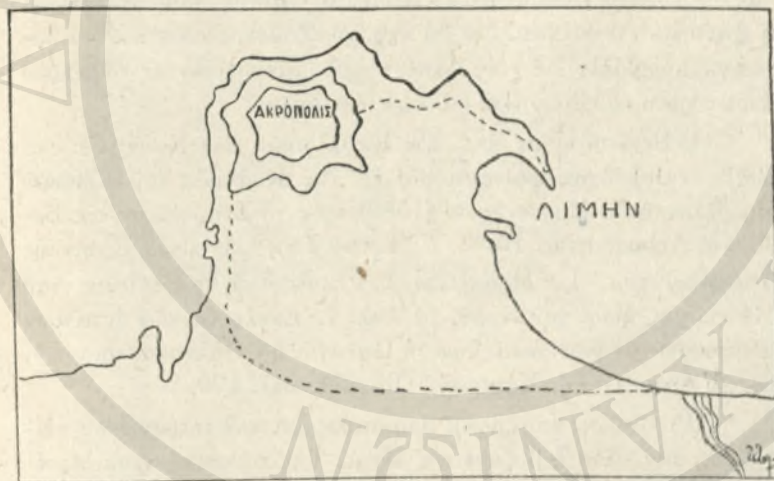
¹ Ἐχομεν τὴν γνώμην, ὅτι κατὰ τοὺς παναρχαίους χρόνους δὲν θὰ ὑπῆρχε τὸ σημερινὸν μικρὸν ἀκρωτήριο ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται ἡ πόλις. Θὰ ἦτο μόνον ὁ λοφώδης βράχος τῆς ἀκροπόλεως-Φορτέτζας ἔναντι τῆς βορείου ἀκτῆς, ὡς τι νησίδιον, τὸ ὁποῖον θὰ ἀπῆλλασσεν ἴσως τοῦ τοιούτου χαρακτηρισμοῦ μία στενὴ λωρὶς γῆς ἐκ τοῦ ἰδίου πετρώματος, ἣτις θὰ ἦγωνε τὸν βράχον μετὰ τὴν ἀπέναντι ξηράν. Μὲ ἄλλας λέξεις, μόνην σύνδεσιν μετὰ τὴν ξηράν θὰ εἶχεν ὁ βράχος τῆς ἀκροπόλεως ἓνα διάδρομον, ὅστις θὰ ἦγωνε τὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ μετὰ τὴν ἀπέναντι βόρειον παραλίαν — ἦτοι τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς σημερινῆς πόλεως — ἐν τῇ εὐθείᾳ Φορτέτζας (πρὸς Ἅγιον Σπυρίδωνα), Νομαρχίας, Πετροκοπείου (βλ. σχεδίασμα 1, σελ. 81). Κατόπιν ὅμως, μετὰ τὴν πάροδον τῶν χρόνων, ἐκ τῶν ἀπέναντι ὄρέων καὶ τῶν χαραδρῶν, — αἱ ὁποῖαι, μετὰ κατεύθυνσιν πρὸς τὴν θάλασσαν, ὑπάρχουν ὀπισθεν ἀκριβῶς τῆς πόλεως — θὰ διωλίσθησε διὰ τῶν βροχῶν

ναὸς ἐπάνω εἰς αὐτὴν τὴν ἀκρόπολιν, διότι ἡ ἐξέχουσα θέσις αὐτοῦ θὰ καθίστα τοῦτον πλήρως ὄρατὸν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Καὶ ἐπειδὴ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους συναντῶμεν, ἐν συνεχείᾳ, ἐκεῖ ἐπάνω ναοὺς, εἴτε τῶν Βυζαντινῶν, ὅπως τὸ θέλει ἡ παραδό-

ἄφθονον ὑλικὸν γῆς, τοῦ ὁποίου μέρος θὰ ἦνωσεν, ὡς πρόσχωσις, τὴν ξηρὰν μετὰ τοῦ βράχου. Ἄλλὰ καὶ ἄνευ τῶν παραγόντων τούτων ἡ ἔνωσις ἦτο δυνατὴ μόνον διὰ τῆς προσχώσεως ἢν διὰ τῶν αἰώνων ἐδημιούργει ἡ θάλασσα, ἐξ ἀνατολῶν τῆς πόλεως. Ὅλα τὰ προϊόντα προσχώσεως, τὰ κομιζόμενα ὑπὸ τῆς θαλάσσης τοῦ τμήματος τούτου, ἐπλήρωσαν, νομίζομεν, διὰ μέσου τῶν χρόνων, τὸν κενὸν χῶρον μετὰ βράχου ἀκροπόλεως (ὁ βράχος θὰ εἶχεν ἀνατολικῶς καὶ μίαν χαμηλὴν ἀνάπτυξιν, ἣτις θὰ ἤρχιζεν ἀμέσως κάτωθεν αὐτοῦ μὲ κατεύθυνσιν τὸν σημερινὸν λιμένα), διαδρόμου καὶ ξηρᾶς, ἀποτελέσαντα οὕτω τὸ μικρὸν ἀκρωτήριον τῆς Ῥιθύμνης (βλ. σχεδ. 2, σελ. 81). Εἷς μικρὸς ὄρμος, ὅστις παρέμεινε κενός, — διότι δὲν εἶχεν ἀκόμη πληρωθῆ ἰλύος — ἐγένετο ἀργότερον ὁ λιμὴν τῆς πόλεως. Ἄλλὰ καὶ αὐτὸν θὰ ἐπλήρου ἡ πρόσχωσις καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε βεβαίως σήμερον, ἂν δὲν ἐνδιεφέροντο διὰ τὸν καθαρισμὸν του, κατὰ μικρὰ διαστήματα, παλαιότερον. Μάλιστα οἱ Βενετοί, οἱ ὁποιοὶ ἐφρόντισαν τὸν λιμένα ἐπειδὴ ἦτο δι' αὐτοὺς ἀπαραίτητος, κατεσκεύασαν καὶ ἀνοίγμα εἰς τὸν μικρὸν του βραχίονα, ἵνα οὕτω διευκολύνεται ὁ ἀναγκαῖος καθαρισμός. (Τὸ ἀνοίγμα τοῦτο — sborsador τὸ ἀναφέρει ὁ Καστροφύλακας, παρὰ *Ξηροῦ χάκη*, Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, σελ. 155 — ἐκλείσθη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Βλ. τὴν ὀνομασίαν τοῦ ἀνοίγματος καὶ εἰς τὸν πίνακα τοῦ *Basilicata*.) Ὁ *Z. Mocenigo* εἰς τὴν κατὰ τὸ 1589 ἀναφορὰν του (βλ. κατωτέρω) σημειώνει ὅτι « παλαιότερον ὑπῆρχεν εἰς τὴν πόλιν λιμὴν ἀρχετὰ εὐρύχωρος καὶ εὐχρηστος. Σὺν τῷ χρόνῳ ὁμοῦς κατεχώσθη, διότι δὲν ἐκαθαρίζετο ». (Ἴδε *Σ. Σπανάκη*,

1. Πιθανή άρχική μορφή της κατόπιν 'Ριθύμης.

2. 'Η διά τών προσχώσεων κλπ. διαμορφωθείσα γλώσσα Ξηράς (πλήρως κενού χώρου), ἐφ' ἧς ἐκτίσθη ἡ 'Ριθύμνα.

(Πρόχειρον σχέδιον)

σις, εἴτε τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Ῥεθυμνίων τῆς ἐποχῆς ταύτης (Βενετοκρατίας), ὡς εἶναι βέβαιον ἐκ τῶν πηγῶν¹, ἢ, κατόπιν, τῶν Τούρκων, ὡς βλέπομεν ἐκ τοῦ εἰς τζαμίον μὲ μέγαν τροῦλλον μετατραπέντος χριστιανικοῦ ναοῦ², ἢ πάλιν τῶν σημερινῶν κατοίκων, ὡς εἶναι ὁ ὑπέρ

σελ. 180, εὐθὺς κατωτέρω.) Καὶ σήμερον, ὡς εἶναι φυσικόν, αἱ προσχώσεις ἐξακολουθοῦν εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς προκυμαίας τοῦ Ῥεθύμνου, διὰ τοῦτο καὶ τακτικῶς καθαρίζεται διὰ βυθοκόρων ὁ λιμὴν, ὅστις πληροῦται καὶ καθίσταται ἀβαθής. Αἱ προσχώσεις ὅθεν ἀπὸ τὴν θάλασσαν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πόλεως, εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον καὶ μεμαρτυρημένον παλαιόθεν. Ὄταν τώρα εἰς τοὺς ἀναφερθέντας παράγοντας προστεθῆ καὶ τὸ δεδομένον ὅτι ἡ δυτικὴ Κρήτη ἀνυψοῦται, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἡ ἀνατολικὴ βυθίζεται, δὲν θὰ ἔχη, νομίζομεν, κανεὶς κανένα λόγον νὰ ἀμφιβάλλῃ διὰ τοὺς ὄρους τοὺς δημιουργήσαντας τὸ μικρὸν ἀκρωτήριον τὸ φέρον ἀπὸ αἰῶνων τὴν πόλιν.

¹ Οἱ Βενετοὶ εἶχον ἐκεῖ τὸν Καθεδρικόν των Ναὸν (Chiesa Cathedrale), ὅπως φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Ἰ. Μοτσενίγκου (1589) πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας. Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας, τόμ. I, Ἡράκλειον 1940, ἐνθα ἡ Relazione τοῦ Mocenigo. Περὶ τοῦ Ναοῦ, βλ. σελ. 7. Ἐκκλησία τῶν ἐντοπίων Ῥεθυμνίων μνημονεύεται ἐκεῖ ἡ Παναγία ἢ « Παληοκαστριανή ». Βλ. *Μπουνιαλῆ*, Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 199.

² Ὁ τροῦλλος, καθήμενος βαρύτατος ἐπὶ τοῦ τετραγώνου κτίσματος, πᾶν ἄλλο ἢ βυζαντινὸς εἶναι. Τὴν τουρκικὴν του προέλευσιν βεβαιοῖ ὁ παρατιθέμενος πίναξ τῆς πόλεως Ῥεθύμνης (βλ. πίν. IV) ἐκ τοῦ ἄτλαντος τοῦ Marco Boschini (ἔτους 1651, ἦτοι πέντε ἔτη μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τῆς Ῥεθύμνης),

Τὸ Ρέθυμιον καὶ ἡ ἀκρόπολις αὐτοῦ μετὰ τῶν κυριωτέρων κτηρίων,
κατὰ πλάνηα τοῦ Marco Boschini (1651).

τὴν πεντηκονταετίαν ἐν ὀνόματι τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τριχινᾶ τιμώμενος ναὸς, ἀπολύτως πιστεύομεν ὅτι τὰ ἱερὰ ταῦτα συνερίζουν, ἐν τῇ διαδοχῇ αὐτῶν, μίαν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν. Τὰς ρίζας τῆς παραδόσεως αὐτῆς θὰ πρόπη ἴσως νὰ ἀναζητήσωμεν ἐν τῇ πίστει τῶν Μινωικῶν ἢ τῶν Δωρικῶν χρόνων, ἐφ' ὅσον ἔχομεν δεδομένον τὸ ἱερὸν τοῦτο συναίσθημα, εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Αἰλιανοῦ¹, διὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος, ὃν δεχόμεθα ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ταύτης. Τὴν πεποιθήσιν εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐν λόγῳ ναοῦ, ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας αὐτῆς θέσεως τῆς Ῥιθύμνης, βλέπομεν καὶ

εἰς ὃν φαίνεται ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως - Φορτέτζας ὁ ναὸς (σημειούμενος : Domo), ἄνευ τρούλλου, καθὼς καὶ τὰ κυριώτερα κτήρια. (Βλ. ἄτλαντα, Il Regno tutto di Candia, Venezia 1651.) Ἐπίσης ὁ ἄνευ τρούλλου ναὸς φαίνεται εἰς τὸν πίνακα τοῦ Dapper (1703), τὸν ὁποῖον ὁμοίως παραθέτομεν (βλ. πίν. V). Ὁ Dapper εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸν Boschini, ὡς καθίσταται δῆλον ἐκ τῶν πινάκων.

¹ Λέγομεν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Αἰλιανοῦ, διότι δὲν ἔχομεν καμμίαν πληροφορίαν διὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ῥοκκαίας παλαιότερον. Βεβαίως ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἀπόδειξιν τῆς ἀνυπαρξίας ἐνὸς ἱεροῦ. Θὰ ἐπεθυμοῦμεν ὅμως ὅπως ὁ Πτολεμαῖος, ὅστις συνηθίζει νὰ ἀναφέρει (Β' αἰῶν) τὰ ἐν Ἑλλάδι ἱερὰ τῆς Ἀρτέμιδος, μᾶς ἔδιδε σχετικὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου πληροφορίαν. Ἄλλ' οὗτος οὐδὲν ἀναφέρει. Βλ. *Πτολεμαίου*, Γεωγραφία, III, 14, 7 καὶ III, 15, 25 κ. ἐξ. Πιθανῶς τὸ ἱερὸν ἰδρῦθη περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος, ὁπότε ὁ Πτολεμαῖος δὲν τὸ ἐγνώρισε. Πάντως ταῦτα πάντα εἶναι λίαν ἀμφισβητήσιμα.

παρὰ Bursian¹ καὶ Pauly-Wissowa², οἵτινες μάλιστα ἐκ τῶν νομισμάτων τῆς πόλεως, μὲ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀθηνᾶς, ὑποθέτουν ἀκόμη ὅτι θὰ ἦτο ἐκεῖ καὶ ἱερὸν εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ἀφιερωμένον. Εἰς πάντα ταῦτα ἀναμφισβητήτως ἐπιβεβαιωτικὴ ἔρχεται ἡ πληροφορία τοῦ ἱατροῦ Honorio Belli (1586), δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Falkener³, — παραλαβόντος ἐκ τοῦ Ἀποστόλου Zeno (17ος αἰὼν)⁴ — ὅτι δηλ. ἐπάνω εἰς αὐτὴν τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Ῥεθύμνου εἶδε κίονας καὶ ἄλλα λείψανα ἐνὸς ἀρχαίου ναοῦ. Τοιοῦτοτρόπως διὰ τῆς πληροφορίας αὐτῆς βεβαιούμεθα πλέον ὅτι οἱ ἀρχαῖοι εἶχον εἰς τὸ μέρος τοῦτο ναοὺς καὶ ὅτι ἀκόμη μέχρι τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὑπῆρχεν εἰς ἐξ αὐτῶν εἰς ἐρείπια. Πολὺ πιθανὸν ὁ ναὸς οὗτος νὰ ἦτο τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος⁵.

¹ Ἐνθ' ἄν., τόμ. II, σελ. 554: «... besass einen... auf der hohen Nordspitze des Vorgebirges welche die Akropolis bildete gelegenen Tempel der Artemis Rhokkää und nach den Münzen . . . , ein Heiligthum der Athena.»

² Ἐνθ' ἄν., Ρίθυμνα, σελ. 924.

³ Edward Falkener, A Description of some important theatres and other remains in Crete, London 1854, σελ. 25: «Upon a hill in its vicinity are the remains of a square temple some of the columns of the portico of which, and of the alae or sides of the temple, are extant.»

⁴ Abstract of Honorio Belli's History of Candia, written by Apostolo Zeno (1608-1750) and now preserved in St. Mark's Library of Venice among the secret Codices.

⁵ Εἰς τὴν Φορτέτζαν, ἣτις δυστυχῶς καθ' ἡμέραν καταστρέφεται, οὐδὲν ἔχονος τοιοῦτου ἀρχαίου ναοῦ φαίνεται σήμερον.

Ἐξ ὅλων τούτων συμπεραίνεται, ὅτι ἡ ὑπαρξις ἱερῶν ἐπὶ τῆς Φορτέτζας τοῦ Ῥεθύμνου, καίτοι δύναται νὰ ὑποτεθῇ λίαν παλαιά, ὁμως πρέπει νὰ θεωρηθῇ βεβαία ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς πόλεως (Δ' - Γ' αἰὼν)¹, ἐφ' ὅσον αὕτη μαρτυρεῖται κατὰ τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς της. Κατόπιν τὰ ἱερὰ συνεχίζονται διὰ τῶν Βυζαντινῶν, τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Τούρκων φθάνοντα μέχρις ἡμῶν.

η) Ἡ Ῥιθύμνα τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶνα. Ἡ μαρτυρία τοῦ Στ. Βυζαντίου.— Ἡ μνεία τοῦ Ἰσ. Τζέτζη τὸν ΙΒ' αἰῶνα.

Καὶ τὸν Ε' αἰῶνα γίνεται πάλιν λόγος περὶ Ῥιθύμνης, ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, ὡς εἶδομεν ἥδη

¹ Ασφαλῶς οἱ Βενετοί, διὰ τῶν ἐκβραχισμῶν, ἀναχωματώσεων καὶ τῶν οἰκοδομῶν των, καὶ ἔπειτα οἱ Τούρκοι, θὰ ἐξηφάνισαν πᾶν τὸ ὑπάρχον.

¹ Βεβαίως ἀπὸ τότε, διότι ἐφ' ὅσον κατὰ τὸν ἐκπεσμόν τῆς Ῥιθύμνης εἰς κόμην (Γ' αἰὼν) συναντῶμεν ἐν τῇ ἀκροπόλει της ζωηρὰν λατρείαν, καθὼς τοῦλάχιστον δεικνύει ἡ πίστις εἰς θαυματουργὸν ναὸν (« εἰς τῆς Ῥοκκαίας... Ἀρτέμιδος ἄγειν καὶ αἰτεῖν ἴασιν παρὰ τῆς Θεοῦ » Nat. An., ἐνθ' ἄν.), συμπεραίνομεν τι θὰ ἦτο αὕτη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς της. Ὁ ναὸς δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ἦτο εἰς μεγάλην τιμὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς Ῥιθύμνης καὶ ὅταν ὕστερον αὕτη κατήντησε κόμη, διτηρηθῆη ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ πίστις πρὸς αὐτόν, διότι ἦτο ἱερὸν συνδεδεμένον μὲ τὰς καλὰς ἡμέρας τῆς πόλεως, εἶχε πλέον μεγάλην φήμην καὶ τοῦ προσέδιδον κῦρος εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ κόσμου οἱ παράγοντες χρόνος καὶ ἀπόστασις. Ἀκόμη καὶ ἡ ὑπαρξις, εἰς τὸ μέρος τοῦτο, ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς—ὡς εἶπομεν ἐξ ἀφορμῆς τῶν νομισμάτων—δὲν πρέπει, νομίζομεν, νὰ ἀποκλεισθῇ.

εἰς τὸ Α' κεφάλαιον. Εἰς τὰ « Ἐθνικά » του ἀναφέρει: « *Ῥιθυμνία, πόλις Κρήτης* » ἀλλὰ γνωρίζει καὶ τὴν πόλιν ὡς *Ῥίθυμναν*, ὡς ἐγένετο γνωστόν¹. Ἄλλ' ἢ πόλις, τὴν ὁποίαν εὗρομεν παρηκμασμένην εἰς κόμην τὸν Γ' αἰῶνα, δὲν πρέπει βεβαίως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐξειλίχθη εἰς πόλιν τὸν Ε'², ὅτε γράφει ὁ Βυζάντιος. Τὸ πρᾶγμα θὰ ὀφείλεται εἰς παλαιότεραν πηγὴν, ἣν οὗτος μετεχειρίσθη διὰ τὸ ἔργον του, ἥτις βεβαίως θὰ ἐγνωρίζε τὴν *Ῥίθυμναν* ὡς πόλιν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ γραμματικὸς ἀσχολεῖται μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν, πόλεων κλπ., τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸν Ε' αἰῶνα σημειώνει εἰς τὸ ἔργον του τὴν ἀρχαίαν πλέον *Ῥίθυμναν*, μὴ ἐνδιαφερόμενος εἰς τὸ νὰ παράσχη πληροφορίας διὰ τὴν τότε κατάστασιν αὐτῆς. Ἄλλως τε καὶ τὸ ἀμφισβητήσιμον καὶ τὸ σφάλμα δὲν ἐλλείπουν ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ ὡς παράδειγμα ἔστω ἡ ἀναφερθεῖσα πόλις « *Στῆλαι* », τὴν ὁποίαν θέλει « *πλησίον Παραιοῦ καὶ Ῥιθύμνης* »³, ἐνῶ καὶ ἡ πόλις αὕτη ἀμφισβητεῖται καί, ἐὰν ὑπῆρχε, σφάλμα εἶναι ὅτι θὰ εὐρίσκετο πλησίον τῆς *Ῥιθύμνης*⁴. Πάντως ἡ *Ῥίθυμνα* τὸν Ε' αἰῶνα θὰ εἶχεν ἐντελῶς παρα-

¹ Ἀνεφέρθη ἐν κεφ. Α': « *Στῆλαι πλησίον Παραιοῦ καὶ Ῥιθύμνης* ». Τὴν *Ῥιθυμνίαν* βλ. παρὰ Βυζαντίω, 545, 7.

² Τοιαύτη ἀκμὴ εἶναι ἐντελῶς ἀμάρτυρος καὶ ἀνιστόρητος.

³ Ἐνθ' ἀν., κεφ. Α' καὶ *Bursian* ἐνθ' ἀν., τόμ. II, σελ. 552.

⁴ Τὸ τοπωνύμιον « *Παραιοῦ* » ὡς « *Πραιοῦ* » βλ. εἰς τὴν *Guarducci*, ἐνθ' ἀν., II, 269. Τὴν πόλιν « *Στῆλαι* » οἱ ὀλίγοι, οἱ ὅποιοι δέχονται τὴν ὑπαρξίν της, τοποθετοῦν εἰς τὴν ἐπαρχίαν *Μονοφατίου*. Ἄλλοι, πλέον συγκεκριμένως, μεταξὺ *Ἰνάτου* καὶ *Ῥυτίου*.

κμάσει και απόδειξις ὅτι ἐφ' ἐξῆς οὐδείς λόγος γίνεται περὶ αὐτῆς, οὔτε ἀναφέρεται αὕτη εἰς τοὺς καταλόγους τῶν ἐπισκοπῶν ὡς ἔδρα Ἐπισκόπου καὶ οὔτε μεταξύ τῶν πόλεων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Τοῦτο διαπιστοῦται εὐθὺς ἐκ τοῦ Συνεκδήμου τοῦ Ἱεροκλέους¹, ἔργου τοῦ ἐπομένου αἰῶνος, ὅπου ἀναφέρονται εἴκοσι δύο πόλεις τῆς Κρήτης, μὴ μνημονευομένης πόλεως Ῥιθύμνης. Ὁρθῶς παρετήρησεν ὁ Στ. Ξανθουδίδης ὅτι τότε «πιθανῶς ἢ ἀρχαία πόλις Ῥίθυμνα ἢ εἶχεν ἐρημωθῆ τελείως ἢ ἦτο ἀσήμαντον χωρίον, θὰ ὑπῆ-

¹ Ἔχομεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἔκδοσιν τοῦ Συνεκδήμου (Hierocles, Synecdemus) τοῦ *A. Burckhard*, Λειψία 1893. Ὁ Συνέκδημος, συντεταγμένος παρὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Ἱεροκλέους περὶ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ (πρὸ τοῦ 535), ἀποτελεῖ ὁδηγὸν τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους. Τὸ σχετικὸν μέρος (κεφ. ια') ἔχει ὡς ἑξῆς:

«*Ἐπαρχία Κρήτης, ὑπὸ κοινουλόριον, πόλεις κβ', μητροπόλις Γορτύνη, Ἰνατος, Βίεννα, Ἱεράπυδνα, Καμάρα, Ἀλλυγγοσ, Χερσόνησος, Λύκτος, Ἀρκαδία, Κνωσός, Σούβριτος, Ὀαξος, Ἐλευθέρινα, Λάμπαι, Ἀπιερα, Κυδανία, Κίσσαμος, Καντανία, Ἐλυρος, Λίσσος, Φοινίκη ἦτοι Ἀραδὴν, νῆσος Κλαῦδος (Γαῦδος).*»

Ὁ Ν. Θ. Καλομενόπουλος ἐν ΕΕΚΣ, τόμ. Α', σελ. 144, ἀναφέρει ὅτι ὁ Συνέκδημος «ἐγράφη περὶ τὸ 350 μ. Χ.», πρῶγμα τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει κατόπιν καὶ ὁ Γ. Α. Σήφρακας, ἐνθ' ἂν., τόμ. Β', σελ. 48. Νομίζομεν ἀστήρικτον τὸν τόσον ἐνωρίς προσδιορισμὸν τῆς χρονολογίας τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου καὶ ἀληθὲς ὅτι ἐδημοσιεῦθη πρὸ τοῦ 535, συγκεκριμένως τέλος τοῦ Ε' καὶ ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ἐνῶ ἀργότερον προσετέθησαν ὠρισμένα κεφάλαια. Πρβλ. καὶ Ἱ. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς

γετο δὲ εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Ἐλευθέρης ἢ Λάμπης »¹.

Μαρτυρίαν ἄλλην περὶ τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης δὲν ἔχομεν εἰς τοὺς ἀκολουθοῦντας αἰῶνας εἰμὴ εἰς τὸν Τζέτζην τὸν ΙΒ' αἰῶνα, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ τελειῶνουν αἱ πληροφορίες περὶ τοῦ ζητήματος. Ἄλλ' οὗτος βεβαίως ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως, παρέχων τὸ ὄνομα τῆς πατρίδος τοῦ Ῥειθυμνιάτη, τοῦ ἀναφερθέντος ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ τῆς Ἀλεξάνδρας. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Τζέτζη ἀσφαλῶς μόνον ἐρείπια θὰ ὑπῆρχον καὶ τινες ἄσημοι οἰκίαι. Διότι πιστεύεται ὅτι ἡ ζωὴ δὲν ἔπαυσε ποτὲ εἰς τὴν Ῥιθυμναν, ἀδιάφορον βεβαίως ἐὰν ἄλλοτε ἐκύλιεν εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν, ὕστερον εἰς τὴν « κώμην » καὶ τέλος μεταξὺ τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν καλυβῶν. Πάλιν, μετὰ ἓνα αἰῶνα, ἡ ζωὴ θὰ ἐπανακτῆσθαι τὰ πολλὰ τῆς δικαιοῦματα εἰς τὸν τόπον, ἡ παρηκμασμένη κώμη θὰ γίνῃ *città* τῶν Βενετῶν, οἱ ἐρειπωμένοι οἰκίσκοι θὰ μεταμορφωθοῦν ὁλί-

Σαρακηνοῦς, σελ. 39 καὶ Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ., λέξιν Συνέκδημος Ἱεροκλέους. Ὁμοίως καὶ *Gerola*, *Monum. Ven.*, τόμ. II, σελ. 47. Ἡ χρονολόγησις τοῦ Συνεκδήμου δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας διὰ τὴν Ῥιθυμναν, διότι ἐὰν ἀναχθῆ εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, τότε φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περιόδον ταύτην ἐξηκολούθει αὐτὴ νὰ εἶναι ἄσημος κώμη, ὡς ἦτο καὶ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα, ἐφ' ὅσον δὲν μνημονεύεται μετὰ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς περιοχῆς τῆς.

¹ Βλ. Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ἐν ΕΕΒΣ, Ἀθῆναι 1926, σελ. 53 καὶ *Gerola*, *Monumenti Veneti*, τόμ. II, σελ. 99 κ. ἔξ., ὅπου καὶ κατάλογος ἐπισκοπῶν. Περὶ Ἐλευθέρης καὶ Λάμπης καὶ τῶν ἄλλων ἐπισκοπῶν τῆς περιοχῆς Ῥιθύμνης ὁ λόγος εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον.

Πίναξ τῆς πόλεως Ῥεθύμνης ὑπὸ Dapper (τέλος 17 αἰ.). Διακρίνονται τὰ τείχη τῆς πόλεως, ὁ λιμὴν, τὸ τείχος καὶ οἱ προμαχώνες τῆς Φορτέζας ὡς καὶ τὰ σπουδαιότερα κτήρια.

γον κατ' ὀλίγον εἰς edificia καὶ ἡ Ῥίθυμνα θὰ γίνῃ τὸ Ῥέθυμνον (*Rettimo*), ἡ τρίτη κατὰ τὴν σπουδαιότητα πόλις τῆς Κρήτης καθ' ὅλην τὴν Βενετοκρατίαν¹. Ἀλλὰ διὰ τὸ Ῥέθυμνον ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας (1210) μέχρι σήμερον, τὸ ὁποῖον ὡς σημαίνουσα πόλις παρέχει ἱστορίαν πλουσιωτάτην δι' ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ βίου, ὁ λόγος θὰ γίνῃ λεπτομερῆς εἰς τὸν Β' τόμον τοῦ ἀνά χειῖρας ἔργου.

3. Ἀρχαιότητες ἐν Ῥεθύμνῳ μὴ ἐξηκριβωμένης ἐποχῆς.

᾿Ωμιλήσαμεν ἀνωτέρω (κεφ. Β', 1) διὰ τὰς τε ρ ρ α κ ὀ τ α ς ἐν Ῥεθύμνῳ, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος καὶ κατὰ τὴν γερμανικὴν κατοχήν. Ἀλλ' ἐκ τῶν εὐρημά-

¹ Ὁ Ξανθοῦδίδης, ἐν ΕΕΒΣ, ἐνθ' ἀν., δέχεται τὸ Ῥέθυμνον ὡς δευτέραν πόλιν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν, ἀναφέρον ὅτι εἶχε « πλῆθυσμὸν σχεδὸν διπλάσιον τῶν Χανίων » (σελ. 54) καὶ ὅτι « διετήρησεν ἐπὶ Ῥετοκρατίας κάλλιον τὸν Ἑλληνικὸν χαρακτῆρα διότι εἶχε τοὺς περισσοτέρους ἐγχωρίους Ἑλληνας εὐγενεῖς καὶ φεουδάρχας » (σελ. 63). Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁμοῦς τὸ Ῥέθυμνον ἦτο ἡ τρίτη πόλις τῆς Νήσου ἐξ ἀπόψεως πλῆθυσμοῦ καὶ κινήσεως καὶ σφάλεται, νομίζομεν, ὁ Ξανθοῦδίδης, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν πινάκων τοῦ πλῆθυσμοῦ τῆς Κρήτης, οὓς δίδει ὁ Καστροφύλακας (βλ. Ἀγ. Ξηροῦ χάκη, Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, σελ. 53 κ. ἐξ.), καὶ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Zuap. Mosenigo (παρὰ Σπανάκη, ἐνθ' ἀν., σελ. 8). Κατὰ τὰ κείμενα ταῦτα, τὰ Χανία ἦσαν, ὅπως καὶ σήμερον εἶναι, ἡ δευτέρα εἰς πλῆθυσμὸν πόλις τῆς Κρήτης.

των τούτων οὐδὲν εἶδομεν, οὐδὲ ἄλλος τις δυνάμενος νὰ ὀμιλήσῃ ἀνέφερέ τι περὶ αὐτῶν. Ὁ τοιοῦτος χαρακτηριζόμενος αὐτῶν προῆλθεν ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν εὐρόντων γερμανῶν στρατιωτῶν, οἵτινες μάλιστα καὶ εἰς παράκλησιν ἡμῶν ὅπως προσφέρουν ἐν διὰ τὸ Μουσεῖον Ῥεθύμνης ἀπήντησαν ὅτι τὸ μόνον εὐρεθὲν ἐδωρήθη εἰς παῖδα ἵνα τῆς χρησιμεύσῃ ὡς πлагγών! Ἄλλὰ κρίνοντες ἐκ τῶν ἐλλειπῶν καὶ ἀσαφῶν περιγραφῶν τῶν εὐρόντων, περὶ τῆς μορφῆς αὐτῶν, φρονοῦμεν ὅτι ἐνδέχεται νὰ εὐρισκώμεθα πρὸ εἰδωλίων ἢ ἀναθηματικῶν προϊστορικῶν ἀγαλματίων, ἀναλόγων πρὸς τὰ εὐρεθέντα παλαιότερον ἐν Πετσοφᾷ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης ἢ καὶ πρὸ ἄλλων μεταγενεστέρων.

Ἄλλο εὕρημα ἐν Ῥεθύμνῳ ἀκαθορίστου ἀρχαιότητος εἶναι ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Β. Ψιλᾶκη¹ δακτυλιόλιθος σπουδαίας τέχνης, ὅστις εὐρέθη εἰς κηπον τῆς πόλεως κατὰ τὸ 1870 καὶ ἔχει τὴν παράστασιν τοῦ Ψηλορείτου, ἀετοῦ ἐπὶ δένδρου καὶ ὄφεως ἔρποντος ἐπὶ γυναικείου στήθους².

Ὡς νέα ὅμως εὐρήματα ἀρχαίας ζωῆς εἰς τὴν θέσιν τῆς συγχρόνου ἡμῶν πόλεως, ἐπομένως καὶ ἔνδειξιν τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης, ἀγνοουμένην εἰς τὴν ὑπάρχουσαν

¹ Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Α', Παράρτημα Καλῶν Τεχνῶν, σελ. 24.

² Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ψιλᾶκη. Ἔχομεν τὴν γνώμην, ἐκ τῶν παρεχομένων στοιχείων, ὅτι θὰ ἦτο παράστασις τῆς Ὑγείας. Ὁ δακτυλιόλιθος ὅμως δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν Μουσειακὴν Συλλογὴν Ῥεθύμνης.

βιβλιογραφίαν, ἀναφέρομεν ἐνταῦθα ψηφιδωτὰ εὑρεθέντα τὸ 1931 ὀπισθεν τοῦ λιμένος τῆς πόλεως κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς θεμελιώσεως τοῦ σημερινοῦ Τελωνείου¹. Ἡ ἀνίχνευσις θεμελίων ἢ δαπέδου ἀρχαίας οἰκοδομῆς ἢ ἄλλων ἀρχαιοτήτων κατὰ χώραν, ἥτις ἐξ

¹ Δὲν κατορθώσαμεν νὰ ἴδωμεν ἀρμόδιον περιοδικὸν ἢ ἄλλην ἐπίσημον ἔκδοσιν ἀναφέρουσαν σχετικῶς. Οὐτε ἡ ἐντόπιος ἐφημερίς «Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις», τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἔχει σχετικὸν σημεῖωμα. Οὐτε καὶ εἰς τὸ ἡμικατεστραμμένον καὶ ἄτακτον ἀρχεῖον τοῦ Μουσείου Ῥεθύμνου εὐρέθη ἀντίγραφον ἐκθέσεως τῆς εὐρέσεως τῶν ψηφιδωτῶν. Μόνον εἰς τὸ εὐτυχῶς σωζόμενον πρωτόκολλον ἀλληλογραφίας τοῦ Μουσείου τούτου εὔρομεν νὰ σημειώνεται σχετικὴ ἀναφορὰ (ἀριθ. πρωτ. 840/19-6-1931) πρὸς τὸν Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, παρὰ τοῦ τότε ἐπιμελητοῦ τοῦ Μουσείου, ἀλήστου δὲ μνήμης διὰ τὸ Ῥέθυμνον καθηγητοῦ Παντελῆ Κοτσυφοῦ, ὅστις ὑπῆρξε σπάνιος ἐπιμελητῆς καὶ παιδαγωγός. Ὁ Κοτσυφὸς μᾶς ἀφῆκε τὰ στοιχεῖα εἰς τὴν περίληψιν τῆς ἀναφορᾶς: «Εὗρεσις τάφων καὶ ψηφιδωτῶν εἰς τὸν παρὰ τὸν λιμένα ἐκχωματιζόμενον κῆπον». Πράγματι οἱ Ῥεθύμνιοι ἐνθυμοῦνται τὸ γεγονὸς καὶ τοὺς τάφους μετὰ τῶν ὀστέων. Ἄλλ' οἱ τάφοι ἦσαν τῆς Βενετικῆς ἐποχῆς. Πάλιν ὁ αὐτὸς ἐπιμελητῆς εἰς δευτέραν ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἰδίαν Ἀρχὴν (ἀριθ. πρωτ. 848/15-7-1931) βεβαιοῖ: «εὗρεσιν καὶ ἄλλων ψηφιδωτῶν». Σήμερον ἠκούσαμεν εἰς Ῥέθυμνον νὰ γίνεται λόγος καὶ περὶ σαρκοφάγων εὐρεθεισῶν τότε. Προφανῶς ὁμως γίνεται σύγχυσις μετὰ τοὺς τάφους οὓς ἀναφέρει ὁ Κοτσυφός. Διότι, ἐὰν εἶχον εὐρεθῆ σαρκοφάγοι, θὰ ἀνέφερε ταύτας εἰς μίαν ἐκ τῶν δύο ἀναφορῶν τοῦ ὁ προσεκτικώτατος ἐπιμελητῆς. Ἄλλ' ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ, ἡ ἔλλειψις σχετικῶν στοιχείων καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν χρονολόγησιν αὐτῶν καὶ τὰ γενικώτερα συμπεράσματα τὰ ὅποια θὰ ἐξήγοντο ἐκ τούτων.

ἀφορμῆς τῶν ψηφιδωτῶν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ, ἀτυχῶς δὲν ἔγινε, διότι εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἐκτίσθη εὐθύς τὸ ἀναφερθὲν κατὰστημα. Ἐὰν τὰ ψηφιδωτὰ ἀνήκουν εἰς τὴν π. Χ. ἢ τὴν μ. Χ. ἐποχὴν (Βυζαντινὴν περίοδον) δυστυχῶς δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, μὴ εὐρισκομένων τούτων πλέον εἰς τὴν Μουσειακὴν Συλλογὴν Ῥεθύμνου¹ καὶ ἐλλειπόντων σχετικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ ἀρχείου αὐτῆς.

¹ Ἴσως κατεστράφησαν κατὰ τὴν κατοχὴν. Διότι καὶ δέκα ψηφιδωτὰ ἐκ τῆς κώμης Ἀργυρουπόλεως Ῥεθύμνης (ἀρχ. Λάππας), σωζόμενα εἰς τὸ αὐτὸ Μουσεῖον, ὑπέστησαν βλάβας.

Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀρχαία Ῥιθύμνα; Ἦτο ἄρα γε εἰς τὴν θέσιν, ὅπου κεῖται τὸ σημερινὸν Ῥεθύμνον ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας καὶ ἐντεῦθεν; Συνεχίζει δηλ. ἡ σύγχρονος ἡμῶν τὴν ἀρχαίαν πόλιν, ἢ μήπως ἐκεῖνη ἔκειτο εἰς ἄλλην τοποθεσίαν, παράλιον ἢ μεσόγειον, τῆς περιοχῆς τοῦ Ῥεθύμνου;

Διὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἀποψιν τοῦ ζητήματος δὲν ὑπάρχουν ἄμεσοι ἀποδείξεις¹. Διὰ τοῦτο οἱ πολλοί, ἀκολουθοῦντες τὴν παράδοσιν καὶ τὰς σχετικὰς ἐνδείξεις, δέχονται συμπίπτουσαν τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης μὲ τὴν τοῦ σημερινοῦ Ῥεθύμνου, ἐνῶ δὲν ἔλειψε καὶ ἡ ἀντίθετος γνώμη, ἡ τοποθετοῦσα τὴν ἀρχαίαν πόλιν εἰς ἄλλην θέσιν τῆς περιοχῆς². Πάντως, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ὑπάρχει ἀντίθετος ἀποψις ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ αἱ γνώμαι τῶν πολλῶν, παρὰ τὴν σημασίαν αὐτῶν, δὲν σημαίνει, δι' ἓν ζήτημα, ὅτι ἀποτελοῦν ἀλήθειαν ἀ-

¹ Διὰ τὴν ἔλλειψιν ἐρειπίων ὠμιλήσαμεν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον.

² Βλ. κατωτέρω. Πρβλ. καὶ Κρητικά Χρονικά, Β', τευχ. II, σελ. 353, ἐνθα μάλιστα (ἐν σημ. 14) ὁ Ν. Πλάτων ἐξαγγέλλει τὴν παροῦσαν περὶ τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης ἐργασίαν μας, ἣν καὶ χαρακτηρίζει.

ποκλείουσαν τὴν περαιτέρω συζήτησιν, πρέπει νὰ ἴδωμεν τὸ σύνολον τῶν δεδομένων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι δέχονται τὸ ἀμετάθετον τῆς πόλεως. Τοῦτο ἄλλως τε ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς μελέτης. Καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Βενετῶν μέχρι σήμερον ἡ θέσις τῆς πόλεως εἶναι ἀμετάβλητος, πιστεύομεν καὶ ἡμεῖς, πρὸς τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους θὰ ἴδωμεν, ὅτι ἡ ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας καὶ ἐντεῦθεν πόλις συνεχίζει τὴν ἀρχαίαν, ἣτις (ἀρχαία) ἐν τῇ παρόδῳ τῶν χρόνων ἐξελιχθῆ ἀπὸ τὰ νοτιώτερα εἰς τὰ βορειότερα καὶ τὰ ἐντελῶς παράλια¹. "Αν δὲ διὰ τὸ πρᾶγμα ἐλλείπουν αἱ ἀπ' εὐθείας ἀποδείξεις, νομίζομεν ὅτι τὸ σύνολον τῶν ὑπαρχουσῶν ἱκανῶν ἐνδείξεων προσδίδει εἰς τὴν ἄποψιν ταύτην τὸ κῦρος σχεδὸν τῆς ἀποδεικτικῆς βεβαιότητος.

1. Τὸ 'Ρεθύμνον τῶν Βενετῶν².

Ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ 'Ρεθύμνου τῶν Βενετῶν εἶναι ἀναγκαῖα, καθ' ὅσον θὰ ὑποβοηθήσουν εἰς τὴν ἐξακριβωσιν τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας 'Ριθύμνης.

Οἱ Βενετοί, ἐλθόντες εἰς τὴν Κρήτην, δὲν ἐσκέφθη-

¹ Ἡ ἐξέλιξις αὕτη θὰ ἔγινεν ἀπὸ τοὺς παναρχαίους χρόνους, διότι τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα πρέπει νὰ δεχθῶμεν πλέον τὴν πόλιν παράλιον. Τὸ πρᾶγμα, νομίζομεν, ἔγινε φανερὸν ἐκ τῶν πρόσθεν. Πρὸβλ. Nat. Animal., XIV, 20 καὶ XII, 22 καὶ ὅσα περὶ νομισμάτων καὶ παρακτίων Ἱερῶν ἀνεφέραμεν.

² Ἀρίστην εἰκόνα τοῦ 'Ρεθύμνου ἐπὶ Βενετοκρατίας δίδει ὁ καλλιτεχνικώτατος χειρόγραφος ἄτλας τοῦ *Francesco Basilicata* (31 ἔτη πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτίσεως τῆς πόλεως) ἔχων τὸν τίτλον: Città, fortezze, castelli, siti forti, spiagge,

Ἡ πόλις καὶ τὸ φρούριον (Fortezza) ῥεθωμένον κατὰ τὸν Francesco Basilicata (1615).
(Ἡρώτη δημοσίευσις ἐκ τοῦ ἀρχαιότερου χειρογράφου ἄτλαντος.)

σαν νὰ κτίσουν τὸ Ῥέθυμνον εἰς νέον χώρον, δίδοντας τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἣτις θὰ ἔκειτο πλησίον, ἔστω, τῆς δημιουργουμένης. Διότι, ἐξ ἄλλου, εὖρον χώρον κατωκημένον, εἰς ἐρείπια ἔστω, καὶ εἰς ὀλίγους οἰκίσκους, ὡς εἶχε καταστήσει ἡ ἀρχαία Ῥίθυμνα κατόπιν τῶν δυστροπιῶν τῆς τύχης. Ἐπὶ τοῦ τόπου τούτου, προσφερομένου καταλλήλου διὰ πολλοὺς λόγους¹, ἀπεφάσισαν νὰ κτίσουν τὸ νέον Retimo, κολακεύοντες διὰ τῆς φιλοπονήρου πολιτικῆς αὐτῶν καὶ τοὺς κατοίκους καὶ τοὺς χωρικοὺς τῆς περιοχῆς μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι

porti e redoti del Regno di Candia. Ἐκ τοῦ πρωτοτύπου τούτου χειρογράφου ἐφωτογραφήθη ὑφ' ἡμῶν καὶ δημοσιεύεται τὸ πρῶτον ὁ παρατιθέμενος VI πίναξ τῆς πόλεως. Τὸ πολῦτιμον χειρόγραφον, ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου Κρήτης, ἐδωρήθη εἰς τὸν Φιλεκπαιδευτικὸν Σύλλογον τῆς πόλεως τὸ 1890 ὑπὸ τοῦ φιλοκρητῶς *W. R. Paton* μὲ τὴν ἐξῆς ἀφιέρωσιν :

*Τὸν πλαγκτόν, μητέρα, μέ, σέθεν δ' Ἰνδαλμ' ἔτ' ἐόντα,
δέξο πάλιν κόλποις ὄψῃ μὲν ἄλλ' ἔσαιί.*

Ὁ Basilicata εὐρίσκετο εἰς τὴν Κρήτην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1612 καὶ 1638 ὡς μηχανικός, ἀπεικόνισε δὲ διὰ τῆς χειρὸς του εἰς θαυμαστῆς λεπτότητος πίνακας τὰς πόλεις, τὰ φρούρια, τοὺς λιμένας κλπ. θέσεις τῆς Κρήτης μετὰ τῶν κυριωτέρων κτηρίων. Τὸ ἐν Ἡρακλείῳ πρωτότυπον εἶναι τοῦ ἔτους 1615, ἐνῶ τὸ ἐν Museo Civico Correr τῆς Βενετίας ἀντίγραφον εἶναι τοῦ 1618.

¹ Ἐκ τῶν πολλῶν λόγων εἶναι καὶ ὅτι ἐχρειάζετο μία πόλις πρὸς τὰ μέσα τῆς βορείου ἀκτῆς διὰ νὰ εἶναι κέντρον τῆς διοικήσεως τῶν ἐπαρχιῶν τῆς περιοχῆς. Κατόπιν ἡ ὑπαρξίς τῆς ἀκροπόλεως, ἣτις θὰ ἐγένετο θαυμάσιον φρούριον (Fortezza), ἐκίτησεν ἀμέσως τὴν προσοχὴν τῶν κατακτητῶν.

ἔρχονται τάχα νὰ ἀνανεώσουν τὰς παραδόσεις των καὶ ἐπαναφέρουν τὴν ἀρχαίαν των εὐκλείαν. Τοιουτοτρόπως οἱ Βενετοὶ ἔκτισαν τὸ Ῥέθυμνον ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης, ὅπως γράφει ὁ Gerola¹, καὶ ὁ λαὸς ἔβλεπεν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, νὰ ἀναγεννᾶται ἡ πόλις ἐκ τῶν λειψάνων της, νὰ περιζώνηται διὰ τειχῶν, καὶ διὰ τῶν μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομημάτων καὶ τοῦ λαμπροῦ συνόλου της νὰ γίνεται μία ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων πόλεων τῆς Νήσου.

Συνεχίζουσι λοιπὸν οἱ Βενετοὶ τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Δι' αὐτοὺς ὅμως ἡ ἀκρόπολις αὐτῆς εἶναι ἰδιαιτέρας σημασίας ἐξ ἀπόψεως ἀσφαλείας. Διὰ τοῦτο εὐθύς τὴν διαμορφώνουσι εἰς φρούριον, τελειοποιούντες τοῦτο ἀργότερον (τὸ 1574)², ὅτε ἡ ἀνάγκη ἦτο μεγαλυτέρα. Προβαίνουν τότε εἰς σημαντικοὺς ἐκβραχισμούς³, εἰς ἀναχωματώσεις, περιβάλλουσι αὐτὴν

¹ Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, τόμ. I, σελ. 24: « Dell' origine... dell' antica città di Rhithymna, sulle cui rovine essa ebbe a risorgere... »

² Ἡ νέα Φορτέτζα, τὴν ὁποίαν τότε ἤρχισαν νὰ κτίζουν. Προβλ. Ἄγ. Ξηρουχάκη, Βενετοκρατούμενη Ἀνατολή..., ἔνθα ὁ συγγραφεὺς ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Πέτρον Καστροφύλακα, ὅστις, ὡς λογιστὴς τῶν Βενετῶν συνδίκων Γρίθη καὶ Γκαρζώνη, ἦλθεν μετ' αὐτῶν εἰς Κρήτην τὸ 1582. Περὶ τοῦ Καστροφύλακα καὶ τοῦ κώδικος αὐτοῦ βλ. αὐτόθι, σελ. 18 κ. ἔξ.

³ Ἄγ. Ξηρουχάκη, ἔνθ' ἀν., σελ. 150 καὶ 153. Ὁ ἐκβραχισμὸς τῆς Φορτέτζας ἤρχισε τὸ 1573 καὶ θὰ ἐκράτησε μέχρι τοῦ 1582. Καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο ἐκτίζετο ἡ νέα Φορτέτζα, μετὰ ἀναφερθείσας οἰκοδομίας.

⁴ Ἐνθ' ἀν., σελ. 153.

διὰ μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν τειχῶν μετὰ καταλλήλων προμαχώνων¹, κτίζουσι Διοικητήριον², Στρατώνας³, Νοσοκομεῖον⁴, ἀποθήκας κλπ. καὶ παραδίδουσι εἰς τὴν ἱστορίαν τὴν Fortezza τοῦ Ῥεθύμου⁵, σωζομένην ἔτι

¹ Ἐνθ' ἂν. Εἰς τοὺς παρατιθεμένους πίνακας τῆς πόλεως Ῥεθύμνης φαίνεται τὸ φρούριον μὲ τὰ τείχη καὶ τοὺς προμαχῶνας, οἵτινες σώζονται καὶ σήμερον μὲ ἡμικατεστραμμένους τοὺς πυργίσκους αὐτῶν. Οἱ προμαχῶνες (ἐκ δυσμῶν τοῦ φρουρίου—ἀπὸ ξηροῦς — πρὸς ἀνατολὰς) εἶναι : Τοῦ Ἁγίου Λουκά (S. Luca), τοῦ Ἁγ. Ἡλίας (S. Elia), τοῦ Ἁγ. Παύλου (S. Paolo), μὲ τὸν πρὸ τῆς κυρίας θύρας ναὸν τῆς Ἁγ. Μαρίας (S. Maria), τοῦ Ἁγ. Σώζου (S. Salvator). Ὁ Basilicata σημειώνει ἐνταῦθα : προμαχῶν Ἁγ. Νικολάου. Ἐπίσης εἰς τοὺς πίνακας Boschini καὶ Dapper διακρίνονται ὁ ναός, τὸ διοικητήριον, οἱ στρατώνες, καὶ ἄλλα κτήρια.

² Ἐνθ' ἂν., σελ. 147. Πρβλ. καὶ *G. Gerola*, ἔνθ' ἂν., τόμ. III, σελ. 29 κ. ἕξ. Τὸ κτήριον εἶχε 49 θύρας καὶ 81 παράθυρα, δύο κλίμακας, ἑξώστας κλπ.

³ Ἁγ. Ξηροσχάκη, αὐτόθι, σελ. 154 καὶ *Gerola*, αὐτόθι, σελ. 92.

⁴ Ἁγ. Ξηροσχάκη, αὐτόθι, σελ. 154 καὶ *Gerola*, αὐτόθι, σελ. 81.

⁵ Ἡ Φορτέζα ἐκτίσθη ἀποκλειστικῶς πρὸς προστασίαν τῶν Βενετῶν ἀποίκων. ἤρχισε νὰ κτίζεται τὸν Μάρτιον τοῦ 1574 διὰ χρημάτων τοῦ δημοσίου, συνεισφορῶν τῶν πολιτῶν, εἰσπράξεων ἕξ ἐκτάκτων φόρων καὶ κυρίως δι' ἀγγρασιῶν τῶν Ῥεθυμνίων. Εἶναι ἄξιον μνείας ὅτι εἰς τὸ μέρος τοῦτο μόνον δημόσιαι ὑπηρεσίαι ὑπῆρχον, διότι οἱ πολῖται καὶ οἱ καθολικοὶ κληρικοὶ δὲν ἤθελον νὰ κατοικήσουσι. Οἱ μὲν πολῖται εὗρισκον πρόφασιν τὸ στενὸν τοῦ χώρου, τὴν ἀνηφορικὴν ἀνάβασιν, τὸν συγχρωτισμὸν τῶν γυναικῶν μὲ τοὺς στρατιώτας, τὴν ὑπαρξίν ἀπο-

σήμερον μὲ ἐρειπωμένας τὰς οἰκοδομάς της. Ὁ ἐκβραχισμὸς ὅμως τοῦ λόφου τῆς ἀκροπόλεως, διὰ νὰ κτισθοῦν πάντα ταῦτα, μᾶς δίδει εὐθὺς νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἡ ἀρχαία Ῥιθύμνα δὲν θὰ εἶχεν οἰκοδομάς ἐπὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνωμάλου τόπου, εἰμὴ μόνον ἱερά, ὅπως πάλιν θὰ ἴδωμεν. Μόνον δὲ ὁ διὰ ταῦτα ἀνάλογος χώρος θὰ πρέπη νὰ ἦτο ἰσοπεδωμένος. Ἀκριβῶς διὰ τοῦτον τὸν λόγον καὶ δὲν εὐρέθησαν κατὰ χώραν ἐρείπια τῆς ἄλλης ζωῆς τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης. Καὶ σήμερον ἐκεῖ ἓνα βραχώδη τόπον βλέπομεν, ἐξαιρουμένων βεβαίως τῶν μερῶν τῶν ἐκκαθαρισθέντων ὑπὸ τῶν Βενετῶν ἢ ἐκείνων ὅπου ἴσταντο καὶ εἰς τρισάθλια ἐρείπια ἴστανται ἔτι τὰ κτήρια αὐτῶν, καθὼς καὶ τῶν διαδόχων των Τούρκων¹.

θηκῶν πολεμοφοδίων κ. ἄ., οἱ δὲ κληρικοὶ ἰσχυρίζοντο ὅτι ἂν κατόικουν ἐκεῖ, θὰ ἄφηνον κάτω εἰς τὴν πόλιν τοὺς πιστοὺς Βενετοὺς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι θὰ ἐπέδρων καταστρεπτικῶς εἰς τὴν καθολικὴν των πίστιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ γενομένη προσπάθεια ὅπως οἰκοδομήσουν τοῦλάχιστον οἱ πλούσιοι, ἀπέτυχε. (Βλ. *Ξηροουχάκη*, ἔνθ' ἄν., σελ. 149 καὶ *Γ. Σπανάκη*, ἔνθ' ἄν., σελ. 7.) Φαίνεται ὅτι καὶ οἱ σημερινοὶ Ῥεθύμνιοι ἐκκληρονόμησαν ἐξ ἐκείνων τὴν ἀντιπάθειαν πρὸς τὸ μέρος τοῦτο, τὸ ὅποιον εἰς τὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ ὑπέροχον θέσιν, ἥτις, ἐξυγαινομένη καὶ καταλλήλως χρησιμοποιουμένη, τὰ μέγιστα θὰ ὠφέλει τὸ Ῥέθυμνον.

¹ Δεπτομερῆς λόγος περὶ τοῦ ἐξόχου τούτου μνημείου τῆς Φορτέτζας Ῥεθύμνης θὰ γίνῃ εἰς τὸν Β' τόμον τοῦ βιβλίου μας. Παρὰ ταῦτα, καὶ ἐν ἐπιγνώσει ὅτι ἐπεκτεινόμεθα εἰς τὴν Βενετοκρατίαν, ἔστω καὶ ἐλάχιστα γράφοντες, ἐπετρέψαμεν ἐνταῦθα τὴν ἐξαίρεσιν αὐτὴν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπειδὴ τὸ γεγονός τοῦ ἐκβραχισμού τοῦ λόφου ἐνδιαφέρει ἀμέσως θιγόμενον ζήτημα τῆς ἀρ-

2. Μαρτυρίαι καὶ λόγοι περὶ τῆς θέσεως τῆς πόλεως.

Πλὴν τῶν Βενετῶν, οἵτινες διὰ τῆς πόλεως Ῥεθύμνου ἀποδεικνύεται ὅτι συνεχίζουσαν τὴν ἀρχαίαν Ῥίθυμναν, πολλοὶ ἄλλοι λόγοι συνηγοροῦν εἰς τὴν ταύτισιν τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεωτέρας πόλεως.

Εἶπομεν δηλ. εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ῥοκκαίας Ἀρτέμιδος ἦτο ἐπὶ τῆς « ἄκρας », ἦτοι ἐπὶ τοῦ λοφώδους βράχου τῆς Φορτέτζας¹. Ἄλλ' ἢ ἄκρα αὕτη δὲν ἦτο ἄσχετος πρὸς τὴν πόλιν, ἥτις ἔκειτο « πρὸς ταῖς ἡόσιν »², ἦτοι εἰς τὰ παράλια, κατὰ τὸν Αἰλιανόν. Ἐὰν ὅθεν συνδυάσωμεν τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀπόστασίν του ἐκ τῆς πόλεως (κατὰ τὰς πληροφορίες τοῦ Αἰλιανοῦ), δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι ναὸς καὶ πόλις συμπίπτουν καὶ ἐπομένως ἢ παράλιος Ῥίθυμνα, κάτωθι τῆς ἀκροπόλεως ἀπλουμένη, ἦτο εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν μετὰ τὸ σημερινὸν Ῥέθυμνον. Ἄν τὴν ἰδέαν αὐτῆς δὲν ἔφθανε μέχρι τῆς θαλάσσης ἀλλὰ περιορίζετο εἰς τὸ νότιον κρᾶσπεδον τῆς σύγχρόνου ἡμῶν πόλεως, τοῦτο

χαίας Ῥιθύμνης — ὅτι δηλ. δὲν θὰ ἦτο κατοικημένη ἢ ἀκρόπολις — καὶ οὕτως ἢ παράλειψις θὰ ἀπετέλει παραβλῆσιν, ἀφ' ἐτέρου δὲ διότι ἡ αὐτοτέλεια τῆς παρουσίας μελέτης ἀπῆτει νὰ ὀμολήσωμεν, ἔστω συντόμως, διὰ σχετικὸν πρᾶγμα, περὶ οὗ ἔχει ἐνδιαφέρον ἀμέσως νὰ πληροφορηθῇ ὁ Κρῆς κυρίως ἀναγνώστης.

¹ Ἐκτὸς τῶν προηγουμένως λεχθέντων καὶ τῶν γνωμῶν τῶν Hercher, Bursian κ. ἄ., βλ. καὶ *Μοάτσον*, ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἑγκυκλ. τόμ. ΚΑ', σελ. 211.

² Ἡ ἡὼν (ἡμῶν)-όνοσ = ἀκτὴ, παράλια, ὡς ἔχει γίνεαι γνωστόν.

δὲν ἔχει σημασίαν. Ἐπὶ πλέον, τὴν θέσιν τῆς πόλεως συμπεραίνομεν ἐκ τῆς προτάσεως ὅπως τὰ λυσσόδηκτα τέκνα τοῦ Ῥιθυμνίου ἀλίεως μεταβοῦν εἰς τὸ ἱερόν τῆς Ῥοκκαίας (« ἐς τῆς Ῥοκκαίας... Ἀρτέμιδος ἄγειν »), τὸ ἐγγύς, ὡς ἐλέχθη, εὐρισκόμενον, πρὸς θεραπείαν. Ἡ μετάβασις αὐτὴ (ἴδε προηγούμενον κεφ.), δεικνύουσα τὴν ἀπόστασιν μεταξύ πόλεως καὶ ναοῦ, σημαίνει βεβαίως καὶ τὴν θέσιν τῆς πρώτης.

Ἄλλὰ καὶ ὁ λαξευτὸς ὑστερομινωικὸς τάφος, ὁ εὐρεθεὶς ἐν Ῥεθύμνῳ, τὰ εἰδώλια (τερρακόται), ὁ δακτυλιόλιθος, τὰ ψηφιδωτά, τὰ νομίσματα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος, δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας διὰ τὴν θέσιν τῆς πόλεως. Ταῦτα πάντα ὀμιλοῦν περὶ ὑπάρξεως ζωῆς εἰς τὸ σημερινὸν Ῥεθύμνον ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων. Εἶναι σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλεως κατὰ διαφόρους καιροὺς, τῆς πόλεως ἢ ὁποία δίδει τὸ παρόν της, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον μὲ τὴν σημερινήν, ἀπὸ τοὺς ὑστερομινωικοὺς χρόνους. Ἴσως ἐνιστάμενός τις θὰ προέβαλλεν ὅτι πάντα ταῦτα δὲν προϋποθέτουν ἀναγκαίως τὴν πόλιν, διότι ἐνδέχεται νὰ μαρτυροῦν ἀπλῶς ἀρχαῖον μικρὸν συνοικισμὸν ἢ νεκροταφεῖον ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ σημερινοῦ Ῥεθύμνου¹.

¹ Τοιοῦτοι παράλιοι συνοικισμοὶ καὶ νεκροταφεῖα εὐρέθησαν καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης. Ἐν Παλαιοκάστρῳ ἀνεκαλύφθη μινωικὸν νεκροταφεῖον καὶ ἐν Κάτω Ζάκρῳ εὗρεν ὁ διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Hogarth παραθαλάσσιον συνοικισμὸν τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Πρὸβλ. γενικῶς Στ. Ξανθοῦ δίδου, ὁ Κρητικὸς πολιτισμὸς, ἐν Ἀθηνᾶ 1904 καὶ τοῦ ἰδίου, Ὁδηγὸς Μουσείου Ἡρακλείου, Ἡράκλειον 1926, σελ.

Ἀνατολική ἄποψις τοῦ Ῥεθύμνου, κατὰ πίνακα τοῦ Boschini (1651).

Ἐπομένως ἡ πόλις δέον νὰ ἀναζητηθῆ εἰς ἄλλην θέσιν, πέραν τῆς σημερινῆς. Ἄλλ' ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ εὐρήματα ταῦτα μαρτυροῦν ἀρχαῖον μικρὸν συνοικισμόν, τοῦτο δὲν εἶναι κατὰ τῆς θέσεως τῆς πόλεως, διότι οὐδὲν ἀποκλείει ὅτι ὁ συνοικισμὸς αὐτὸς ἠδύνατο νὰ ἦτο συνοικισμὸς Ῥιθύμνης, ἐξελιχθεὶς ἀργότερον εἰς πόλιν. Ἐπειτα τὰ ψηφιδωτὰ μᾶς σημειώνουν, εἰς τὸ ἴδιον μέρος, τὴν ὑπαρξίν ἀνεπτυγμένης ζωῆς κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὸς πιθανῶς ἢ τοὺς Ῥωμαϊκοὺς-Βυζαντινοὺς χρόνους. Ζωῆς ἣτις συνεχίζεται ἐνταῦθα, ἔχει πολιτισμόν, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἐκτὸς τῆς πόλεως οὐδαμοῦ εὐρέθησαν ἀνάλογα σημεῖα. Ἄλλὰ καὶ ἐὰν ἐδῶ ὑπῆρχε νεκροταφεῖον, διατί τοῦτο νὰ μὴ ἦτο νεκροταφεῖον τοῦ μινωικοῦ συνοικισμοῦ, νεκροταφεῖον λοιπὸν τῆς Ῥιθύμνης¹; Πλὴν τούτων, ἡ ἀναζήτησις τῆς πόλεως πέραν τῆς σημερινῆς εἶναι τι τὸ αὐθαίρετον καὶ ἀστήρικτον. Διότι ἀνατολικώτερον, ὅπου ἦτο δυνατὴ (φυσικοὶ ὄροι) ἢ ὑπαρξίς τῆς, δὲν βεβαιοῦται τὸ πρᾶγμα ἐξ ἐρειπίων, εὐρημάτων ἢ σχετικῶν πληροφοριῶν. Δυτικώτερον πάλιν, δὲν ἔχομεν καμμίαν ἔνδειξιν ὅτι εἰς τὴν βραχῶδη ἐκείνην ἀκτὴν θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρχη ἡ πόλις. Ἄλλὰ καὶ ἡ θέσις αὐτῆς μεσογειότερον (νοτιώτερον) εἶναι ἀναπόδεικτος καὶ ἀβάσιμος.

7. Ὅμοίως Σπ. Μαρινάτου, ὁ ἀρχαῖος Κρητικὸς πολιτισμός, Ἀθῆναι 1927.

¹ Γενικῶς ἢ ἐκ τῶν εὐρημάτων ἔνστασις δὲν θὰ ἔχη καμμίαν θέσιν ὅταν τις ἐξετάσῃ πάντα ταῦτα ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἄλλων πληροφοριῶν τὰς ὁποίας ἔχομεν διὰ τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Καὶ ἡ κοινὴ παράδοσις θέλει τὸ μέρος τῆς σημερινῆς πόλεως ἀδιακόπως κατφικημένον. Τοῦτο βεβαιώνουν ὅσα ἐλέχθησαν περὶ ἀνανεώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Βενετῶν καὶ περὶ τῶν κατὰ χώραν εὐρημάτων. Ἐξαιρέσει τις τὸν Manner, ὅστις, κατὰ τὸν Pashley¹, ἠθέλε τὴν Ῥίθυμναν ἱκανὰ χιλιόμετρα δυτικῶς τῆς σημερινῆς πόλεως, « πρὸς τὰ σύγχρονα ἡμῶν Δράμια », οἱ περισσότεροι ἐρευνῆται συμφωνοῦν μὲ τὴν παράδοσιν. Οὕτως ὁ Bursian² γράφει ὅτι ἡ ζωὴ ὑπῆρξεν, ὡς παραδίδεται, ἀδιάκοπος εἰς τὸ μέρος τῆς σημερινῆς πόλεως, καὶ τὸ αὐτὸ κατόπιν ἐπαναλαμβάνουν καὶ ἄλλοι³. Καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ Ἰ. Σβορώνος⁴ δέχεται τὸ Ῥέθυμνον κατφικημένον συνεχῶς ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων καὶ ὁ Ν. Σταυράκης ἀναφέρει ὅτι « γενικῶς ὑποτίθεται ὅτι τὸ μέρος τοῦτο κατφικεῖτο συνεχῶς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον ὑπὸ τὸ αὐτὸ πάντοτε ὄνομα »⁵. Ἡ ἀδιάκοπος λοιπὸν κατοίκησις μαρτυρεῖ τὸ ἀμετάθετον τῆς πόλεως.

Τὴν θέσιν τῆς πόλεως ἐνισχύουν καὶ τὰ προαναφερθέντα σχετικὰ χωρία τοῦ Πλινίου καὶ τοῦ Πτολε-

¹ Travels in Crete, τόμ. I, σελ. 109.

² Geographie, ἐνθ' ἄν., τόμ. II, σελ. 553.

³ Βλ. *Pauly-Wissowa*, ἐνθ' ἄν., σελ. 923: « Dieser Platz war ununterbrochen bewohnt... »

⁴ Numismatique..., ἐνθ' ἄν., σελ. 309: « Cela vient en partie de ce qu'elle fut habitée, continuellement depuis les temps anciens jusqu' à présent. »

⁵ Στατιστικὴ, ἐνθ' ἄν., σελ. 98.

μαίου¹. Ὁ Πλίνιος σημειώνει τὴν Ῥίθυμναν μεταξύ Ἀμφιμάλης καὶ Πανόρμου (ὅπου καὶ ἡ θέσις τοῦ σημερινοῦ Ῥεθύμνου), ἐνῶ ὁ Πτολεμαῖος μεταξύ τοῦ κόλπου Ἀμφιμάλης καὶ τοῦ Παντοματρίου². Ἀλλ' ὁ Πτολεμαῖος, νομίζομεν, σφάλλεται σπεύδων νὰ τοποθετήσῃ τὸ Παντομάτριον ἐκεῖ ἐνθα θὰ ἔδει νὰ θέσῃ τὴν Πάνορμον, ἐνῶ τὸ Παντομάτριον ἔκειτο πέραν αὐτῆς, ἀνατολικώτερον³. Τὸ δίκαιον ἔχει ὁ Πλίνιος ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, διότι πράγματι ἡ Πάνορμος ἔκειτο εἰς τὴν βόρειον ἀκτὴν τῆς Κρήτης, ἀνατολικῶς τῆς Ῥιθύμνης, εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς ὁμωνύμου παραλίου κόμης (κ. Πάνορμος)⁴. Ἐπομένως ἡ κατὰ Πλίνιον διάταξις τῶν

¹ Βλ. ἐν κεφ. Β'.

² Ἡ ταύτισις τῆς Πανόρμου μετὰ τοῦ Παντοματρίου, τὴν ὁποῖαν δέχονται τινες, ἀποτελεῖ σφάλμα. Πρὸβλ. *Ερρ. Μοάτσον*, ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. ἄρθρα Πάνορμος, Παντομάτριον, ὅπου οὗτος δέχεται τὴν ταύτισιν.

³ Ὁ Ν. Πλάτων, ἐν Κρητ. Χρονικ. Β, II, σελ. 364, δέχεται τὸ Παντομάτριον εἰς τὸν ὄρμον Φόδελε (ἀνατολικῶς τῆς Πανόρμου).

⁴ Οὐδεμίᾳ ἀμφιβολίᾳ πρέπει, νομίζομεν, σήμερον νὰ ὑπάρχῃ ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἡ Πάνορμος εὐρίσκετο εἰς τὴν σημερινὴν κόμην Πάνορμον τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου τοῦ νομοῦ Ῥεθύμνης. (Τὸ Πάνορμον ἠκούετο πρὸ τινος καὶ Καστέλλι ἐκ τοῦ Castel Milopotamo, τοῦ ἰδρυθέντος ἐκεῖ κατὰ τὸν II' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Γενουάτου τυχοδιώκτου *Ερρ. Πεσκατόρι*, τοῦ λεγομένου κόμιτος τῆς Μάλτας. Μέρος τοῦ ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντος τείχους σώζεται εἰσέτι.) Ἡ ταύτισις αὕτη τῆς ἀρχαίας πόλεως μετὰ τοῦ σημερινοῦ Πανόρμου ἐπιβεβαιοῦται ἀναντιρρήτως, ἐκτὸς τῶν ἄλλων λόγων (βλ. Κρητ. Χρονικά, ἐνθ' ἄν., σελ. 360 κ. ἑξ.), καὶ ἐκ

πόλεων τῆς βορείου ἀκτῆς: Ἀμφιμάλη, Ῥίθυμνα, Πάνορμος, συμπίπτουσα πρὸς τὴν ἀρχαίαν πραγματικότητα, συμπίπτει καὶ πρὸς τὴν σημερινήν, ὅπου, μετὰ τὴν πόλιν Ῥέθυμνον, ἀκολουθεῖ ἀνατολικῶς ἡ παρά-

τῆς παραδόσεως καὶ ὠρισμένων τινῶν δεδομένων. Πράγματι ἐκ τῶν χρόνων τῆς Βενετοκρατίας ἔχομεν βεβαιωμένην ἐκ γραπτῶν μνημείων τὴν ὀνομασίαν Ρανορμο, σημειουμένην ἐπὶ παρὰ τὸ Πάνορμον λόφων, καὶ ἣτις βεβαίως διασώζει ἀρχαιότεραν παράδοσιν. Πρῶτοι ἡμεῖς παρατηρήσαμεν καὶ ἐπιβίωσιν τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου Πάνορμος εἰς τὴν δυτικῶς τῆς σημερινῆς κόμης ἐδρικομένην καὶ ὀλίγην ὥραν ταύτης ἀπέχουσαν λοφώδη τοποθεσίαν Πάρορμος (Ἄγ. Γεώργιος Πάρορμος, ὡς λέγεται σήμερον), ἣτις οὕτως εὐρίσκεται μεταξὺ τοῦ Ῥεθύμνου καὶ τοῦ σημερινοῦ Πανόρμου καὶ φαίνεται καὶ ἐκ τῶν δύο. εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς παρὰ τὸν ὄρμον (Πάνορμον) ἀρχαίας πόλεως, τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐπεβίωσεν ὡς Πάρορμος ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω ὑψώματος. (Τὴν παρατήρησίν μας αὐτὴν ἀναφέρει ὁ ἀρχαιολόγος Ν. Πλάτων, ἔνθ' ἀν. Β', ΙΙ, σελ. 361, σημειῶν (σημ. 44) μετὰ πολλὴν εὐσυνειδησίαν, ὅτι ὀφείλει εἰς ἡμᾶς.) Τὰ δὲ ὠρισμένα δεδομένα δι' ὧν ἐξάγεται ἡ ἐκεῖ θέσις τῆς ἀρχαίας Πανόρμου εἶναι ὅτι μεταξὺ Παρνάμου καὶ Πανόρμου εὐρέθησαν παλαιότερον παρὰ χωρικῶν τάφοι μετὰ κτερίσματα, ἀγαλμάτια, νομίσματα, ἀγγεῖα κλπ., ἐν αὐτῇ δὲ τῇ σημερινῇ κόμῃ δωρικὸν κυμάτιον (εὐρέθη ὑφ' ἡμῶν). Ἐπὶ πλέον, μεταξὺ Παρνάμου καὶ Πανόρμου καὶ συγκεκριμένως ΝΔ τοῦ τελευταίου, εἰς θέσιν « Ἁγία Σοφία », ἀνεκαλύψαμεν (Ἀπρίλιος 1948) μεγάλην Παλαιοχριστιανικὴν τρίκλιτον Βασιλικὴν εἰς σχῆμα Τ (μῆκος 54 μ.), ἀνεγερθεῖσαν κατὰ τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶνα, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν εὐρημάτων. Κατὰ τὴν σκαφὴν τοῦ εὐρήματος τούτου, ὅπερ, ὡς παρατηρήθη (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐτῶν 1945-1948, Ἀθῆναι 1949, σελ. 66 καὶ 113), ἀποτελεῖ « τὸν μέγι-

λιος κόμη Πάνορμον (τό). Ἡ τοποθέτησις λοιπὸν τῆς Ῥιθύμνης εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς πόλεως ἐνισχύεται καὶ μὲ τὴν διευκρίνησιν τῆς θέσεως τῆς Πανόρμου, ἐφ' ὅσον σήμερον, μετὰ τὸ Ῥέθυμνον, ἔχομεν ἀνατολικῶς τὸ Πάνορμον, εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Πανόρμου.

Ἀνεξαρτήτως τῶν ὅσων ἐλέχθησαν, ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης δὲν ἠδύνατο νὰ ἦτο ἀλλαγῆ καὶ δι' ἄλλον λόγον. Οὐδὲν δηλ. μέρος τῆς γύρω περιοχῆς προσφέρεται πλέον κατάλληλον, διὰ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι

στον μέτριον σήμερον χριστιανικὸν Ναὸν τῆς Κρήτης καὶ μίαν τῶν μεγάλων βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος», ἐφέραμεν εἰς φῶς ἱκανὸν μέρος τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου (θωράκια, πεσσοὺς κλπ.), καθὼς καὶ μεγάλα ἐκ μαρμάρου ἀκανθόσχημα κιονόκρανα κ. ἄ. (Ἐνακοίνωσιν διὰ τὴν Βασιλικὴν βλ. εἰς Κρητ. Χρονικά, τόμ. Β', τεύχ. II, σελ. 379, *Κ. Καλοκέρη*, Μία σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψις: Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ ἐν Πανόρμῳ Κρήτης, ἔνθα ἐδημοσιεύσαμεν καὶ φωτογραφίας εὐρημάτων καὶ σχεδιόγραμμα τοῦ ναοῦ. Πρὸς καὶ Κρητ. Χρον., Β', III, σελ. 586-588. Ἐπίσης ἐφημερίδας Ἀθηνῶν «Βῆμα» καὶ «Καθημερινή» 22 Ἰουνίου 1948. Πλήρη δ' ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαφῆς βλ. εἰς *Ν. Πλάτωνος*, Ἀνασκαφὴ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης, ἐν Πρακτικοῖς Ἀρχαιολ. Ἐταιρ., ἔνθ' ἄν., σελ. 112 κ. ἑξ.) Εὐνόητον ὅτι ἡ Βασιλικὴ σημειώνει ἐν Πανόρμῳ πολυάνθρωπον κέντρον, ἔδραν Ἐπισκοπῆς, ἤτοι ἀκμαίαν ζωὴν κατὰ τὴν ἀ' Βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης.

Πάντα ταῦτα τὰ διαφόρων ἐποχῶν εὐρήματα ἐν Πανόρμῳ μαρτυροῦν, ὁμοῦ μὲ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου, ὅτι ὄντως ἐκεῖ ἔκειτο ἡ ἀρχαία Πάνορμος, ἐφ' ὅσον διὰ τῶν ἀρχαιοτήτων τούτων εὐρίσκομεν τὴν ζωὴν νὰ δίδῃ τὸ παρὸν τῆς συνεχῶς, ἀπὸ τῶν Ἑλληνικῶν, Ῥωμαϊκῶν, Βυζαντινῶν κλπ. χρόνων μέχρις ἡμῶν.

θὰ ἠδύνατο νὰ διεκδικήσῃ τὴν ἀρχαίαν θέσιν. Τὸ Ῥέθυμνον ἔχει κτισθῆ ἑπάνω εἰς τὸ μικρὸν ἀκρωτήριο, τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν, καὶ τὸ ὁποῖον συνδέεται μὲ τὸν λοφώδη βράχον τῆς Φορτέζας ὅστις ὑψώνεται ἐπιβλητικὸς εἰς τὴν θάλασσαν. Ἐπ' αὐτῆς τῆς ταπεινῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, τὴν ὁποίαν, ἔχει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι προστατεύει ὁ ἀπέναντι βραχώδης λόφος, δικαιολογεῖται καὶ εἰς τὸν ἀπλοῦν παρατηρητὴν ἡ θέσις τῆς πόλεως, ὡς λίαν φυσικὴ. Πράγματι, κανὲν μέρος τῆς γύρω περιοχῆς δὲν ἔχει τόσας φυσικὰς προϋποθέσεις. Τὸ ἔπαρμα τῆς ἀκροπόλεως μὲ τὴν φυσικὴν του μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν ἐξαίρετον θέαν, ἣν παρέχει ἄνωθεν αὐτοῦ, δὲν θὰ ἦτο βεβαίως ἄνευ σημασίας διὰ τοὺς ἀρχαίους κατοίκους, οἵτινες οὔτε εἰς τὸ αἰσθητήριον τοῦ καλοῦ ἐμειονέκτουν, οὔτε εἰς τὴν ἐκτίμησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν τόπων εἰς τοὺς ὁποίους ἡ φύσις πλουσίως παρέσχε τὴν εὐνοιάν της. Ἐκεῖ ἑπάνω θὰ ἐτοποθέτουν τὰ ἱερὰ αὐτῶν, ἵνα παρέχουν εὐρεῖαν θέαν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, καὶ ἀπὸ κάτω θὰ ἥπλωνον τὴν πόλιν, τὴν ὁποίαν τοιουτοτρόπως θὰ εἶχεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του ὁ « ὑπερθεν παντελόπτης ὀφθαλμός ». Καὶ εἶχον ὄντως ἐκεῖ ἑπάνω τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος, ὡς εἶδομεν, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀσφαλῶς ἱερὰ ¹.

Πρὸς τοῖς ἀνωτέρω, τὴν θέσιν τῆς Ῥιθύμνης εἰς τὸ μέρος ὅπου παραδίδεται, ἐνισχύει τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ

¹ *Bursian*, ἐνθ' ἄν., σελ. 554 καὶ *Realenc.*, ἐνθ' ἄν. σελ. 924.

Κιονόκρανα και γλυπτά τεμάχια τοῦ τέμπλου τῆς ἐν Πανόρμῳ
Ῥεθύμνης Βασιλικῆς, ἔδρας τῆς Ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρης.
(Φωτογράφοις καὶ α' δημοσίεοις ἡμετέροις)

τούς Μινωικούς χρόνους — ἐὰν δεχθῶμεν ἔκτοτε τὴν Ῥίθυμναν — πολλαὶ πόλεις τῆς Κρήτης ἦσαν παράλιοι, διότι οἱ Κρητες, ὄντες κύριοι τῆς θαλάσσης, δὲν ὑπελόγιζον εἰς καμμίαν κατ' αὐτῶν θαλασσίαν ἐπιχείρησιν¹. Καὶ διὰ τοῦτο κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους οὔτε τείχη ὑπῆρχον εἰς τὰς Κρητικὰς πόλεις, ἀντιθέτως μὲ τὰς πόλεις τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Διατί λοιπὸν νὰ μὴ ἦτο καὶ ἡ Ῥίθυμνα παραθαλασσία ἀπὸ τότε; Ἀφοῦ ὁ Αἴλιανὸς κατὰ τὴν παρακμὴν τῆς εἰς κώμην (Γ' αἰὼν) τὴν γνωρίζει «πρὸς ταῖς ἡόσιν»² καὶ ὁ Πτολεμαῖος, ἕνα αἰῶνα προηγουμένως, τὴν θέλει παράλιον, καὶ ἀφοῦ τὰ ὑπάρχοντα εὐρήματα μαρτυροῦν ζωὴν πολλῶν ἐτῶν πρὶν εἰς αὐτὸ τὸ παράλιον μέρος, διατί τάχα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ πόλις δὲν ἦτο ἐξ ἀρχῆς παρακτία; Ἀλλὰ δεχόμενοι τὴν πόλιν παράλιον ὀφείλομεν νὰ τὴν δεχθῶμεν καὶ εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν, κατόπιν τῶν ὅσων ἐλέχθησαν. Ἀπὸ τὸν Δ' - Γ' π. Χ. αἰῶνα, ὁπότε μαρτυρεῖται ἡ πόλις, δὲν ἔχομεν ἀμφιβολίαν ὅτι ἦτο παράλιος (ἐνθυμηθῶμεν τὰ νομίσματα αὐτῆς, τὰ ἔχοντα τὸ σύμβολον τοῦ Ποσειδῶνος) καὶ εἰς τὸ ἴδιον μέρος. Διὰ τὴν ἀρχαιοτέραν πάλιν πόλιν τῆς περιόδου ταύτης ἴσως δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἀμφιβάλωμεν, ἐφ' ὅσον ὅσα ἐλέχθησαν ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἡ θέσις τῆς ἦτο ἡ αὐτή. Ἀλλὰ εἰς τὴν

¹ *Ξανθοῦ δίδου*, Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1909, σελ. 5 κ. ἐξ.

² Πρὸβλ. καὶ *J. Svoronos*, *Numismatique...* σελ. 309: «... comme nous savons... Rithymna était située sur la côte (πρὸς ταῖς ἡόσιν).»

τυχὸν γενικωτέραν ἔνστασιν, διατὶ τάχα δὲν εὐρέθησαν ἐρείπια προβενετικά, ἢ διατὶ ἔχομεν ἐλάχιστα λείψανα τῆς ἀρχαίας πόλεως, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀντεῖπῃ, ὅτι ἐνταῦθα μὲν ἔχομέν τι δεδομένον, ἐνῶ εἰς τὴν γύρω περιοχὴν τῆς πόλεως οὐδὲν δεδομένον ἔχομεν, διὰ νὰ ὑποθέσωμεν ἐκεῖ τὴν Ῥιθύμναν. Ἐξ ἄλλου, ἀφοῦ αἱ πόλεις τῆς Κρήτης ἦσαν ἀτείχιστοι, δὲν θὰ εἶχε βεβαίως τεῖχη ἢ μικρὰ Ῥιθύμνα, τῶν ὁποίων ἴχνη, ἢ ἔστω ἀναμνήσεις, θὰ διετηροῦντο εἰς τοὺς κατόπιν χρόνους. Ἐπειτα, ἔγινε γνωστὸν ὅτι τὰ λείψανα τῆς ἀρχαιοτέρας ζωῆς τῆς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διασωθοῦν μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τόσων κατακτητῶν. Καὶ ὄντως τί θὰ ἠδύνατο νὰ διασωθῆ ἀπὸ μίαν πολίχνην ἣτις τὸ μὲν ἔσβηνε, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, μόνη τῆς, διὰ νὰ καταλήξῃ κώμη, τὸ δὲ συνεμερίσθη τὴν κοινὴν μοῖραν τῆς Κρήτης, ὑποστᾶσα τὰς τόσας πολεμικὰς συμφορὰς¹; Ὅ,τι ὅμως μέχρι σήμερον εὐρέθη, φανερῶναι ὅτι ὁ χρόνος καὶ ἡ καταστροφή δὲν ἐξηφάνισαν τὰ πάντα καὶ παρέχει τὴν βεβαίαν ἐλπίδα μελλοντικῆς εὐρέσεως καὶ ἄλλων πραγμάτων ἐν τῇ πόλει, τὰ ὁποῖα, πλὴν τῆς ἄλλης σπουδαιότητος αὐτῶν, θὰ καθορίσουν ἀναμφισβητήτως ἐν Ῥεθύμνῳ τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης.

Ἴδού, τέλος, πῶς ὁμιλοῦν τινες ἐκ τῶν δεχομένων τὴν συνταύτισιν τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης μετὰ τὴν τοῦ σημερινοῦ Ῥεθύμνου: Ὁ Pashley λέγει ὅτι

¹ Ἀφήνομεν τοὺς ἐμφυλίους πολέμους διὰ νὰ ἐνθυμηθῶμεν τοὺς Ῥωμαίους μετὰ τὸν Μέτελλον (69 π. Χ.) καὶ τοὺς Ἄραβας ἀργότερον (824 μ. Χ.)

« ἡ Ῥίθυμνα, κατὰ τὸν Πτολεμαῖον, εἶναι ἡ πρώτη πόλις τῆς βορείου ἀκτῆς (τῆς Κρήτης) ἀνατολικῶς τῆς Ἀμφιμάλης » καὶ ὅτι « εἶναι ἐκτὸς συζητήσεως ὅτι εὗρισκετο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Ῥεθύμνου »¹. Ὁ Dapper συμφωνεῖ μὲ τὸν Πτολεμαῖον² καὶ ὁ Bursian τὴν θέλει « εἰς τὴν βόρειον παραλίαν καὶ ἐπὶ τοῦ μικροῦ ἀκρωτηρίου³, ὅπου σήμερον ὑπάρχει τὸ Ῥέθυμνον ». Ὁ Hœeck βεβαιώνει τὴν Ῥίθυμναν εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Ῥεθύμνου⁴, καὶ ὁ Σβορῶνος δέχεται « τὸν χῶρον τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης εἰς τὸ ἀκρωτήριο τῆς βορείου πλευρᾶς, βορείως τῆς Λάμπας, ἐκεῖ ὅπου σήμερον εὗρίζεται τὸ Ῥέθυμνον »⁵. Ὁ Mariani θεωρεῖ « ἀνόητον τὸ νὰ ἀμφιβάλλῃ τις (stolto il dubitare) διὰ τὸ ζήτημα »⁶, ὁ δὲ Σταυράκις σημειώνει ὅτι « ἡ ἀρχαία Ῥίθυμνα τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς σημερινῆς Κρητικῆς πόλεως Ῥεθύμνης »⁷. Παρὰ Pauly-Wissowa ἡ Ῥίθυμνα ἀναφέρεται « παράλιος πολίχνη εἰς τὴν βόρειον ἀκτὴν τῆς Κρήτης καὶ ἐπὶ τοῦ μικροῦ ἀκρωτηρίου »⁸, περὶ οὗ εἶ-

¹ Travels in Crete, τόμ. I, σελ. 102.

² Description des Isles de l'Archipel, σελ. 410.

³ Ἐνθ' ἄν., σ. 553: « ... ein kleines Vorgebirge der Nordküste ».

⁴ Kreta, τόμ. I., σελ. 395.

⁵ Ἐνθ' ἄν., σελ. 309: « Elle (Ῥέθυμνος) occupe l'emplacement de l'ancienne Ῥίθυμνα... »

⁶ Antichità Cretesi, σελ. 63.

⁷ Στατιστική, σελ. 98.

⁸ Ἐνθ' ἄν., Ῥίθυμνα, σελ. 923.

πομεν, καὶ τέλος ἡ Guarducci¹ συμφωνεῖ μετὰ τῶν προηγουμένων².

¹ Ἐνθ' ἄν., σελ. 269.

² Ὁ Ξανθοῦ διδης, ἐν ΕΕΒΣ (1926), σελ. 63, ἐσημείωσεν ὅτι ἡ Ῥίθυμνα «ἔκειτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς μετὰ τὴν σημερινὴν θέσεως», χωρὶς νὰ ἀποκλείσῃ ὅτι δυνατὸν νὰ ἦτο καὶ «ὀλίγον ἀνατολικώτερον».

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

1. Ἡ θέσις τοῦ ζητήματος.

Δὲν θὰ ἀνέμενεν ἴσως κανεὶς νὰ γίνῃ ἰδιαιτερός λόγος διὰ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐφ' ὅσον ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν γίνεται φανερόν ὅτι ἡ Ῥίθυμνα, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἔχομεν ἀρκετὰς πληροφορίας, δὲν θὰ ὑπῆρξε βεβαίως λίαν σπουδαία. Ἐνομίσαμεν ὁμως ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ συγκεντρώσωμεν ἐνταῦθα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς της, ἔστω καὶ ἂν αὕτη, εἰς τὸν ἱστορικὸν στίβον, δὲν ἔχει μεγάλας ἀξιώσεις. Προσέτι ἐκρίναμεν τοῦτο ἀπαραίτητον, διότι πιστεύομεν ὅτι ἐκ τῆς πλευρᾶς ταύτης ἔχει πολὺ ὑποτιμηθῆ ἡ Ῥίθυμνα ἀπὸ ὅσους μέχρι σήμερον ἔγραψαν περὶ αὐτῆς. Βεβαίως δὲν θὰ ὑπῆρξε λίαν ἀξιόλογος καὶ οὔτε τολμᾷ τις νὰ τὴν ἐξετάσῃ παραπλεύρως τῶν γνωστῶν σπουδαιοτέρων πόλεων τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀρθόν, ὅτι εἰς ὅλην τὴν ἀρχαίαν ζωὴν της ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἄσημος. Ὅτι ἡ Ῥίθυμνα δὲν ὑπῆρξε σπουδαία, μὲ τὴν σημασίαν τῆς λέξεως, εἶναι γεγονός, ἐκ τῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα ἔχομεν μέχρι σήμερον. Ἀλλ' ὅτι « οὐδεμίαν ἐκέκμητο σημαντικότητα ἐν τῇ ἀρχαιότητι », ὡς ἔγραψαν Ἕλληγες¹, ἀκολουθοῦντες τοὺς ξένους, εἶναι καθ' ἡμᾶς ἐσφαλ-

¹ Ὁ Σταυράκης, Στατιστικὴ, σελ. 98.: « Ἐκ τῶν ἐπι-

μένον. Ἐπειδὴ ἡ πόλις δὲν ὑπῆρξε μεγάλη καὶ δὲν ἀνήκει εἰς τὰς πρωταγωνιστρίας τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀδικήσωμεν ἀρνούμενοι ὅτι ἔπαιξε καὶ αὐτὴ τὸν ρόλον τῆς μέσα εἰς τὴν πολυκύμαντον ζωὴν τῆς Νήσου. Ρόλον, βεβαίως, τὸν ὁποῖον παίζουν οἱ δεῦτεροι, οἵτινες ἀκολουθοῦν τοὺς μεγάλους, τοὺς πρώτους· συνεργάζονται καὶ καρπώνονται τὰ ἀγαθὰ τῆς συνεργασίας, ἔστω καὶ ἂν παραμένουν πάντοτε δεῦτεροι, διότι τοῦτο ἀνήκει ἴσως εἰς τὴν ἱστορικὴν τῶν μοῖραν. Κάποτε ἡ πόλις — ἀγὼν ἀσφαλῶς πολὺς... — θὰ κατορθώσῃ νὰ χειραφετηθῆ, θὰ γίνῃ αὐτόνομος, θὰ ἔχῃ ἰδικὴν τῆς ζωῆν, ἰδικὰ τῆς νομίσματα, σχέσεις τῆδε κἀκεῖσε, θὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει, ἀδιάφορον ἂν κατόπιν θὰ τὴν ἀπολείψουν αἱ δυνάμεις, θὰ ἀρχίσῃ πάλιν ἡ κἀθοδος, ἡ πτώσις εἰς τὴν ἀσημότητα καὶ τὴν ἀφάνειαν τῆς κώμης — ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ εἶναι γεννημένοι μέτριοι, κατορθώνουν κἀποτε, ἐπὶ τινα χρόνον, νὰ ὑπερβοῦν τὸ ὄριον, ἀλλ' ὕστερον πάλιν κατέρχονται εἰς τὴν μοῖραν τῆς μετριότητός των¹. Αὐτὴ εἶναι ἡ Ῥίθυμνα... Ἀκολουθεῖ

γραφῶν οὐδὲν εἶναι γνωστὸν περὶ τῆς πόλεως ταύτης, μὴ ἀναφερομένης οὐδαμοῦ αὐτῶν. Φαίνεται ἐκ τούτου ὅτι ἐν τῇ ἀρχαιοτητι οὐδεμίαν ἐκέκτητο σημαντικότητα ἡ πόλις αὕτη. » Ὅτι σφάλεται ὁ Σταυράκης κατὰ τὸ πρῶτον μέρος, ἀπεδείχθη ἐκ τῶν προηγουμένων (ἐπιγραφῶν κλπ.). Ὅτι ἐπίσης σφάλεται καὶ κατὰ τὸ δεύτερον, θὰ ἴδωμεν εὐθύς. Καὶ ὁ *Bursian*, ἐνθ' ἂν., τόμ. II, σελ. 554, σχεδὸν τὰ αὐτὰ ἔγραψε: « Die alte Stadt welche, nie bedeutend gewesen zu sein scheint... ».

¹ Ἀντιθέτως πρὸς τὴν γραμμὴν αὐτὴν τῆς ζωῆς τῆς Ῥιθύ-

τὸν δρόμον της, ἐργάζεται μὲ τὰς δυνατότητάς της, ἔχει φίλους οἱ ὅποιοι τὴν ἀγαποῦν. Ἀντιδραστικὴν οὐδαμοῦ τὴν βλέπομεν. Ψήφισμα κανὲν εἰς βάρος της δὲν ὑπάρχει. Ἐχθροὶ της οὐδαμοῦ τῶν πηγῶν ἐμφανίζονται. Ἀντιθέτως, κάθε τόσον « Ῥιθύμιοι τιμῶνται » εἰς τὰς ἐπιγραφάς, ὡς εἶδομεν προηγουμένως.

Ἐκ πάντων τούτων διαγράφεται οὐχὶ ἡ παντελὴς ἀσημότης ἀλλ' ἡ μετρία σπουδαιότης τῆς πόλεως. Ἀλλὰ θὰ ἴδωμεν εὐθύς ὅ,τι προσφέρει ἡ βιβλιογραφία διὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἄποψιν.

2. Αἱ πηγαὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῆς πόλεως.

α) Λόγοι κατὰ πάσης σπουδαιότητος τῆς πόλεως.

Τὴν Ῥίθυμναν οὐδεὶς βεβαίως συγγραφεὺς γνωρίζει μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Λυκόφρονος. Ὁ Ὅμηρος, ὡς ἐλέχθη, ὁ Ἡρόδοτος, οἱ ποιηταί, οἱ γεωγράφοι, οὐδὲν ἀναφέρουν περὶ αὐτῆς. Ἀκόμη δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς πλέον γνωστοὺς καταλόγους τῶν Κρητικῶν πόλεων, οὓς ἔχομεν ἐξ ἐπιγραφῶν, κειμένων, συνθηκῶν κ.τ.π.¹ Εἰς

μνης, τὸ Ῥέθυμνον (ἡ πόλις ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας καὶ ἐντεῦθεν) θὰ παρουσιάσῃ μίαν σταθερὰν ζωὴν πόλεως συναγωνιζομένης μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης μετὰ τῶν δύο ἄλλων μεγάλων πόλεων τῆς Νήσου.

¹ Ἐγινε ἤδη γνωστόν. Πρὸβλ. καὶ Ἱ. Σβορώνου, ἐνθ' ἀν., σελ. 310. Μόνον εἰς τὸν κατάλογον τῶν πόλεων τῆς Δελφικῆς ἐπιγραφῆς τῶν Θεωροδόκων ἀναφέρεται ἡ Ῥίθυμνα τὸ πρῶτον.

τὴν συνθήκην συμμαχίας π.χ. μετὰ τοῦ Εὐμένους τοῦ Β' (Β' αἰὼν π. Χ.), τὴν ὁποίαν ἀνεκάλυψεν ὁ Halbherr ἐν Γόρτυνι, γίνεται λόγος περὶ 29 Κρητικῶν πόλεων, ἀλλὰ μετὰξὺ αὐτῶν δὲν ἀναφέρεται ἡ Ῥιθύμνα. Τοῦτο εἰκάζεται σημεῖον τῆς μικρᾶς σπουδαιότητός της, διότι πιθανῶς θὰ ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν ἑτέρας μεγάλης πόλεως. Ἐπίσης εἰς τὴν συνθήκην φιλίας τὴν ὁποίαν, τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα, συνωμολόγησαν Κρητικαὶ πόλεις μετὰ τῶν κατοίκων τῆς Ἰωνικῆς πόλεως Τέω, δὲν ἀναφέρεται πάλιν ἡ Ῥιθύμνα. Οἱ Τήϊοι ἔστειλαν πρεσβείας εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Κρήτης καὶ ἐπέτυχον ψηφίσματα φιλίας κλπ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου ἑκάστης. Εἰς τὴν συνθήκην, ὁμοῦ μετ' ἄλλων ὀνομάτων πόλεων, ἀναφέρονται καὶ αἱ ἐγγύς πρὸς τῆς Ῥιθύμνης πόλεις Ὑαξός (Ἀξός), Ἐλεύθερα, Σύβριτος. Ἄλλ' ἡ παρασιώπησις πάλιν τῆς Ῥιθύμνης ὑπολαμβάνεται δεῖγμα τῆς ἀπολύτου ἀσημότητός της¹.

Ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος μ. Χ. καὶ ἐντεῦθεν, ὁπότε ἔχομεν γνωστὴν τὴν παρακμὴν τῆς πόλεως εἰς χωρίον, δὲν γεννᾶται βεβαίως σχετικὸν ζήτημα. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ οἱ γεωγράφοι, ὡς λ. γ. ὁ Ἀνώνυμος (Σκύμνος Χίου) εἰς τὴν «Περιήγησιν»² του, ὁ Διονύσιος ὁ Καλλιφῶν εἰς τὴν «Ἀναγραφὴν τῆς Ἑλλάδος»³, ὁ ἄλλος Ἀνώνυμος εἰς τὸν «Σταδιασμόν», ἤτοι περίπλουν τῆς Μεγάλης Θα-

¹ Πόσον τοῦτο ἀποτελεῖ λίαν ἀνίσχυρον τεκμήριον ἐκ τῆς σιωπῆς, θὰ γίνῃ φανερὸν κατωτέρω.

² Βλ. ἐν Geogr. Gr. Minores, I, σελ. 220.

³ Αὐτόθι, σελ. 242 κ. ἔξ.

λάσσης»¹, οὐδόλως οὐδαμοῦ σημειώνουν τὸ ὄνομά της, ἐνῶ σημειώνουν ὀνόματα ἄλλων πόλεων τῆς Κρήτης². Ὁ Εὐστάθιος κατόπιν (ΙΒ' αἰὼν) εἰς τὰς «Παρεκβολάς»³ του, ἐνῶ ὀμιλεῖ περὶ Κρητικῶν πόλεων, οὐδὲν καὶ οὗτος ἀναφέρει περὶ τῆς Ῥιθύμνης. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ εἰς τὸν προμνημονευθέντα Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους⁴, ἐνῶ ἀναφέρονται αἱ πλησίον τῆς Ῥιθύμνης πόλεις Ὁαξος, Σύβριτος, Ἐλεύθερα καὶ Λάππα, ὅμως αὐτὴ ἀγνοεῖται. Ὁρθῶς ἐγράφη⁵ ὅτι «δὲν ἀπαντᾷ καὶ εἰς κανένα μεσαιωνικὸν κατάλογον τῶν Ἐπισκοπῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας»⁶. Ἐπισκοπὴν Ῥιθύμνης δὲν συναντῶμεν καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περιόδον⁷.

β) Στοιχεῖα κατὰ τῆς ἀσημότητος τῆς πόλεως.

Παρὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐξ ἄλλων στοιχείων βεβαιούμεθα ὅτι ἡ Ῥίθυμνα, κατὰ τοὺς π. Χ. χρόνους, δὲν ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἀσημος, ὡς κακῶς ἐχαρακτηρίσθη καὶ

¹ Αὐτόθι, σελ. 505 κ. ἐξ., ἔνθα ὁ Κρήτης Πέριπλος. Ἐν γένει οἱ Σταδισμοὶ ἀγνοοῦν τὴν Ῥίθυμναν, ὡς καὶ τὴν Ἀμφιμάλην, τὴν Πάνορμον κλπ.

² Εἰς τὴν «Ἀναγραφὴν τῆς Ἑλλάδος» π.χ. ἀναφέρονται ἡ Φαλάσαρα, Κνωσός, Γόρτυς, κ.ἄ.

³ Βλ. ἐν Geogr. Gr. Minores, I, 234.

⁴ Βλ. κεφ. Β', σελ. 37.

⁵ *Pauly-Wissowa*, Realenc., Ῥίθυμνα, σελ. 924.

⁶ Πράγματι αἱ Notitiæ Episcopatum καὶ ἄλλαι ἐκκλησιαστικαὶ πηγαὶ δὲν τὴν γνωρίζουν.

⁷ Αὕτη ἰδρύθη κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν. Βλ. ἐπόμενον κεφ.

ἐπιστεύθη. Πρώτη ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὰ νομίσματα αὐτῆς. Πρόκειται βεβαίως περὶ ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν νομισμάτων, τὰ ὅποια δὲν χαρακτηρίζουν μὲν «λίαν ἀξιόλογον»¹ πόλιν, ἀλλ' ὅμως ποτὲ καὶ πόλιν ὅλως ἄσημον. Διότι μία πόλις ἣτις τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔχει ἴδια νομίσματα σημαίνει ὅτι εἶναι αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος, ἐπομένως οὐχὶ ὀλιγώτερον σπουδαία ἄλλων Κρητικῶν πόλεων μὴ χαρακτηριζομένων ἀσήμων παρ' ὅλον ὅτι δὲν ἔχουν ἴδια νομίσματα ἀλλὰ χρησιμοποιοῦν νομίσματα ἄλλων πόλεων, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἐξηγητέα. (Ὡς π.χ. ἡ Χερσόνησος, ἣτις ἔχει τὰ νομίσματα τῆς Λύκτου, ἐξ ἧς καὶ ἐξαρτᾶται.) Χρυσᾶ νομίσματα τῆς Ῥιθύμνης δὲν ἔχουν εὐρεθῆ καὶ οὔτε οὐδαμοῦ μνημονεύονται, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι κατὰ τῆς σπουδαιότητός της, διότι τοιαῦτα νομίσματα, γενικῶς, δὲν εἶχον αἱ ἀρχαῖαι πόλεις τῆς Κρήτης².

Ἐπειτα ἡ σχέσις τῆς Ῥιθύμνης μὲ τὴν Ἀρκεσίην τῆς Ἀμοργοῦ (Δ' - Γ' αἰῶν)³ καὶ κατόπιν ἡ φιλία αὐτῆς μὲ τοὺς Πτολεμαίους δὲν εἶναι, νομίζομεν, γεγονότα ἀνάξια προσοχῆς. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν γίνεται δηλονότι ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι ὑπελόγιζον εἰς τοὺς φίλους αὐτῶν

¹ Βλ. *J. Svoronos, Numismatique...* σελ. 310: «... ses monnaies ne sont pas celles d'une ville bien importante».

² Εἰς τὴν Μουσειακὴν Συλλογὴν Ῥεθύμνης, χαρακτηριζομένην διὰ τὰ νομίσματά της, ὑπάρχουν καὶ νομίσματα τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης, ἀργυρᾶ καὶ χαλκᾶ, εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν.

³ Βλ. κεφ. Β', σελ. 51 - 52.

καὶ τοὺς Ῥιθυμνίους¹. Αὐτὴν τὴν φιλίαν μεταξὺ τούτων σημειώνει ἐπανελημμένως καὶ ἡ Guarducci². Πρὸς τούτοις ὁ δεσμὸς τῆς Ῥιθύμνης μὲ τὴν Μίλητον, οἱ τόσοι πολῖται τῆς οἱ τιμώμενοι ὑπὸ τῶν Μιλησίων³, αἱ σχέσεις τῆς πάλιν μὲ τὴν Τεγέαν⁴, τὴν Πολυρρηγίαν⁵, τὴν Δῆλον⁶ δὲν φανερόνουν, νομίζομεν, « ἐντελῶς ἀσημαντον » τὴν πόλιν. Ἐπὶ πλέον τὸ γεγονός τῶν σχέσεών τῆς μὲ τοὺς Δελφοὺς⁷ πᾶν ἄλλο βεβαίως παρὰ ἀναξίαν λόγου τὴν παρουσιάζει. Τοῦναντίον μάλιστα σημαίνει, ὅτι εἰς τὴν ζωηρὰν ἐκείνην κίνησιν (θηρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν) περὶ τὸ Μαντεῖον ἢ Ῥίθυμνα ἦτο μία ὑπολογίσιμος συνεργάτις, ἔχουσα βεβαίως οἰκονομικὴν τινα δύναμιν διὰ νὰ βοηθῆ τοῦτο, ὁμοῦ μετ' ἄλλων πόλεων. Ἀναγνωρίζεται δι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ Μαντεῖον, ἀπεσταλμένοι του ἔρχονται καὶ τὴν ἐπισκέπτονται καί, καθὼς καὶ εἰς ἄλλας Κρητικὰς πόλεις, ὀρίζεται καὶ ἐνταῦθα ὁ κατάλληλος διὰ νὰ δεχθῆ τὴν ἱερὰν « Θεωρίαν », ὁ Θεωροδόκος τῆς ἐπιγραφῆς. Εἶχεν ὅθεν ἡ Ῥίθυμνα ἀνεπτυγμένην τὴν λατρείαν τοῦ κοινοῦ Θεοῦ (Ἀπόλλωνος) καὶ θεωροῦμεν λίαν πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς εἶχε κτίσει εἰς αὐτὸν ἱερόν, ὅπως ἀκριβῶς — ὡς γνω-

¹ Κεφ. Β', σελ. 57.

² Inscr. Cret., τόμ. II, σελ. 269.

³ Βλ. κεφ. Β', σελ. 59.

⁴ Ἐνθ' ἀν., σελ. 58.

⁵ Ἐνθ' ἀν., σελ. 63.

⁶ Ἐνθ' ἀν., σελ. 58.

⁷ Ἐνθ' ἀν., σελ. 59 κ. ἑξ.

ρίζομεν — και τῆς ἀδελφῆς του Ἀρτέμιδος. Ἄλλ' εἶδομεν ὅτι οὐ μόνον ἐν Ῥιθύμνῃ ἀλλὰ και ἐν Δελφοῖς και Δῆλῳ ἐλατρεύετο ὑπὸ τῶν Ῥιθυμνίων ὁ Ἀπόλλων. Ἀσφαλῶς μίαν κίνησην ζωηροτέραν μεταξὺ τούτων τῶν πόλεων πρέπει νὰ θεωρήσωμεν βεβαίαν. Ἀμοιβαία ἐπικοινωνία, φιλία και συμμαχία πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι συνδέει ταύτας. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν χαρακτηρίζουν μίαν ἐντελῶς ἄσημον πόλιν. Ὁμιλοῦν εὐγλώττως περίτινος σπουδαιότητος, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν νὰ μὴ ἀρνηθῶμεν, ἐὰν εἴμεθα δίκαιοι. Βεβαίως πολιτικὴν δύναμιν, ἐμπορικὴν ζωὴν και ἀξιόλογον οἰκονομικὴν ἀνθησιν δὲν θὰ εἶχε ποτέ τῆς ἡ Ῥιθύμνα. Θὰ ἔζησε ὅλ' αὐτὰ εἰς τὸ μέτριον, ἐξ ὅσων τοῦλάχιστον γνωρίζομεν. Ὁ μεμαρτυρημένος βίος τῆς εἶναι περισσότερον πνευματικός. Θρησκευτικός, θὰ ἐλέγομεν. Καὶ ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι δὲν εἶναι ριψοκίνδυνον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ Ἀθηναῖα και ὁ Ἀπόλλων, οὓς ἔχουν ἐπ' αὐτῶν ἡ συμβολίζουν τὰ νομίσματα τῆς Ῥιθύμνης, ἀποτελοῦν τὸ « πιστεύω » ὅλης τῆς ζωῆς τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς! Ὁ Ἀπόλλων και ἡ Ἀθηναῖα, ἤτοι αἱ Μοῦσαι και τὰ Γράμματα¹.

¹ Ἡ λατρεία τῶν θεῶν τούτων δίδει τοὺς πλουσίους καρπούς τῆς κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν, ὁπότε οἱ Ῥιθύμνιοι διακρίνονται εἰς τὰ Γράμματα ἐν τε τῇ Κρήτῃ και τῇ Δύσει. Ὁ Ψιλάκης, εἰς τὸ παράρτημα τοῦ Β' τόμου τῆς Ἱστορίας τῆς Κρήτης (σελ. 57) γράφει ὅτι: « ἡ Ῥιθύμνη ἐγένετο τότε φυτώριον ποικίλης μορφώσεως, ἐξ οὗ και εἰς τὴν Ἑσπερίαν εἰς πλῆθος ἀπαύστως μεταβαίνοντες και ἐδίδασκον και ἐδιδάσκοντο... ». Ἐπίσης προσθέτει (σελ. 63) τὸ ἀληθέστατον, ὅτι: « Τὰ μητρῶα τῶν ἐν Ἑνετίᾳ,

Αὐταὶ λοιπὸν αἱ βεβαιωμένοι ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν σχέσεις τῆς πόλεως καὶ τὰ ἄλλα ἐκτεθέντα στοιχεῖα καθορίζουν σαφῶς τὴν πραγματικὴν τῆς ἀξίαν. Ἐν τῷ τῶρα περὶ τούτων δὲν γίνεται λόγος ἀργότερον, εἰς τοὺς μ. Χ. χρόνους, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἀκολουθήσαν παρακμὴν τῆς πόλεως. Τέλος, δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἐπιχεί-

Παδούη, Ῥώμη καὶ Φλωρεντία ἐκπαιδευτικῶν ἐπὶ τῆς τῶν γυμνασίων ἀναγεννήσεως γέμουσιν ἐξ ἀτελευτήτων σειρῶν..... Κρητῶν, ἐν οἷς διεκρίνοντο κατὰ τε ποσὸν καὶ ποιὸν οἱ ἐκ Ῥεθύμνου προερχόμενοι ». Γνωστὰ πρᾶγματι εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν διαπρεπῶν Ῥεθυμνίων λογίων, Μάρκου Μουσούρου, Φραγ. Πόρτου, Ζαχαρ. Καλλέργη, Νικ. Βλαστοῦ, Ἄγγ. Βεργίτη, Φουρλάνου, Ἀχέλη, Κακαβέλα, Καγιάννη, κ. ἄ. (Λεπτομερῶς ἐν Β' τόμῳ. Πρβλ. καὶ *Legrand*, *Bibliographie Hellén.*, tome I, Paris 1885, CXXVII καὶ σελ. 57 κ. ἐξ.) Ῥεθύμιος ἦτο καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἀθανάσιος Πατελάρος. Πασίγνωστος εἶναι ἐξ ἄλλου ὁ Ῥεθύμιος ποιητὴς τῆς « Ἐρωφίλης » Γεώργιος Χορτάτζης. Ῥεθύμιοι ἦσαν οἱ ποιηταὶ τῶν ἔργων « Πικατόρος », « Ἀπόκοπος », « Μάλτας πολιορκία », « Γύπαρις », « Βασιλεὺς Ροδολίνος », κ. ἄ. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν οἱ Ῥεθύμιοι ἐπρώτερον εἰς τὰ γράμματα. Πρὸς τὴν τρομερὰν καταστροφὴν τὴν ὁποίαν ἔπαθον καὶ αὐτοί, ὡς καὶ ὅλοι οἱ Κρηῖτες, ὑπὸ τῶν Τούρκων, — ἐξ ὧν ἐθεώρει ἀδύνατον τὴν ἀπελευθέρωσιν ὁ περιηγητὴς Tournefort — κατώρθωσαν νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ διατηρήσουν ἄσβεστον τὸ πνευματικὸν φῶς ἀπὸ τὸ Ῥεθύμνον, τὸ πνευματικὸν τοῦτο κέντρον τῆς Νήσου. Ῥεθύμιος ἦτο ὁ ποιητὴς ὁ διηγηθεὶς ἐκεῖνον τὸν « Κρητικὸν Πόλεμον », ὁ πασίγνωστος Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς. Ῥεθύμιος καὶ ὁ σπουδαῖος ἀγιογράφος Ἐμμανουὴλ Τζάνε, Ῥεθύμιος καὶ ὁ πρῶτος Μητροπολίτης Κρήτης μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν, ὁ Νεόφυτος Πατελάρος. Ἀρίστην εἰκόνα τῆς τοιαύτης ὑπεροχῆς τοῦ Ῥε-

ρημα κατὰ τῆς οἴας δῆποτε σπουδαιότητος τῆς Ῥιθύμνης ὅτι δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς συνθήκας τῆς Τέω καὶ τοῦ Εὐμένους Β'. Διότι αὐται οὔτε πάσας τὰς Κρητικὰς πόλεις ἀναφέρουν οὔτε ὑπῆρξεν ἡ Ῥιθύμνα πόλις ἐξαιρέτου σημασίας, διὰ τὰ πρόπη ὅπως δῆποτε τὰ γίνῃ λόγος περὶ αὐτῆς.

θύμνου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δίδει ὁ Αὐστριακὸς βοτανολόγος *Fr. Sieber*, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτην τὸ 1817. Ὁ *Sieber* μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ξένου γράφει ὅτι « ἐν Ῥεθύμνῳ ὑπάρχει μία Σχολή — διὰ τὴν νεολαίαν — ἣτις εἶναι ἐξαίρετος καὶ δὲν συγκρίνεται ποσῶς μὲ τὰς Σχολὰς Ἡρακλείου καὶ Χανίων! Καὶ ἐπάγεται: « ἐκεῖ (ἐν Ῥεθύμνῳ) διδάσκει ὁ ἀνεπιὸς τοῦ περιφήμου ἐπισκόπου Μυλοποτάμου, ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ λεγόμενος ὑπὸ πάντων ὁ Διδάσκαλος... καὶ ὅστις εἶναι ὁ πλέον ἀξιοσέβαστος ἄνθρωπος ὅλης τῆς Κρήτης ». (*Sieber*, *Reise nach der Insel Kreta im Jahre 1817*, τόμ. II, σελ. 104 κ. ἐξ.)

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΡΙΘΥΜΝΗΣ

1. Αἱ Ἐπισκοπαὶ καὶ ἡ σημασία αὐτῶν
διὰ τὴν περιοχὴν.

Τὸ παρὸν κεφάλαιον δὲν ἀφορᾷ ἀπ' εὐθείας τὴν Ῥίθυμναν. Διότι Ῥίθυμνα ὡς χριστιανικὴ πόλις βεβαίως δὲν ὑπῆρξεν. Ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Κρήτην θὰ τὴν ἀφῆκεν ἴσως ἀσυγκίνητον κατὰ τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας. Ἄν δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι τὸ σημερινὸν ὑπερσυντηρητικὸν πνεῦμα τοῦ Ῥεθύμνου ἔχει ἴσως μίαν τινὰ ρίζαν τοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ῥίθυμναν, τότε θὰ δυνηθῆ νὰ ἐξηγήσῃ ὅτι καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς τι τὸ νέον, δὲν θὰ εὔρην ἀσφαλῶς ἀμέσως ἔδαφος εἰς τὴν συντηρητικὴν καὶ εἰς κώμην ἤδη ἐκπεσοῦσαν ἀρχαίαν πόλιν. Πόσον στερεὰς ρίζας εἶχεν ἡ λατρεία τῶν πατέρων φαίνεται ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Αἰλιανοῦ. Παρ' ὅλας τὰς κατακτήσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ «κώμη» Ῥίθυμνα τὸν 7^ο μ. Χ. αἰῶνα, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναγνωρίζῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, νὰ λατρεύῃ τὴν Ῥοκκαίαν Ἄρτεμιν καὶ νὰ πιστεύῃ εἰς τὰ θαυματουργὰ ἱερά της. Περὶ τὸν 14^ο αἰῶνα πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν προσέλευσιν τῆς «πρώτης» πόλεως εἰς τὸν Χριστιανισμόν¹. Διὰ τὸ πρᾶγμα, ὡς

¹ Πρὸ τοῦ 14^ο αἰῶνος ἔχομεν εἰς τὴν περιοχὴν Ῥιθύμνης δια-

εἶναι εὐνόητον, δὲν ἔχομεν ἀπ' εὐθείας μαρτυρίας, ἀλλ' ἔχομεν χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς τῆς ἐν λόγῳ περιόδου, προερχομένης ἐκ τῆς πέριξ περιοχῆς. Ἡ νέα θρησκεία θὰ μετεδόθη εἰς Ῥιθύμναν ἀσφαλῶς ἐκ τῶν ἐγγύς αὐτῆς χριστιανικῶν κέντρων, ὅπως ἀκριβῶς θὰ μετεδόθη καὶ εἰς τὰ ἄλλα χωρία. Διότι εἰς τὴν πέριξ εὐρυτέραν περιοχὴν τῆς Ῥιθύμνης — δηλ. εἰς τὸν σημερινὸν Νομὸν Ῥεθύμνου — παρουσιάζονται μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὠρισμένα κέντρα, τὰ ὁποῖα εἶναι αἱ ἐστίαί τοῦ Νέου Πνεύματος ὅπερ ἔπνευσεν εἰς τὸν κόσμον. Τὰ κέντρα ταῦτα εἶναι αἱ Ἐπισκοπαί, αἵτινες ἰδρύονται εἰς ἀρχαίας συνήθως πόλεις κατὰ τὴν πρώτην Βυζαντινὴν περίοδον, ἢ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα κατὰ τὴν δευτέραν. Τὰ κέντρα ἀκριβῶς αὐτά, ὅπως γίνεται φανερόν, ὀρίζουν τὴν χριστιανικὴν περιοχὴν τῆς Ῥιθύμνης καὶ πρέπει, νομίζομεν, νὰ τὰ ἴδωμεν, ἔστω συντόμως, ἐπειδὴ εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν ὑπάγεται καὶ ἡ Ῥιθύμνα, ἣτις, ἀσήμαντον χωρίον πλέον, δὲν ἔχει ἰδικήν της Ἐπισκοπὴν¹. Εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα καὶ τὴν περιοχὴν, διὰ τὰς περιόδους τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, — ὅποτε

φόρους Ἑλληνικὰς καὶ Ῥωμαϊκὰς ἐπιγραφὰς. (Βλ. ἐν Μουσείῳ Ῥεθύμνου καὶ ἐν Inscr. Cret. ἐνθ' ἀν., τόμ. II, σελ. 272 κ. ἑξ.) Ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἐμφανίζονται πάλιν ἐδῶ αἱ χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί. Ἐπομένως εὐρίσκομεν εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν τὴν στερέωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐξ ἄλλου τὸν Ε' αἰῶνα ἔχομεν γνωστὰς τὰς Ἐπισκοπὰς Ἐλευθέρνης καὶ Λάμπρας, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξις σημαίνει κυριαρχίαν πλέον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν.

¹ Βλ. *Ξανθοῦ διδην* ἐν ΕΕΒΣ, Γ', σελ. 59 κ. ἑξ.

ἡ Ῥίθυμνα δὲν ἔχει ἱστορίαν πόλεως — δέον νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ ἱστορικά ἐκεῖνα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ συνδέσουν ἀργότερον τὴν ἀρχαίαν πόλιν μὲ τὴν πόλιν τῆς Βενετοκρατίας¹.

Ὁ Χριστιανισμός, ὡς γνωστόν, παίζει μέγαν ρόλον εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περιόδον. Εἴτε ἐκδέχονται τοῦτον « ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ », εἴτε παρανοοῦν αὐτὸν ἐξ « οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ζήλου » δημιουργοῦντες τότε τὰς Βυζαντινὰς ἔριδας. Καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Ῥιθύμνης — τμημα τοῦ Βυζαντινοῦ θέματος τῆς Κρήτης — θὰ ἦτο μέτοχος τῆς συγχρόνου ταύτης θρησκευτικῆς κινήσεως, ἐπομένως καὶ αὐτὴ ἡ Ῥίθυμνα, ὡς χωρίον τῆς ἰδίας περιοχῆς. Ρυθμισταὶ ὅμως ὅλης αὐτῆς τῆς ζωῆς — ἡ ὁποία δὲν γνωρίζομεν ποίας φάσεις εἶχε παρουσιάσει ἐνταῦθα — ἦσαν αἱ διάφοροι Ἐπισκοπαὶ τῆς περιφερείας. Γενικώτερον ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐξ αὐτῶν ἐδιδάχθη ἡ προσήλωσις εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν, ὁ ἐθνικισμός, ἡ ἀγάπη τῆς παιδείας, τῆς ἐλευθερίας κ. ἄ., ὅσα ἀκριβῶς ἀπετέλεσαν τὰς προϋποθέσεις διὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἀργότερον τὸ Ῥέθυμνον (Βενετοκρατία) ἄξιον τῶν παραδόσεών του. Εἰδικώτερον, ἐδῶ ἐγονιμοποιήθη τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα τοῦ Νομοῦ μὲ τὴν « χριστιανικὴν προσοικεῖωσιν » καὶ ἐτροφοδότησεν ὕστερον τὴν Ῥίθυμναν, ὅταν πάλιν ἔγινε πόλις.

¹ Μέχρις ὅτου ἡ ἔρευνα τοῦ μέλλοντος φέρῃ εἰς φῶς ἄλλα σημαντικώτερα στοιχεῖα, ἡ ἔκθεσις τῶν ὑπαρχόντων εἶναι ἀπαράιτητος.

Ἐπισκοπαὶ Ἀξίου (ἀρχ. Ὀάξου, σημερινὸν χωρίον Ἀξός, Μυλοποτάμου), Συβρίτου (σημ. χωρίον Θρόνος, Ἀμαρίου), Ἐλευθέρης (παρὰ τὸ χωρίον Πρινές, Μυλοποτάμου) καὶ Λάμπας² (σημερινὸν χωρίον Ἀργυρούπολις, Ῥεθύμνης), αἵτινες ἔχουν ἰδρυθῆ εἰς τὰς ὁμωνύμους ἀρχαίας πόλεις. Αἱ πόλεις αὗται, παρ' ὄλην τὴν καταστρεπτικὴν διάβασιν τῶν Ῥωμαίων (Μέτελλος, 69 π.Χ.), διετήρουν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον ζωτικότητά τινα, δι' αὐτὸ καὶ ἔγιναν κέντρα καὶ φορεῖς τῆς νέας θρησκείας, ἐνῶ ἄλλαι, ἐπειδὴ εἶχον καταντήσει ἄσημοι πλέον τόποι (ὅπως ἡ Ῥίθυμνα) δὲν ἔγιναν ἐπισκοπαί. Ἀσφαλῶς εἰς μίαν ἐκ τῶν δύο Ἐπισκοπῶν, Ἐλευθέρης ἢ

¹ Διὰ τὰς Ἐπισκοπάς, πρβλ. *Gerola*, ἔνθ. ἄν., τόμ. II, σελ. 61 κ. ἔξ. Γενικώτερον δὲ ὅλης τῆς Κρήτης βλ. προχείρως Ἐμμ. Πετράκη, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, Ἡράκλειον 1925 καὶ Τιμ. Βενέρη, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης, ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπ. 1933 καὶ Ἱ. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, Ἀθῆναι 1948.

² Πρβλ. *Pauly-Wissowa*, εἰς τὰ σχετικὰ ὀνόματα. Καὶ *Gerola*, ἔνθ' ἄν., σελ. 62. Διὰ τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀξίου βλ. ἐν *Guarducci* (ἔνθ' ἄν.) καὶ εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 8 *notitiam* τοῦ *G. Parthey*, τὴν συνταχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου (τὸ 806 - 815). Ἡ *notitia* αὕτη ἀναφέρει (σελ. 170) 21 Ἐπισκοπάς τῆς Κρήτης, εἰς τὰς ὁποίας περιλαμβάνονται καὶ αἱ Ἐπισκοπαὶ Συβρίτου, Ἐλευθέρης, Ἀξίου καὶ Λάμπων. (βλ. Ἱ. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἄν., σελ. 47.)

Λάμπας, υπάγεται τώρα και ἡ 'Ρίθυμνα¹. Εἰς τὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους Ἐφέσου καὶ Χαλκηδόνας εὐρίσκουμεν τὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων τῶν Ἐπισκοπῶν αὐτῶν, καθὼς κατόπιν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου τῆς Συβρίτου ἐν τῇ Β' Συνόδῳ τῆς Νικαίας². Ἐκ τοῦ μήκους (54 μ.), τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τοῦ πλουσίου γλυπτικοῦ διακόσμου τῆς ὑφ' ἡμῶν ἀνακαλυφθείσης παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης³ (ἀπόστασις 30 χιλιομέτρων ἐκ τοῦ Ῥεθύμνου) ἀπεδείχθη περιτράνωσ σήμερον ἡ θερμὴ λατρεία ἐν τῇ περιοχῇ Ῥεθύμνης⁴ κατὰ τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶ-

¹ Πρβλ. καὶ *Ξανθοῦ διδην*, ἐνθ' ἄν., σελ. 59.

² Πρβλ. *Ψιλάκη*, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σελ. 704. Οἱ Ἐπίσκοποι εἶναι: Ὁ Ἐλευθέρης Εὐφράτης, ὁ Λάμπης (Λάμπας) Παῦλος, ὁ Συβρίτου Κύριλλος. Ἐπίσκοπος Ἀξίου δὲν ἀναφέρεται.

³ Ἡ Βασιλικὴ Πανόρμου δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν ἐπαρχιακὸν ἱερόν, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὀρίζει ἔδραν Ἐπισκοπῆς καὶ συγκεκριμένως τῆς Ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρης. Ἐπειδὴ δ' ἐπίκεινται τῆς πόλεως ταύτης ἦτο ἡ Πάνορμος, δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως (Ἐλευθέρης), ἡ ἔδρα τῆς Ἐπισκοπῆς μετεφέρθη ἐνταῦθα, μετωνομάσθη δὲ βραδύτερον εἰς Ἐπισκοπὴν Ἀύλοποτάμου. Πρβλ. καὶ Πρακτικά Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, τῶν ἐτῶν 1945 - 1948, σελ. 127.

⁴ Πρὸς τὸ μήκος τοῦ Ναοῦ καὶ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ, ἄτινα βεβαίως μαρτυροῦν ἰκανὴν εὐσέβειαν ἀλλὰ καὶ ὑλικὴν δύναμιν τῶν Χριστιανῶν, τὴν θερμὴν λατρείαν τῆς περιοχῆς δεικνύει καὶ ἡ εὐρεθεῖσα συστάς χριστιανικῶν τάφων κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ αἰθρίου τοῦ Ναοῦ, ὡς καὶ αἱ ἐπιγραφαί, δι' ὧν δηλοῦται ἡ « ἀναμονὴ τῶν ἀψευδῶν τοῦ Χριστοῦ ἐπαγγελιῶν » ἢ γίνεται ἐπίκλησις τῆς « βοηθείας τοῦ Κυρίου ». Βλ. Πρακτικά, ἐνθ' ἄν., σελ. 121 καὶ 127.

να, ἀποτέλεσμα βεβαίως τῆς πραγματικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἄλλης δράσεως τῶν Ἐπισκοπῶν. Ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους τῶν ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς καὶ τὸ διὰ τῆς παραδόσεως διασωθὲν ὄνομα « Ἁγία Σοφία », ὅπερ ἔφερρεν ὁ ἀνωτέρω Ναός¹, φανερώνουν ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν Ῥιθύμνης ὁ Χριστιανισμὸς ἔμεινε μακρὰν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐρίδων τῶν Ἀρειανῶν², Νεστοριανῶν κλπ. κακοδόξων³. Κατὰ τὴν εἰκονομαχίαν, ἐπὶ Λέοντος τοῦ Γ' (717-741), ἡ περιοχὴ Ῥιθύμνης,

¹ Περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς Βασιλικῆς βλ. *Κ. Καλοκύρη*, ἐν Κρητ. Χρονικ. τόμ. Β, τεύχ. ΙΙ, σελ. 383.

² Ὁ Ἀρειανισμὸς εἶχεν ἱκανὴν διάδοσιν κατὰ τὸ α' τέταρτον τοῦ Δ' αἰῶνος. (βλ. *Δ. Μπαλάνου*, Πατρολογία, Ἀθήναι 1930, σελ. 223 - 224). Ὅπως λέγει χαρακτηριστικῶς ὁ Εὐσέβιος (Migne E. Π. 20) εἰς τὸν Βίον τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου (2, 61): « ἀπὸ μικροῦ σπινθήρος μέγα πῦρ ἐξεκάετο ἀρξάμενον ἀπὸ Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας, διαδραμὸν δὲ τὴν σύμπασαν Αἴγυπτον καὶ Λιβύην, τὴν τ' ἐπέκεινα Θηβαΐδα, ἤδη δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ἐπενέμετο ἐπαρχίας καὶ πόλεις ». Ἀλλὰ ἡ εὐρεσις ναοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος (Πάνορμον), φέροντος τὸ ὄνομα Ἁγία Σοφία, διδάσκει ἀκριβῶς τὸ ἀμέτοχον τῆς περιοχῆς εἰς τὴν Ἀρειανικὴν κακοδοξίαν. Διότι ἐναντίον τῆς αἵρέσεως ταύτης, τῆς μὴ δεχομένης τὸν Υἱὸν ὡς « Σοφίαν καὶ Λόγον » τοῦ Θεοῦ ἀλλ' « ἄλλότριον καὶ ἀνόμοιον τοῦ Πατρὸς » (Migne, E. Π., 26, 16 κ. ἐξ.), κίττονται νῦν — ἀπὸ τοῦ Δ' - ΣΤ' αἰῶνος — ναοὶ φέροντες τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας (τοῦ Θεοῦ) Σοφίας, πρὸς ἔξαρσιν ἀκριβῶς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Αὐτὴ ἡ ὀρθόδοξος πίστις τῆς περιοχῆς ἴδρυσεν καὶ τὸν ἐν λόγῳ ναόν. Πρὸβλ. καὶ εἰς Κρητ. Χρον. ὅσα ἐκεῖ γράφομεν σχετικῶς ἐν σελ. 383.

³ Οἱ ἀναφερθέντες ἐπίσκοποι κατεδίκασαν τὸν Νεστόριον.

μὲ τὴν κατεύθυνσιν τῶν Ἐπισκοπῶν, — αὐταί, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ τῆς Νήσου, ἦσαν τότε ἐξηρημαμένα ἀπὸ τὸν Πάπαν Ρώμης, φίλον τῶν εἰκόνων — θὰ ἐτάχθη μὲ τὸ μέρος τῶν εἰκονοφίλων, καθὼς συνέβη καὶ μὲ ὄλην τὴν Κρήτην, ἥτις ὡς γνωστὸν διὰ στρατεύματος ἐβοήθησε τὸν στρατηγὸν Κοσμᾶν ἐκστρατεύσαντα κατὰ τοῦ ἀνωτέρω εἰκονομάχου αὐτοκράτορος¹.

Κατὰ τὴν β΄ Βυζαντινὴν περίοδον (961 - 1204) αἱ Ἐπισκοπαὶ Ἀξίου, Συβρίτου, Ἐλευθέρης καὶ Λάππας δὲν ὑφίστανται πλέον, κατόπιν τῆς καταστρεπτικῆς παραμονῆς τῶν Ἀράβων ἐπὶ 137 ἔτη ἐν Κρήτῃ (824 - 961). Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τρεῖς νέαι Ἐπισκοπαὶ ἐμφανίζονται εἰς τὴν περιοχὴν Ῥιθύμνης. Εἶναι αἱ Ἐπισκοπαὶ Καλαμῶνος, Ἀγίου (ἢ Ἀγρίου) καὶ Αὐλοποτάμου², ἰδρυθεῖσαι πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν κατεστραμμένων. Ἡ Ἐπισκοπὴ Καλαμῶνος (ἢ Καλαμών) ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν Ἐπισκοπὴν Λάππας³ καὶ ἀπαντᾷ εἰς τοὺς καταλόγους περὶ τὸ τέλος τῆς α΄ Βυζαντινῆς ἐποχῆς⁴ μὲ ἔδραν τὸ σημερινὸν χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ ἢ ἀπλῶς Ἐπισκοπῇ⁵, κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς ἐπαρχίας Ῥεθύ-

¹ Πρὸβλ. *N. Καλομενοπούλου*, Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἐν ΕΕΚΣ, τόμ. Α΄, σελ. 146.

² *G. Gerola*, ἐνθ^ο ἀν., τόμ. II, σελ. 62.

³ Αὐτόθι.

⁴ Βλ. *Ξανθοῦ δίδην*, αὐτόθι, σελ. 59.

⁵ *Gerola*, αὐτόθι: «Kalamon corrisponde à Meghali Episkopi». Ἡ Ἐπισκοπὴ αὕτη κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν εἶχε Λατῖνον ἐπίσκοπον (Calamensis episcopatus).

μνου. Ἡ Ἐπισκοπὴ πάλιν Ἀγρίου θὰ συνεχίζει ἀσφαλῶς τὴν Ἐπισκοπὴν Συβρίτου, ἀδιάφορον ὅτι ἔχει μετατοπισθῆ βορειότερον καὶ ἔχει ἔδραν τὸ σημερινὸν χωρίον Βερὰν Ἐπισκοπή¹, τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου. Καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ Αὐλοποτάμου (ἢ Μυλοποτάμου) ἀντιπροσωπεύει τὴν Ἐπισκοπὴν Ἐλευθέρης² μὲ ἔδραν, νομίζομεν, οὐχὶ τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου (ὡς μέχρι σήμερον θεωρεῖται) ἀλλὰ τὸ ἐπίνειον τῆς Ἐλευθέρης, Πάνορμον, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς εὐρεθείσης Βασιλικῆς. Τετάρτην Ἐπισκοπὴν, συνεχίζουσιν τὴν ἐπισκοπὴν Ἀξίου, δὲν συναντῶμεν εἰς τὴν περίοδον ταύτην. Ἐὰν αὕτη δὲν συνεχωνεύθη μὲ τὴν Ἐπισκοπὴν Αὐλοποτάμου, δὲν θὰ ἔχωμεν ἄρά γε τὸ δικαίωμα νὰ τὴν ὑποψιασθῶμεν εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ χωρίου Ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου;

Αὗται εἶναι αἱ ἔδραι τῆς χριστιανικῆς ζωῆς τῆς περιοχῆς Ῥιθύμνης καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν. Καὶ ὅταν ἀργότερον ἡ Ῥιθύμνα θὰ προαχθῆ πάλιν εἰς πόλιν, αὗται θὰ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ ὑφίστανται

¹ Αὐτόθι: « Agrios è certamente Veran Episkopi . . . ». Εἶναι ἡ Ariensis episcopatus τῶν Βενετῶν, διὰ τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη (1299) ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιμονῆς τῶν καθολικῶν νὰ διατηρήσουν ταύτην μὲ ἰδικόν των Ἐπίσκοπον. Πρβλ. καὶ *Ξανθοῦ Δίδου*, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, σελ. 64 κ. ἐξ., ἐνθα ἡ περίληψις τῆς συνθήκης, καὶ *Ψιλάκη*, ἔνθ' ἀν., τόμ. Β', σελ. 96.

² *Gerola*, αὐτόθι, σελ. 62. Ἐν σελ. 100 ἔχει πίνακα μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῶν Ἐπισκοπῶν ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀξίου.

ἐπὶ ἓνα μεγάλο διάστημα, ἵνα κατόπιν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, συγχωνευθοῦν πᾶσαι εἰς μίαν, δηλ. εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν « Ῥεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου »¹.

2. Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς περιοχῆς Ῥιθύμνης.

Ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς τῆς Ῥιθύμνης καὶ δείγματα τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος τοῦ καλλιεργηθέντος ἐκεῖ ὑπὸ τῶν Ἐπισκοπῶν τῆς α' Βυζαντινῆς περιόδου εἶναι αἱ ἀκόλουθοι ἐπιγραφαί², αἱ ὁποῖαι (πλὴν μιᾶς) εὐρίσκονται εἰς τὸ Μουσεῖον Ῥεθύμνου³. (Ἐπιγραφαὶ τῆς β' Βυζαντινῆς περιόδου δὲν εὐρέθησαν.)

¹ Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος οἱ Βενετοὶ μετέφερον τὴν ἔδραν τῆς Ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος εἰς Ῥέθυμνον. Τοιοῦτοτρόπως ἴδρυσαν τὴν « Ἐπισκοπὴν Ῥεθύμνης ». Πάλιν, κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν, εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Ῥεθύμνης συνεχωνεύθη ἡ Ἐπισκοπὴ Ἀργίου (1551). Ἀργότερον, κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, μετὰ τὴν « Ἐπισκοπὴν Ῥεθύμνης » ἠνώθη καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ Αὐλοποτάμου (1838) καὶ οὕτως προέκυψεν ἡ Ἐπισκοπὴ « Ῥεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου », ἣτις διατηρεῖται ἠνωμένη μέχρι σήμερον. (Ἐδρα, τὸ Ῥέθυμνον.)

² Εὐρέθησαν εἰς χωρία τοῦ Νομοῦ Ῥεθύμνης καὶ εἰς ἀγροῦς. Ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Μουσείου Ῥεθύμνης δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἔξακριβωσις τῆς ἀκριβοῦς προελεύσεως τῶν περισσοτέρων ἐπιγραφῶν, ἐπειδὴ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ἀπωλέσθησαν κατὰ τὴν κατοχὴν.

³ Καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ ὑπέστησαν ζημίαις, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῆς σημερινῆς αὐτῶν καταστάσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν προπολεμικὴν. Πρέπει νὰ καταβληθῇ φροντίς δι' αὐτὰς καὶ μάλιστα τὰς

I. Ἐπιτάφιος ἐπιγραφή τοῦ Δ' αἰῶνος. Εὐρέθη εἰς τὸ χωρίον Πηγῆ, 11 χλμ. ΝΑ τοῦ Ῥεθύμνου. Ἔχει χαραχθῆ ἐπὶ τιτανολίθου εἰς τρεῖς σειράς, αἱ δὲ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι 0,22 × 0,18. Σώζεται μετὰ τινος φθορᾶς.

*Ἀνεπαύσατο ὁ μακάριος
Σαβατίων τῇ πρὸ — — ὀκτώ
Καλαν(δῶν) Ἰουνίων.*

II. Ἐπιτάφιος ἐπιγραφή πιθανῶς τοῦ ἰδίου αἰῶνος. Εἰς δέκα σειράς, ἐπὶ λευκῆς μαρμαρίνης πλακὸς διαστάσεων 0,21 × 0,37. Σώζεται εἰς καλὴν κατάστασιν¹.

τεθραυσμένας. Τὰς ἐπιγραφὰς εἶδεν εἰς καλὴν κατάστασιν ἡ Μ. Guarducci, ἣτις ἀναφέρει (1939) καὶ τὰς περισσοτέρας (Inscr. Creticae, II, σελ. 272 κ. ἐξ.). Ἐχρειασθημεν ὁμως ἡμεῖς δύο ἡμέρας, μετὰ τοῦ τότε ἐπὶ τοῦ Μουσείου Δ. Δαφέρμου (1948), διὰ νὰ ἐκκαθάρωμεν ταύτας ἀπὸ τοῦ ἀφθόνου ρύπου καὶ περισυλλέξωμεν τὰ τεθραυσμένα καὶ ἀπερριμμένα τεμάχια ὅσων εἶχον θραυσθῆ τελευταίως. Ἐν Κρήτῃ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη Ἐφορος ἢ Ἐπιμελητὴς τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅστις, σὺν τοῖς ἄλλοις, θὰ εἶχε καὶ τὸ ἔργον τῆς προστασίας τῶν τῶσων Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, αἵτινες, ἐνῶ ἀφθονοῦν ὅσον εἰς οὐδὲν ἴσως ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδος, ὁμως καὶ ἀφθόνως καταστρέφονται, ἐλλείψει καθημερινῆς παρακολουθήσεως ὑπὸ εἰδικῶν ἐν αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ.

¹ Ἡ μεγαλογράμματος γραφή, ἣς γίνεται χρῆσις εἰς τὰς ἐπιγραφὰς, εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ αἰῶνος εἰς ὃν ἀνήκει ἐκάστη τούτων. Παραθέτομεν ταύτας εἰς τὴν σημερινὴν γραφήν, τηροῦντες ὁμως τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ χαρακτοῦ καὶ τὴν διαίρεσίν του ἐπὶ τῆς πλακός.

Ἡμετέρας κάλλιστον ἔχεις, Λόγε¹ Χριστέ
 χορῆς,
 Μάγνον ἐν εὐσεβείσσι πανηγυρίεσσι
 δικέων
 τῷδε πόνος κλυτόκαρπος ἐπουρανίων
 ἀνέωξε
 τιμὴν ἀγγελόεσσαν, ἐπὶ σέβας ἱερὸν ἔσχε,
 τιμὰς δὲ ἦν μεγάλην βασιληίδα τὴν Θεότε-
 κνον
 ἀειδίην θεότητα· τόσον δ' ὑπεδέχνυτο πν(εῦμ)α
 εὐσχολον ἐκτ(α)νύων ψυχῆς πολυχανδέα κόλπον,
 εἶδος ὅπως θεϊκὸν βροτοεἶκελον ἀμφιβά-
 λοιτο,
 σῆς Μάκαρ, ἀντολίης² θεεικὴν δόσιν
 ἀγλ(α)οφεγγές.

III. Πάλιν ἐπιτάφιος τοῦ Δ' - Ε' αἰῶνος. Ἔχει χαρα-
 χθῆ εἰς ὀκτὼ σειρὰς εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν τέταρτον
 λευκοῦ μαρμαρίνου δίσκου. Αἱ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι
 0,40 × 0,31. Διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν.

¹ Ἀξιοσημείωτον ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὡς « Λόγος » ἀναφέρεται
 ὁ Χριστός, ὅπερ ὑπομνήσκει ὅτι πρόσφατος ἦτο ὁ θρίαμβος
 κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ ὅτι ὁ τόπος εὐχαριστεῖται νὰ ση-
 μειώνη τὴν πίστιν του εἰς τὸν Υἱόν, ὅστις εἶναι ἡ ἀληθῆς Σοφία
 καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ.

² Ἀντολή καὶ ἀντολίη, ἰωνικὸς τύπος, ἀντί: ἀνατολή.

Σοφὸν ἄνδρα καὶ Χρ(ιστο)ῦ
 φίλον γέη ἦδε καλύ-
 πι Θεόκτιστον προ(εσβύτερο)ν
 ὄντα, πάντων μύσ-
 την καὶ ἀείβου-
 λον· χάριν σοι,
 Χρ(ιστ)ῆ ἔχω ὅτι
 με ἐρύσω.

IV. Ὁμοία ἐπιγραφή τοῦ Δ' - Ε' αἰῶνος, ἐπὶ πωρο-
 λίθου καὶ εἰς ὀκτῶ σειράς. Διαστάσεις αὐτῆς 0,16 × 0,11.
 Ἔχει θραυσθῆ κατὰ τὸ ἀριστερὸν τμήμα.

Ἄ]νεπαύσατ-
 οἰ]ντιωχία τ-
 ἠν]μακαριάν
 μ]νήμην, μη(νί) Ὡ
 κτ]ωβρίον : κα'
 ἡμέραν ε'
 ὄραν θ'
 Ἰνδ(ικτιῶνο)ς θ'.

V. Ὁμοία τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐπὶ πωρολίθου καὶ εἰς
 ἑννέα σειράς. Εὐρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Βασιλι-
 κῆς Πανόρμου (1948), ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ βορείου πα-
 στοφορίου¹ καὶ φυλάσσεται εἰς τὴν πρόχειρον Μου-

¹ Πρβλ. Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔνθ' ἀν.,
 σελ. 127.

σειακὴν Συλλογὴν Πανόρου. Ἐφορᾶ τὸν ψάλτην τοῦ
καθηδρικοῦ Ναοῦ Θεόδωρον. Ἔχει θραυσθῆ εἰς δύο
μεγάλα τεμάγια.

Ἐνθάδε κῆται
Θεόδωρος ψάλ
της, περιμένων
τὰς ἀφρευδεῖς
τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἐπαγγελί
ας, ἀνεπαύσατο
δὲ μηνὶ Δεκεν
βρίω κγ ἡμέρ(α)
Κυριακῇ ἰνδ' ἰ.

VI. Ὁμοία τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐπὶ πορολίθου μὲ ἐφθαρ-
μένα σήμερον πλεῖστα γράμματα. Διαστάσεις: 0,47 ×
0,24. Σειραὶ ὀκτώ. Ἐπὶ πλεόν ἄνω μιὰ σειρὰ μὲ τρεῖς
σταυροὺς καὶ κάτω εἰς σταυρός.

+ + +
Ἄν (ἐπαύσατο) ὁσία
----- σαβα-
(τω) ----- μηνὶ Νο
εμβρίω, Ἰνδ(ικτιῶνος)
ιε (ἡμέραν ἑβδομάδος)
(πέμπ)την
----- Μοναστη
ρίω.
+

VII. Ὁμοία τοῦ ἰδίου αἰῶνος ἐπὶ λευκοῦ μαρμάρου, διαστάσεων $0,35 \times 0,30$. Σειραὶ ὀκτώ. Ἡ α' σειρά ἔχει ἑκατέρωθεν δύο ὅμοια μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ. Ὁμοιον μονόγραμμα καὶ εἰς τὸ τέλος.

Ϡ Μνήμης ἄξι— Ϡ
 ον ὄνομα
 ἐνθάδε κῆτε Ἐπικτη
 τιανὸς ὑποδιάκων,
 πράξεων ἀγαθῶν
 Χριστὸν καὶ σωτῆ-
 ρα Θεὸν ὁμολογῶν.
 ἐνθάδε κῆτε.

Ϡ

VIII. Ὁμοία τοῦ ἰδίου πιθανῶς αἰῶνος, ἐπὶ πορολί-
 θου. Σήμερον ἔχει θραυσθῆ εἰς δύο τεμάχια ἀποκείμενα
 εἰς τὸ Μουσεῖον Ῥεθύμνου.

Ἄνε]παύσαι(ο
 ἢ μα]καριωτ(άτη
 ογ. Ημ.
 Ο

IX. Τοῦ ἰδίου αἰῶνος, ἐπὶ πορολίθου εἰς ἑπτὰ σειράς.
 Διαστάσεις: $0,16 \times 0,12$. Εἶναι ἐφθαρμένη κατὰ τὸ
 τέλος.

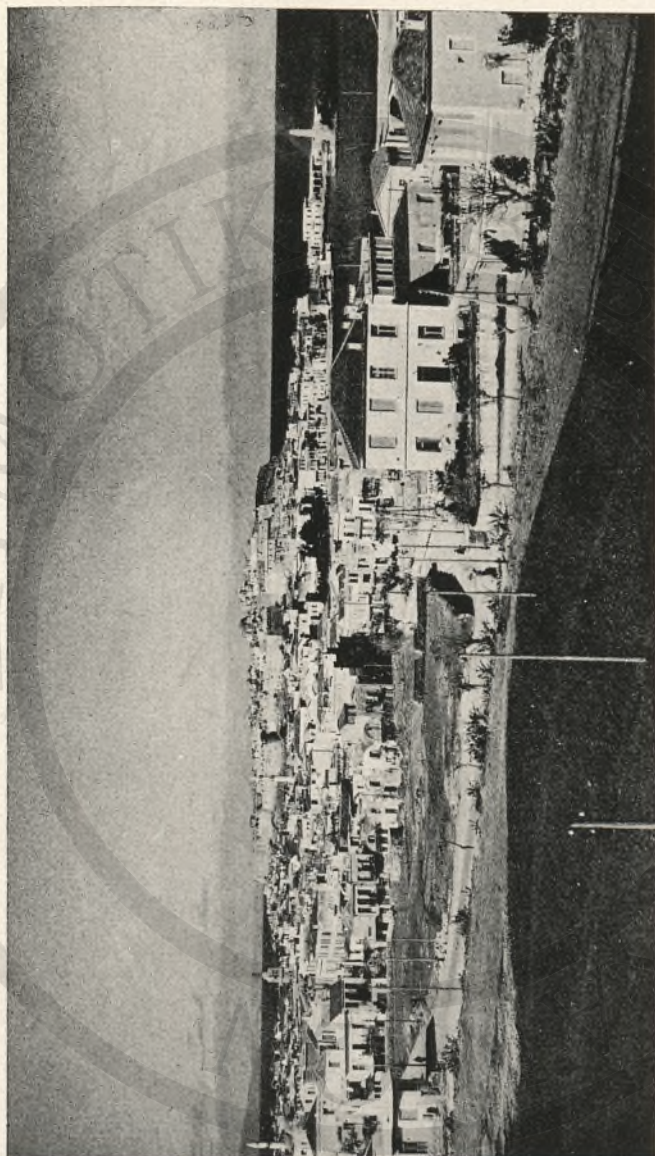
+ Ἀνε-
 αυσατο
 Μαρία
 ἡ μακαριωτάτη
 μη(νι) ὀκτω
 βρί(ου) θι' (Ἰν
 δ(ικτιῶνο)ς θ' ἡμ(έρας).

X. Ἐπιτάφιος τοῦ ἰδίου αἰῶνος, ἐπὶ πορολίθου, μὲ
 διαστάσεις 0,25 × 0,15 καὶ εἰς πέντε σειράς. Ἐφθαρ-
 μένη εἰς τινὰ σημεῖα.

Ἀνεπαύσατο
 ὁ μακαριώτατος Δη-
 μήτρι(ο)ς μηνι (Δ)εκ(ε)
 νβρίου ἡμέραν ε
 Ἰνδ(ικτιῶνος) δ' —.

XI. Ἐπιτάφιος τοῦ Ε' - ΣΤ' αἰῶνος, ἐπὶ τιτανολίθου,
 τεθραυσμένη σήμερον εἰς τέσσαρα τεμάχια. Εὐρέθη εἰς
 τὴν Φορτέζαν τοῦ Ρεθύμνου καὶ πιθανῶς προέρχεται
 ἐκ τῆς πόλεως. Σειραὶ τέσσαρες, διαστάσεις: 0,21 × 0,16.

+ ἐνθάδ(ε) κεῖται
 Ἀντωνίν(α ἡ) δεχομένη
 τὰς ἀφενδεῖς ἀγγελίας
 τοῦ Θεοῦ (μηνι — —) λίου βί.

Ἐποψη τῆς σημερινῆς πόλεως Γερακινίου.

Π Ι Ν Α Ξ Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Ω Ν

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'	
Τὸ ὄνομα τῆς πόλεως Ῥιθύμνης	17
1. Ἡ πόλις. Τὸ τοπωνύμιον Ῥίθυμνα	17
2. Οἱ τύποι τοῦ τοπωνυμίου διὰ τῶν αἰώνων	20
3. Τὸ τοπωνύμιον παρὰ τοῖς ξένοις	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'	
Ἡ ἀρχαιότης τῆς πόλεως	38
1. Ἡ Ῥίθυμνα κατὰ τοὺς Μινωϊκοὺς καὶ Ὀμηρικοὺς χρόνους	38
2. Ἡ Ῥίθυμνα τῆς Ἱστορίας	45
α) Ἡ μαρτυρία τοῦ Σκύλακος	45
β) Ἡ πόλις κατὰ τὸν Δ'-Γ' π. Χ. αἰῶνα.— Τὰ νο- μίσματα.— Ἡ ἀρχαιότερα ἐπιγραφὴ	47
γ) Ἡ Ῥίθυμνα εἰδικώτερον κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα. — Ἡ μαρτυρία τοῦ Λυκόφρονος.— Πέντε ἐπι- γραφαί	53
δ) Ἡ Ῥίθυμνα κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα.— Ἡ ἐπι- γραφὴ τῶν Δελφῶν.— Ἄλλαι ἐπιγραφαί	59
ε) Ἡ Ῥίθυμνα τὸν Α' μ. Χ. αἰῶνα.— Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλινίου	64

	Σελίς
στ) Ἡ πόλις τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα.—Ἡ μαρτυρία τοῦ Πτολεμαίου	65
ζ) Ἡ πόλις τὸν Γ' μ. Χ. αἰῶνα.—Ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰλιανοῦ. Κριτικὴ τῆς μαρτυρίας.—Μήθυμνα καὶ Ῥόκκα. Διόρθωσις τοῦ Hercher. Ῥοκκαία Ἄρτεμις καὶ Ῥίθυμνα.—Ἡ ἀκρόπολις Ῥιθύμνης ὡς τόπος Ἱερῶν	66
η) Ἡ Ῥίθυμνα τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶνα. Ἡ μαρτυρία τοῦ Στ. Βυζαντίου.—Ἡ μνεία τοῦ Ἰσ. Τζέτζη τὸν ΙΒ' αἰῶνα	85
θ. Ἀρχαιότητες ἐν Ῥεθύμνῳ μὴ ἐξηκριβωμένης ἐποχῆς	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'	
Ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας πόλεως	93
1. Τὸ Ῥέθυμνον τῶν Βενετῶν	94
2. Μαρτυραὶ καὶ λόγοι περὶ τῆς θέσεως τῆς πόλεως	99
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'	
Ἡ σπουδαιότης τῆς πόλεως	111
1. Ἡ θέσις τοῦ ζητήματος	111
2. Αἰτιηγαὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῆς πόλεως	113
α) Λόγοι κατὰ πάσης σπουδαιότητος τῆς πόλεως	113
β) Στοιχεῖα κατὰ τῆς ἀσημότητος τῆς πόλεως	115
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'	
Ἡ Χριστιανικὴ περιοχὴ τῆς Ῥιθύμνης	121
1. Αἱ Ἐπισκοπαὶ καὶ ἡ σημασία αὐτῶν διὰ τὴν περιοχὴν	121
2. Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς περιοχῆς Ῥιθύμνης	129

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Πίναξ I. Τὰ πρῶτα εὑρήματα τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης : Ἀγγεῖα ὑστερομινωικοῦ τάφου.

- » *II.* Νομίσματα τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης.
- » *III.* 1) Ὁ Ἰππόκαμπος τῆς Μυθολογίας καὶ ἐπ' αὐτοῦ θαλασσία θεότης. 2) Ἰππόκαμπος ὁ κοινός.
- » *IV.* Τὸ Ῥεθύμνον καὶ ἡ ἀκρόπολις αὐτοῦ μετὰ τῶν σπουδαιότερων κτηρίων κατὰ τὸν πίνακα τοῦ Marco Boschini (1651).
- » *V.* Πίναξ τῆς πόλεως Ῥεθύμνης κατὰ τὸν Dapper (τέλη 17ου αἰῶνος). Διακρίνονται τὰ τεῖχη τῆς πόλεως, ὁ λιμὴν, τὸ τεῖχος καὶ οἱ προμαχῶνες τῆς Φορτέτζας, ὡς καὶ τὰ σπουδαιότερα κτήρια.
- » *VI.* Ἡ πόλις καὶ τὸ φρούριον (Fortezza) Ῥεθύμνου, κατὰ τὸν Fr. Basilicata (1615).
- » *VII.* Ἀνατολικὴ ἄποψις τοῦ Ῥεθύμνου (φρούριον, λιμὴν, πόλις) κατὰ πίνακα τοῦ M. Boschini (1651).
- » *VIII.* Κιονόκρανα καὶ γλυπτὰ τεμάχια τοῦ τέμπλου ἐκ τῆς ἐν Πανόρμῳ Ῥεθύμνης Βασιλικῆς, ἔδρας τῆς Ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρας.
- » *IX.* Ἀποψις τῆς σημερινῆς πόλεως Ῥεθύμνης.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ *

Αϊλιανός Κλ.	22, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 78, 85, 94, 121	Eckhel	48
Ἄνωνυμος	25, 114	Falkener Ed.	84
Βενέρης Τιμ.	124	Fick A.	20
Βουρδουμπάκης Ἄ.	27	Forrer	49
Βυζάντιος Σκαρλ.	41	Forster E.	43
Βυζάντιος Στέφ.	22, 23, 24, 25, 31, 85, 86	Foucart P.	60
Basilicata F.	11, 94	Gerola G.	26, 37, 88, 96, 97, 124, 127, 128
Belli Οπ.	36, 84	Guarducci Marg.	20, 24, 37, 49, 52, 57, 58, 59, 62, 63, 75, 86, 110, 117, 122, 124, 130
Boschini M.	82, 83	Halbherr	114
Burkhard A.	87	Head B.V.	48
Bursian C.	24, 36, 46, 75, 76, 84, 86, 99, 102, 106, 109, 112	Hercher	66, 75, 76, 99
Γενεράλις Ἐμμ.	11, 21	Hœck R.	47, 72, 109
Cornelius Fl.	26, 36	Ἡρόδοτος	19, 43, 113
Διακρούσης Ἄ.	32, 35	Ἱεροκλῆς	87, 88
Διονύσιος ὁ Καλλιφών	114	Καββαδίας Π.	19
Διοσκορίδης	66	Καλιτσουνάκης Ι.	41
Dapper D'O.	26, 31, 36, 109	Καλοκύρης Κ.	105, 126
Εὐστάθιος	115	Καλομενόπουλος Ν. Θ.	87, 127

* Οἱ ἀριθμοὶ δηλοῦν σελίδας.

Kalkmann	70, 71	Παυσανίας	71
Krumbacher K. - Γ.		Πετράκης Έμμ. Λ.	124
Σωτηριάδης	29	Πλάτων Ν. 39, 46, 65, 93, 103, 104, 105	
Λυκόφρων δ Χαλκιδεύς	21, 22 23, 24, 25, 53, 55, 68	Πλίνιος Γ. 22, 64, 65, 66, 102, 103	
Legrand E.	31, 32, 119	Πτολεμαῖος Κλ. 17, 22, 65, 76, 83, 102, 103, 107, 109	
Liddel-Scott	54	Pape - Benseler	20
Μαρινᾶτος Σπ.	101	Parthey G.	124
Μέγας Γ. Α.	35	Pashley R. 22, 36, 46, 48, 73, 74, 102, 108	
Μοάτσος Έρρ.	75, 99, 103	Pauly - Wissowa, 20, 23, 32, 49, 74, 76, 84, 102, 109, 115, 124	
Μπαλάνος Δ.	126	Plassart A.	60
Μπουνιαλῆς Μαρῖνος		Pococke R.	73
Τζάνες 30, 31, 35, 56, 82, 119		Robert	58
Mariani Luc. 37, 49, 75, 76, 109		Σάββας Κ.	26
Mannert	102	Σβορώνος Ι. Ν. 21, 22, 25, 43, 48, 50, 63, 76, 102, 107, 109, 113, 116	
Müller C. 25, 32, 45, 46, 65, 75, 76, 114		Σήφακας Γ. Α.	87
Νινολάκης Άγ.	29	Σκύλαξ	45, 46, 47, 72
Ξανθουδίδης Στ. 26, 30, 50, 76, 87, 89, 100, 107, 110, 122, 125, 127, 128		Σπανάκης Σ.	80, 82, 89, 98
Εηρουχάκης Άγ. 80, 89, 96, 97, 98		Σταυράκης Ν. 21, 50, 74, 75, 76, 102, 109, 111, 112	
Ευγγόπουλος Α.	30	Στράβων	51, 64
Παπαδόπουλος Ι. Β. 87, 124		Sieber Fr.	36, 56, 120

Spratt	74	Ψιλάκης Β.	56, 72, 90, 118, 125, 128
Τζέτζης Ἴσ.	25, 85, 88		
Thenon M.	46	Weber	49
Tournefort P.	36	Wilamowitz	70
Χατζιδάκις Γ. Ν.	19, 27, 28	Zeno A.	84

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ *

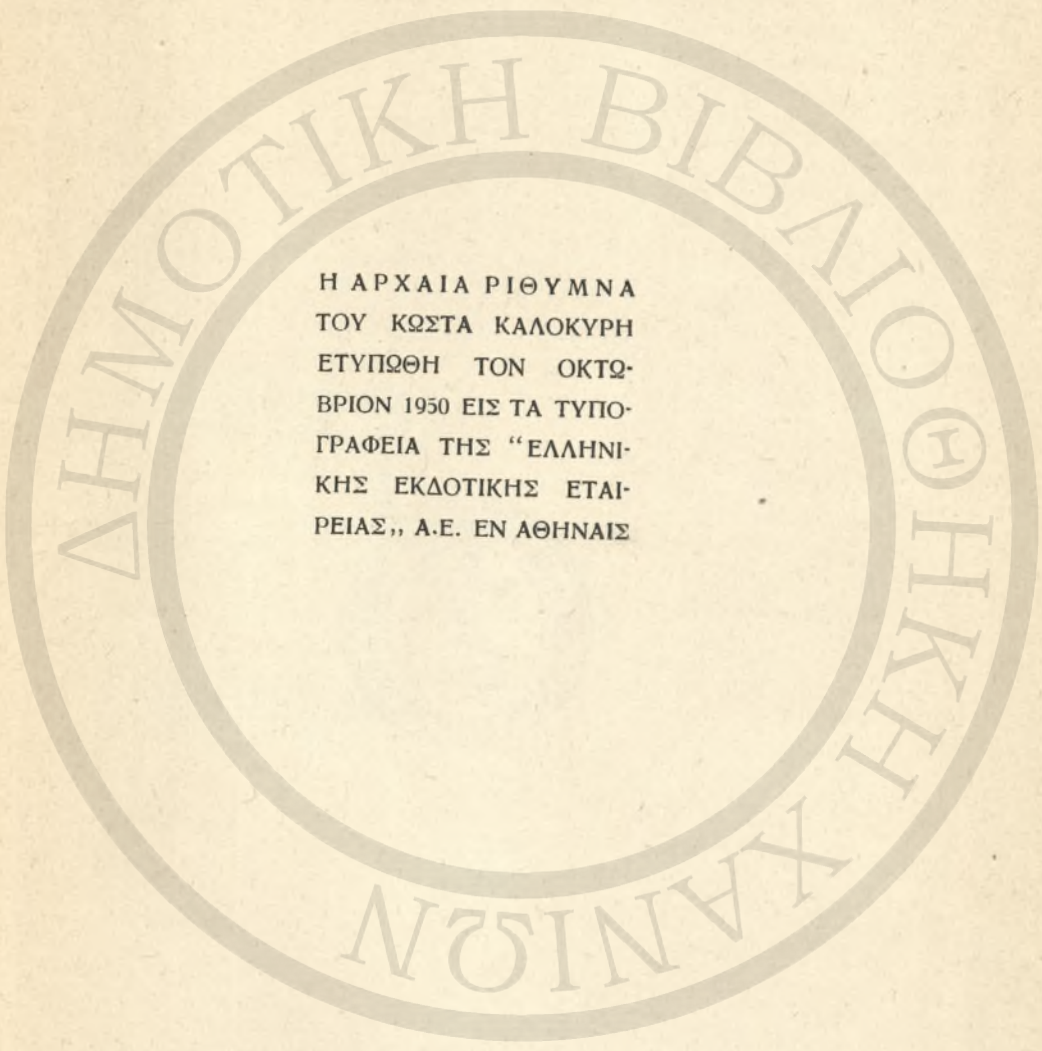
Ἀλμυροῦ κόλπος	17	Ampelus	64
Ἀλυγγοσ	87	Amphimala	64
Ἀμοργὸς	52, 116	Apollonia	64
Ἀμφιμάλη	65, 103, 104, 109, 115	Apteron	64
Ἀμφιμαλῆς κόλπος	65, 103	Βασιλική (παλαιοχρ- στιανική) Πανόρμου	104, 105, 125, 126, 127, 132
Ἀνώπολις	61	Βεράν Ἐπισκοπή	128
Ἀξὸς	62, 114, 124	Βίεννα	87
Ἀπόλλων δελφίνιος	51	Γαῦδος	87
Ἀπολλωνία	50, 65	Γορτύνη	87
Ἄπτερα	61, 62, 87	Γόρτυς	41, 42, 61, 114, 115
Ἄπτεραία (χώρα)	45	Castel Milopotamo	103
Ἄραδην	87	Cisamon	64
Ἄργυρούπολις	124	Cydonia	64
Ἄρκαδία	87	Cytaeum	64
Ἄρκεσίνη	53, 116	Δακτυλιόλιθος Ῥεθύμνης	90, 100
Ἄρτεμις Βριτόμαρτις	72		
Ἄρτεμις Δίκτυνα	72		
Ἄρτεμις Ῥοκκαία	66, 67, 69, 72, 74, 76, 77, 78, 83, 84, 85, 99, 100		

* Τοπωνύμια ἀπαντῶντα ὑπὸ διαφόρους τύπους ἀναγράφονται εἰς πάντας τοὺς τύπους τούτους.

Δαφνές	75	Ἰπόκαμπος	66, 67, 68, 69
Δελφῶν Μαντεῖον	59 κ. ἐξ., 117	Ἱεραρυτνα	64
Δῆλος	117, 118	Ἱερόπολις	64
Δῖον ἄκρον	17, 65	Καμάρα	87
Δρέπανον ἄκρον	17, 65	Κανλί Καστέλλι	75
Ἐβλιγιάς	43	Καντανία	87
Ἐλεύθερα	45, 46, 47, 50, 61, 62, 72, 87, 88, 114, 115 122, 124, 125, 127, 128	Κάτω Ζάκρον	100
Ἐλυρος	87	Κίσσμος	74, 87
Ἐπιγραφαὶ	51 κ. ἐξ., 57 κ. ἐξ., 59 κ. ἐξ.	Κλαῦδος νῆσος	87
Ἐπιγραφαὶ χριστιανικαὶ	129 κ. ἐξ.	Κνωσὸς	41, 87, 115
Ἐπισκοπὴ	127	Κολένης ποταμὸς	74
Elaea	64	Κυδωνία	61, 87
Elatis	64	Κύθηρα	60
Elefthernae	64	Κύταιον	65
Ζήρινθον ἄκρον	54	Λάμπα	87
Ἡραδὴν	61	Λαμπαία χώρα	45, 46
Ἡράκλειον	65	Λάμπη	88
Heraclaea	64	Λάππα	46, 61, 62, 109, 115, 122, 124, 125, 127
Θεωροδόκοι	60 κ. ἐξ., 62, 113, 117	Λεβὴν	61
Θρόνος	124	Λίσσος	61, 87
Ἴδα	46, 47	Λύκαστος	41
Ἱεράπυδνα	87	Λύκτος	41, 87, 116
Ἱεράπυτνα	61	Μασταμπὰς	39
Ἴλυρος	61	Μάταλα	62
Ἰνατος	86, 87	Μεγάλο Κάστρο	56
		Μεσάπιος ποταμὸς	45
		Μήθυμνα	66, 73, 74, 75
		Μίλητος	41, 117
		Μινῶα	65
		Matium	64

Miletis	64	Ῥέθυμνον	17, 28, 32, 34, 44,
Minoium	64	89, 94 κ. ἐξ. 99 κ. ἐξ.	109
Νομίματα Ρεθύμνης	42, 48	Ῥέθυμνος (ῆ)	27
κ. ἐξ., 100, 116		Ῥέθυμνος (τὸ)	27, 28, 29, 33
Νοπήγια	74	Ῥείθυμνα	18, 25, 32
Ῥοαξος (Ἄξος)	61, 87, 114,	Ῥείθυμνα	18, 26
115, 124		Ῥείθυμνος	18, 26
Ῥοσμίδας	45, 46, 47	Ῥήθυμνα	32
Παλαιόκαστρον	100	Ῥηθύμνη	29, 32
Πάνορμον	103, 105	Ῥηθυμνία	29, 31, 32, 42
Πάνορμος	65, 103, 104, 105,	Ῥίθυμνα 17 κ. ἐξ. (τοπωνύμιον),	
115, 125, 128, 132		20 κ. ἐξ., 32 κ. ἐξ., 38 κ. ἐξ.	
Παντομάτριον	65, 103	(ἀρχαιότης τῆς πόλεως), 43,	
Παραισός	24, 86	45 κ. ἐξ. (ἱστορικὰ μνημεῖα	
Πάρναμος, Ἄγ. Γεώργιος	104	καὶ μαρτυρίαι), 53 κ. ἐξ.,	
Πετσοφᾶς	90	59 κ. ἐξ., 61, 62, 65 κ. ἐξ.,	
Πολυρρηγία	117	75 κ. ἐξ., 85 κ. ἐξ., 89, 93	
Πραισός	24, 86	κ. ἐξ. (θέσις), 99, 104, 108	
Πριάμψος	61	κ. ἐξ., 111 κ. ἐξ. (σπουδαιό-	
Πρινές	124	της), 121 κ. ἐξ. (χριστιανική	
Panhormum	64	περιοχή)	
Panormo	104	Ῥιθυμνία	22, 23, 24, 86
Pantomatrium	64	Ῥίθυμνος	21, 27, 33, 52
Pergamum	64	Ῥόκκα	66, 74, 75, 76
Phalasarna	64	Ῥοκκάκας	75
		Ῥουκκάκα	75
		Ῥύτιον	41, 42, 86
		Réssimo	30
		Retemo	26
Ῥέθεμνο (τὸ)	27, 28, 29, 33	Rethemo	26, 28
Ῥέθεμνος (τὸ)	27, 28, 29, 33	Rethimo	26, 37
Ῥέθυμνα	27, 28, 29, 34, 35	Rethymno	37
Ῥεθύμνη	28, 29, 31, 32, 34, 35	Rethymnos	37
Ῥέθυμνο	33	Rethymo	28, 37

Retimo	26, 28, 36, 37	Ὑρακίνα	45
Rettimo	26, 36, 37, 89	Ὑστερομιναικὸς τάφος	39,
Rhithimna	29	κ. ἐξ., 100	
Rhithymna	22, 48, 64		
Rhytion	64	Φαιστός	41, 42, 62
Rithymno	37	Φαλάννα	61, 62
Ritymnos	37	Φαλάσαρνα	60, 115
		Φόδελε	103
Σταυρὸς	17	Φοινίκη	87
Στήλαι	24, 86	Φορτέτζα Ῥεθύμνον	79, 83,
Σούβριτος	87	84, 85, 95, 96, 97, 99, 106,	
Σύβριτα	45, 47, 61, 62	135	
Σύβριτος	114, 115, 124, 125,		
127, 128		Χάνδαξ	30, 44, 56
		Χερσόνησος	87, 116
Τάρρα	61		
Τεγέα	58, 117	Ψηφιδωτὰ Ἀργυρουπόλεως	92
Τέως	114, 120	Ψηφιδωτὰ Ῥεθύμνης	91, 100
Τετρακόται Ῥεθύμνης	43, 45,	Ψύχειον	62
89, 100			
Τύμνος	20	Ὠλερος	61

Η ΑΡΧΑΙΑ ΡΙΘΥΜΝΑ
ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΚΑΛΟΚΥΡΗ
ΕΤΥΠΩΘΗ ΤΟΝ ΟΚΤΩ-
ΒΡΙΟΝ 1950 ΕΙΣ ΤΑ ΤΥΠΟ-
ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΗΣ "ΕΛΛΗΝΙ-
ΚΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙ-
ΡΕΙΑΣ,, Α.Ε. ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

12-9
8-11

